

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

★ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ★

१०८

(वेदविभागे (७) सप्तमं पुष्पम्)

महामहोपाध्याय-

मैथिल पं० श्रीशत्रुघ्नमिश्रविरचिता—

मन्त्रार्थदीपिका

वरुणी म. म. परिदत्त श्रीमुकुन्दभा शर्माणा

टिप्पणीपुरस्सरं सुसम्पादिता ।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापक—

वेदाचार्य पण्डित श्रीमार्तण्डशास्त्रिणा संशोधिता ।

(परिष्कृतं द्वितीयं संस्करणम्)

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस ।

प्रकाशक—

चौखम्बा संस्कृत सोरिङ्ग आफिस
बनारस ।

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

मुद्रक—

विद्याचिन्तास प्रेस
बनारस

अत्र किञ्चिद्भक्तव्यम्

अथाञ्च भारतवर्षे महाभारतसमरख्यातवीर्यस्य सुशर्मणो राज्ञः सुप्रसिद्धे वंशे समुद्भूतस्य धर्मचन्द्रसिंहस्याज्ञया तदाश्रितेन महामहोपाध्यायशत्रुघ्नशर्मणोवटादिभाष्यग्रन्थानत्र यथोद्भूतनाम्नः समा-लोच्य “मन्त्रार्थदीपिका”नाम्ना सुप्रसिद्धोऽयं ग्रन्थो निवद्धः । अस्या उपयोगोऽल्पधियाङ्कृते यथेदानीं न तथा व्याख्यान्तरसाहाय्येन मन्त्रार्थालोचन इति परीक्ष्यग्रन्थेष्वियं समाहतेति विज्ञानद्विरस्माभि-र्मुद्रापयित्वा प्रकाशिता । लेखोऽस्याः प्राचीनशैलीपरिशीलितः प्रतिभाति ।

अस्याः प्रथमसंस्करणो ग्रन्थद्वयमेतदीयमुपलब्धमपि न ततिवि-शुद्धं स्वलितवहुलञ्चेति परिशोधने परिश्राम्यद्विरत्रभवद्भिः स्वनाम-धन्यैर्विद्वद्भिः कार्यान्तरव्याप्तिचित्तैर्बहुधा संशाधितोऽप्ययं सासका-क्षरयोजकदोषेण तदीयवार्धकदृष्टिदोषेण वोपनता अशुद्धोः द्वितीय-संस्करणोऽस्मिन् काशीहिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापकपण्डितभवरस्वनाम-धन्यमार्तण्डशास्त्रिवेदाचार्येण संशोधयित्वा ग्रन्थोऽयं पुनरपि प्रकाश्यते ।

प्रत्याशास्ते-विदाव्वंशवन्दः

प्रकाशकोऽस्याः

श्री जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः ।

अथ विषयाणां सूचीपत्रम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
तत्रादौ मङ्गलाचरणम्	१	श्रायुष्यकरणमन्त्रव्याख्या	१३२
धर्मचन्द्रसिंहवंशवर्णनम्	१	दीर्घायुष्यकरणमन्त्रव्याख्या	१३३
ज्ञानादिमन्त्रानुक्रमः	२	कुमारजन्मभूम्यभिमन्त्रणमन्त्र- व्याख्या	१३९
वैदार्यज्ञानप्रशंसा	१	कुमाराभिमर्शनमन्त्रव्याख्या	१
ज्ञानमन्त्रव्याख्या	३	स्तन्यदानमन्त्रव्याख्या	१४०
सन्ध्यामन्त्रव्याख्या	१६	सूतिकायाः शिरःस्थाने जलपूर्णपात्र- निघानमन्त्रव्याख्या	१४१
तर्पणमन्त्रव्याख्या	२४	सूतिकागृहद्वारदेशे होममन्त्रव्याख्या	१४१
तर्पणोत्तरकर्ममन्त्रव्याख्या	२९	बालप्रहशान्तिमन्त्रव्याख्या	१४२
देवपूजामन्त्रव्याख्या	३१	अन्नप्राशनकर्ममन्त्रव्याख्या	१४३
श्राद्धमन्त्रव्याख्या	३४	चूडाकरणमन्त्रव्याख्या	१४५
श्राद्धीयसूक्तव्याख्या	४०	उपनयनमन्त्रव्याख्या	१४७
षडङ्गशतसद्वियव्याख्या	४९	प्रतिष्ठामन्त्रव्याख्या	१५६
पुरुषसूक्तव्याख्या	५२	बर्हिर्होममन्त्रव्याख्या	१५७
उत्तरनारायणीयमन्त्रव्याख्या	५८	स्वस्तयनमन्त्रव्याख्या	१
अप्रतिरथसूक्तव्याख्या	६०	नवग्रहमन्त्रव्याख्या	१५९
(आशु रित्यादिसप्तदशमन्त्रार्थाः)	१	अधिदेवतामन्त्रव्याख्या	१६२
सूर्यसूक्तव्याख्या	६६	प्रत्यधिदेवतामन्त्रव्याख्या	१६५
शतसद्वियव्याख्या	७२	लोकपालमन्त्रव्याख्या	१६७
शान्तिमन्त्रव्याख्या	६९	विनायकादिपञ्चकमन्त्रव्याख्या	१६९
वैवाहिकादिमन्त्रव्याख्या	१०६	चन्द्रप्रकाशकमन्त्रार्थाः	१७०
चतुर्थीकर्ममन्त्रव्याख्या	१२५	ज्ञानकाण्डमन्त्रव्याख्या	१७१
गर्भाधानमन्त्रव्याख्या	१२७	(ईशोपनिषद्भाष्यम्)	१
पुंसवनमन्त्रव्याख्या	१	मण्डलब्राह्मणभाष्यम्	१८०
सोमन्तोषयनमन्त्रव्याख्या	१२८	वंशब्राह्मणम्	१९३
सोप्यन्तीकर्ममन्त्रव्याख्या	१३०		
जातकर्ममन्त्रव्याख्या	१३१		

* श्रीगणेशाय नमः *

मन्त्रार्थदीपिका ।

९५१

श्रुत्वा तातपणं सुदारुणतरं कामाभिरामाऽऽकृति-
जानक्या निभृतातिकातरदृशा साकूतमालोकितः ।
श्रीरामः स पुनातु धूर्जटिधनुर्भङ्गेन यस्याभवत् ।
रोमाञ्चस्य मिषेण गुप्तहृदयानन्दादमन्दाङ्कुरः ॥ १ ॥

तरावालोलायां भयचकितगोपालतरुणी-
दृगन्तैरुन्मीलत्कुवलयदलश्रेणिसुभगैः ।
हठादापूर्णायां तपनतनयानीरनिबह-

भ्रमेण प्रक्षेप्तुं कृतकरपुटो रक्षतु हरिः ॥ २ ॥

वभूव राजन्यकुलावतंसः पुरा सुशर्मा किल राजसिंहः ।
निहत्य यो भारतसंयुगेषु चकारभूमीधरभूमिरक्षाम् ॥ ३ ॥
तदन्वये यो महनीयकीर्तिः सुवीरचन्द्रः क्षितिपः किलासीत् ।
चकार यः संयुगयज्ञभूमौऽपश्यन्शेषानिव वैरिवीरान् ॥ ४ ॥
तस्मादसीमगुणसिन्धुरशेषवन्धुरासीत्समस्तजनगीतभुजप्रतापः ।
श्रीदेवकोतनयपादरतः प्रयाग-चन्द्रः-प्रजानयनरञ्जनपूर्णचन्द्रः ॥ ५ ॥

राजा श्रीरामचन्द्रः क्षितिपतितिलकः क्षोणिक्रैकभूषा ।
तस्मादासीच्च दोषाकर इव जलधेः शोभमानः कलाभिः ॥ ६ ॥
येन क्षोणीधरेण क्षितिपतिनगरे स्थापिता धर्ममार्गाः ।
विद्याः किं वाऽनवद्या द्विजवरनिबहैः शिक्षिता रक्षिताश्च ॥ ७ ॥

तेन श्रीधर्मचन्द्रः समजनि धरणीपालमूढद्वन्द्वन्यरत्नं
यत्नादाराधितश्रीपतिपदकमलध्यानधाराधुरीणः ।
यस्मिन्नायच्छ्रमाने रणशिरसि धनुर्दण्डमुहुरण्डवीर्यै ।
प्रत्यर्थिक्षोणिपालाः क्षणमपि समरे नासितुं सङ्क्षमन्ते ॥ ८ ॥
आदेशादथ राज्ञस्तस्य श्रीधर्मचन्द्रस्य ।

मन्त्रार्थदीपिकेयं क्रियते शत्रुघ्नशर्मणा सम्यक् ॥ ९ ॥
उवटे मन्त्रव्याख्या गुणविष्णौ(१) ब्राह्मणीयसर्वस्वे ।
वेदविलासिन्यामपि कौशलमीक्ष्यं तथापि मे सद्भिः ॥ १० ॥

(१) काश्मीर देशस्थवज्रश्रुतोवटकृत शुक्लयजुःसंहिताभाष्ये । गुणविष्णुकृतसामवेदीय-
मन्त्रार्थे । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थः प्रसिद्धः । मद्रदेवकृतव्याख्यायां च ।

पूर्वग्रन्थेषु या व्याख्या लिख्यते ऽत्रापि सा मया ।
 किन्तु तेषु दुरूहं यत्तदत्रातिविशद्यते ॥ ११ ॥
 स्नानमन्त्रास्ततः सन्ध्यामन्त्रा देवार्चने तथा ।
 श्राद्धमन्त्रास्तथा पश्चात् षडङ्गशतरुद्रियम् ॥ १२ ॥
 वैवाहिकाद्यो मन्त्रा व्याख्यायन्ते क्रमादिह ।
 उपोद्घातप्रसङ्गाभ्यां केचिदन्तेऽपि कुत्रचित् ॥ १३ ॥
 तत्रोपोद्घातप्रसङ्गाभ्यां प्रथमं वेदार्थज्ञानप्रशंसा ।

तत्र कूर्मपुराणे—

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद् गुरुः ।
 पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदती ॥ १४ ॥
 योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।
 स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ १५ ॥

व्यासः—वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।
 अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषारणां कण्डनं यथा ॥ १६ ॥

तथा—यथा पशुभारवाही न तस्य भजते फलम् ।
 द्विजस्तथार्थाऽनभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ १७ ॥
 पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजार्तीश्वार्थवर्जितान् ।
 पशूनिव च तान् प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नाच्चयेत् ॥ १८ ॥
 श्रुतं तु कैवलमपि समुद्धाराय कल्पते ।
 योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञः तस्य तद्धारणा वृथा ॥ १९ ॥
 भारवाही च भृतकः केवलं क्लेशभाग्भवेत् ।
 तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः कार्यो विजानता ॥ २० ॥
 ज्ञानं कर्म च संयुक्तं तदर्थं कथितं मया ।
 अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ॥ २१ ॥
 अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्वद्विजः ॥ २२ ॥

मनुः—वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
 इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मलोकाय कल्पते ॥ २३ ॥

व्यासः—समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।
 चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनाद् द्विजाः ॥ २४ ॥
 अनृचो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
 धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञास्तेभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ २५ ॥

अथ स्नानमन्त्रव्याख्या ।

उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्वाय पन्थामन्त्रे त्वाऽउ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥१॥

हि यस्माज्जलस्य राजा वरुणः सूर्याय सूर्यस्य पन्थां पन्थानम् उरु विस्तीर्णं चकार कृतवान् । तस्मान्मयाऽपि तेनैव यथाऽन्वेतवै-अन्वेतव्यम् अनुगन्तव्यमतस्तस्य पन्थानमहमनुगच्छामीत्यर्थः । उ पत्नान्तरे । स एव वरुणस्तमेव पन्थानम् अपदे आकाशे सूर्यस्य पादाः पादानां, प्रतिधातवे प्रतिधातुम् अर्पणाय । अकः कृतवान् ॥ अ विष्णुः तस्य पदेः, अपदे । उत-अपि च, स एव वरुणः हृदयाविधश्चित् हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवक्ता नियामकः । चिदप्यर्थे । तथा जलस्य राजा पिशुनस्यापि नियामको वरुणः आकाशे सूर्यस्य रश्मीनामर्पणाय विस्तीर्णं पन्थानं कृतवान् तं पन्थानमनुगच्छामीति याञ्जा वाक्यार्थः । अत्र सूर्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा० २।३।६२ वा०) पन्थामिति । पन्थानमित्यत्र नकारलोपः । छान्दसत्वात् । (पा० ३।१।८५) पादा इत्यत्र षष्ठ्याः प्रथमा । सुपां सुपो भवन्ति, (पा० ७।१।३६) “बहुषु बहुवचनम्” (पा० १।४।२१) इत्येताभ्याम् । अन्वेतवै । इण् गतावित्येतस्मात् अनुपूर्वात् “कृत्यार्थे तवैकैन्केन्यत्वन” (पा० ३।४।१४) इति तवै प्रत्ययः । “कुन्मेजन्त” (पा० १।१।३६) इति अव्ययत्वं, (१) (पादा इति षष्ठीबहुवचनस्थाने छान्दसत्वादाकारः) प्रतिधातव इति प्रतिपूर्वाद्घातेस्तुमर्थे (पा० ३।४।६) तवे प्रत्यये रूपम् । अक इति करोतेर्लङःस्थाने प्रथमपुरुषैकवचने सिप् प्रत्ययः । “बहुलं छन्दसि” (पा० २।४।७३) इति (२) बहुलवचनादिङ् न भवति । धातोर्गुणः रपरत्वं “हल्ङ्घादिना” (पा० ६।१।६८) सिव् विभक्तिलोपः । रेफस्य विसर्गः । हृदयाविध इति हृदयंविध्यतीति क्तिप् (३) “नहि वृत्ति०” (पा० ६।३।११६) इति दीर्घः ॥१॥

नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पाशः ॥२॥

योऽभिष्टितो वरुणस्य पाशः । वरुणाय नमः अस्तु । कुतः वरुणस्य जलरूपः पाशः अभिष्टितः आक्रान्तो गतः । अयं वाक्यार्थः । वरुणस्य

(१) षष्ठ्याख्यामार्गः “पादा” इति विसर्गरहितपाठमनुसृत्य । किन्तु पुरः सविसर्गं एव पाठ आश्रितोऽनेन । आकारविधानन्तु “व्यत्ययोबहुलम्” (पा० ३।१।८५) इत्यनेन बोध्यम् ॥

(२) अत्र “षष्ठी युक्तश्छन्दसि वा” इति सूत्रं पठ्यते । तत्र वेति योगविभागात्सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । “बहुलंछन्दसो”त्यादिरस्यैव प्रपञ्च इति (सि० कौ०) भट्टोजिदीक्षिताः प्राहुः ॥

(३) कात्यायनकृतप्रातिशाख्यतृतीयाध्यायस्थेन ९७ “अश्वरश्मिसुमती”त्यादिना व्यधौ परे हृदयश्छन्दस्य दीर्घः ॥ पायिनीयमते तु “नहिवृत्तिवृत्तिव्यधी” (पा० ६।३।११६) त्यादिना दीर्घः ।

जलरूपपाशाक्रमणेन या अप्रीतिर्जायते सा वरुणनमस्कारेणापनीयते तेन वरुणनमस्कारपूर्वकं जलावतरणं क्रियते इति ॥ २ ॥

ये ते शतँवरुण ये सहस्रँव्याक्षियाः पाशा वितता महान्तः ॥

तेभिर्नोऽवदद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः ॥ ३ ॥

हे वरुण ! ते तव ये यक्षियाः यज्ञसम्बन्धिनः शतं पाशाः । सहस्रं वा वितताः विस्तीर्णाः । पाशाः किं भूताः ? महान्तः उत्कृष्टाः ॥ तेभिस्तेभ्यो ऽद्य नः अस्मान् सविता मुञ्चतु मोचयतु । उत समुच्चये । विष्णुश्च मोचयतु । विश्वे विश्ववर्त्तिनो (१) मरुतश्च । सुष्टु यथास्यादेवम् । अर्काश्च 'मुञ्चन्तु' मोचयन्तु (२) ॥ ३ ॥

सुमित्रिया नऽवाप ऽओषधयं सन्तु-

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु शोऽस्मान्द्वेष्टि

यं च वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥

आपः ओषधयश्च नः अस्माकं सुमित्रियाः साधु मित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । दुर्मित्रिया इति । ता एव तस्मै दुर्मित्रिया दुष्टमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । तस्मै-कस्मै ? योऽस्मान् द्वेष्टि । अर्थात् शत्रुः । यं च वयं द्विष्मः अर्थात् शत्रुमेव ॥ ४ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे ॥ ५ ॥

इदं जगद्विष्णुर्विचक्रमे आक्रान्तवान् । विष्णुत्वात्सर्वप्राणिनोऽपि भूतेन्द्रियमनोऽजीवभावेन विशति इति विष्णुः । यद्वा "विष्णुव्याप्तौ" (तु०प०) क्तुः । कित्याद्गुणाभावः । विष्णुर्व्यापकः । किं च स त्रेधा पदं निदधे । भूम्यन्तरिक्षस्वलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा पदं निहितवानित्यर्थः । किं च अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानमयानन्दमय-मद्वैतमक्षरमित्येवं लक्षणं समूढम् अन्तर्हितम् । अविज्ञातमिति यावत् अर्थात् अकृतात्मभिः । पांसुर इति लुप्तोपममेतत् । पांसुल इति तु रलयोरे-कत्वस्मरणात् । तथा च यथा पांसुले पांसुलमये प्रदेशे पिहितं अन्यद्द्रव्यान्तरं समूढं दर्शनायोग्यं भवतीति तात्पर्यम् । तदुक्तम्—“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्” इति (शु०य०-अ० ६क०५) ॥ ५ ॥

(१) वस्तुतोऽत्र विश्वे इत्यनेन विश्वेदेवानां ग्रहणम् । मरुतश्च पृथगेव । तेचैकोनपञ्चाश-रत्संख्याकाः पुराणेषु पठिताः । “वाताः पञ्चाशद्दन्काः” इति । “मरुतोपवनामरो” इति च कोशं पठयते ॥ (२) मुञ्चतिर्भोजने पठितः (तु० प०) इहान्तर्भावित्यर्थः ॥

आपो ऽधुस्मान्मातरं शुन्धयन्तु

घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु । विश्वः

हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ॥ ६ ॥

आपः उच्यन्ते-या एता आपः जगतो मातरः निर्मात्रयः । ता अस्मान् (१) शुन्धयन्तु शोधयन्तु । किं च नोऽस्मान् घृतेन पुनन्तु । यज्ञजलवीर्येण पवित्रान् कुर्वन्तु, किं भूताः आपः ? घृतप्वः घृतेन पुनन्ति-पावयन्तीति घृतप्वः । (२) घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च । तथा च श्रुतिः-“तद्वैसुपूतं यं घृतेन पुनन्ती”ति, “सुवन्ति प्राणा घृतप्राया”इति (३) च । मेध्यानीति गौतमः । “स्तुतिपूर्वं हि यच्च क्रियत”इति स्तौति-विश्वमिति । हि यस्माद्विश्वं सर्वं रिप्रं पापं देवीर्देव्यः भवत्यः प्रवहन्ति मार्जयन्ति “रिपो रिप्रमिति पापनामनी” इत्युच्यतेः (४) । यस्मात् स्वभावत एव सर्वं रिप्रं पापं प्रकर्षेण नाशयन्ति भवत्यः । तस्मादिदमपि पापं नाशयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उदिदावभ्यं शुचिरापूतऽपामि ॥ ७ ॥ ✓

उदित्यनेन व्यवहितेन एमीत्यत्रान्वयः । तथा च आभ्यः अद्भ्यः शुचि सन् आपूतश्च । आसमन्ताद्भावेन पूतश्च । सन् । उदेमि-उद्गच्छामि । इच्छद्दोऽनर्थकः ॥ ७ ॥

मानस्तोके तनये मा न् ऽआयुषि मा नो गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषं । मानो वीराद्भुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तं सदमिस्त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मानस्तोक इत्यस्य व्याख्यानं शतरुद्रियव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

इमं मे ववरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥ ९ ॥

हे वरुण ! अद्य (५)मे-मम हवम्-आह्वानं (६) श्रुधि शृणु । श्रुधीति संहितायां दीर्घः । अस्मांश्च आमृडय (७) । आसुखय । “मृडसुखने” (तु० पु०) कालान्तरं नापेक्षणीयमित्यर्थः । किं कारणं ? यतस्त्वामहमाचके कामये । आचक इति कान्तिकर्म । (नि० २६।११) कथंभूतः कामये ? अव-

(१) “शुन्धशोवकर्मणः” (तु० प०) णिच् । (२) “पूजपवने” (ऋचा० उ०) क्तिप् । अन्नभावितण्यर्थः । (३) शतपथब्राह्मणे ३ काण्डेऽध्वरे १ प्रपाठके १ अध्यायस्य २ ब्रा० ११ कण्डिका । (४) अत्र संहिताभाष्यकारेणोवटेन पापार्थे रिपो रिप्रमिति पदद्वयं कथितं परन्तु यास्काचार्यकृतपञ्चाध्यायात्मके निषण्ठी एकविंशतिश्रुधीनामान्तर्गतत्रयोदशन्नाम । तथापि रिफषा-तुरत्र द्विसार्धः “रिफकथनयुद्धनिन्दार्हिसादानेषु” (तु० प०) कपि कृते फकारस्य प्रकारे “व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३।१।१५) इति व्यत्ययेन । रिपपदस्यैवार्थे रिप्रशब्दस्यापि छान्दसत्वात् ॥ केवल-मत्ररक् प्रत्ययो विशेषः ॥ (५) “निपातस्यचे” (१।३।१३६) ति दीर्घः । (६) “श्रुशृणुपृकुभ्य-दञ्चनसि” (पा० ६।४।१०२) इति ह्रिधिः “द्वयचोऽस्तित्ठः” (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः ।

(७) आह्वत्र सर्वतोभावाथे ॥

स्तुरात्मनो धनं रक्षणं वा हृच्छन् । अवं रक्षणं धनं च (१) ॥ ६ ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते

यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह

बोद्ध्युहशः०स मा नऽ आयुः प्रमोषीः ॥ १० ॥

तदिति यदर्थे ज्ञेयः । अग्रे तच्छ्रवणात् । ऋत्विग्वदति-अहं ब्रह्मणा
त्रयीलक्षणैः वन्दमानः स्तुवन् सन् यत्प्रयोजनार्थं त्वा त्वां यामि (२) उ-
पसर्पामि तदेवायं यजमानः आशास्ते उपस्थितैः हविर्भिः । अतः हे
वरुण ! अहेडमानः अक्रुद्धः । इह कर्मणि वर्तमानः । नः वस्माकं प्रयो-
जनं यज्ञतमात्तिलक्षणं बोधि बुध्यस्व (३) बुद्ध्वा च हे उहशंस ! बहुसं-
स्तव ! नः अस्माकम् । आयुः । मा प्रमोषीः । मा खरुदय (४) ॥ १० ॥

त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्द्वान्देवस्य

हेडोऽअवयासिलीट्टाः । यजिष्ठो

ववहितमुः शोशुचानो व्विश्वा

द्वेषांस्ति प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं नः अस्मान् प्रति । वरुणस्य देवस्य । हेडः क्रोधम् ।
(निघं२।१३) अवयासिलीट्टाः । अपगमय अपनय-दूरीकुरु । कथं भूत-
स्त्वं ? विद्वान् जानतः । “क्रोधम्” इति शेषः । अवयासिलीट्टा इति यत्तु-
प्रयत्ने (दि०प०) (५) इत्यस्य रूपं, तस्यावपूर्वस्य लिङ् (६) । यस्माच्च त्वं-
यजिष्ठः यष्टृतमः (यागातिशयकृतमः) (७) वहितमो-बोद्धृतमः (न)
अर्थाद्धविषामतिशयेन बोढा प्रापकोऽसीत्याशंसा वाक्यार्थः । शोशुचानः
उत्तरोत्तरं देदीप्यमानश्च (६) भवति । तस्मात्प्रार्थये अस्मत् अस्मत्तः

(१) अत्रावचनमवः । अवत्यनेन वा । तत हृच्छार्थक्यजन्तात् (पा० ७।१।८) “क्याञ्छन्द-
सि” (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः । क्वचि च सुगागमः (पा० ७।१।५२ वा०) लालसायान् ॥

(२) वस्तुतस्तु याचामीत्यत्र मध्यमवर्णलोपः पदव्यत्ययश्चेति नैरुक्तसमयः (नि० ३।१।३)
तथाच निघण्टौ यास्नाकर्मसुद्वितीयो “यामी”ति पठितः (३।१९) ।

(३) अनुजानीहि “हुभक्त्योर्हेधिः (पा० ६।४।८७) “वा कृन्दसी” (पा० ६।४।८८)ति
हेरपित्वादुण्यः धिलोपश्छान्दसः (पा० ३।१।८५) (४) मा चोरय । “मुपस्तेये” (क्रया०प०)
लुब् “न माङ्गयोग” (पा० ६।४।७४) इति अलभावः । पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ।

(५) महीधरेण त्वयमुपक्षये पठितः । सचाऽवेत्युपसर्गयोगाद्बोध्यः ।

(६) आशिषि ण्यन्तत्येदं रूपम् । “शिचक्ष” (पा० १।३।७४) इत्यात्मनेपदम् ।

(७) अत्रातिशयेन यष्टेत्यर्थे “अतिशयने तमविष्टनौ” (पा० ५।३।५५) इति ह्रस्वि “पुरि-
ष्ठेभ्यस्त्” (पा० ६।४।१५४) इति लुचोलोपः ॥ (न) एतद्व्याख्यानं वद्विद्विद्वेति निरुक्तस-
मयात् (नि० ३।१।४) । (९) शाचतेदीप्यर्थान्नैरुक्तापञ्चताल्लटः शानच् । पुनःपुनरतिशयेन
वा शोचते दीप्यत इत्यर्थः ।

विश्वा विश्वानि सर्वाणि (१) द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि प्रमोचय(२) । हे अग्ने ! त्वमस्मान् जनांसि अतरेऽस्माकमस्मिन् कर्मणि प्रमादजनि-
तवैगुण्यकृतं वारुणं क्रोधमपनय । अस्माकं दौर्भाग्यानि मोचयेति प्रा-
र्थना वाक्यार्थः । हेड इति हिडि गत्यनादरयोः (भ्वा० आ०) इत्यस्य
प्रयोगः (३) ॥ ११ ॥

सत्त्वन्नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽ
अस्याऽउपसोव्युष्टौ ॥ अवयक्ष्व नो व्वरुणः ।

रराणो वीहि मृडीकः सुहवो नऽपधि ॥ १२ ॥

हे अग्ने ! सत्वमेवं प्रार्थ्यमानो नः अस्माकम् । अवमो भव । अचित्-
तमो भव । पालयित्तमो भव (४) । ऊतीऊत्या तर्पणैः (५) गत्या वा नेदि-
ष्ठश्च निकटतमश्च भव । कस्मिन्सत्ये प्रभातस्य अस्या उपसो व्युष्टौ समाप्तौ
विच्छेदावच्छिन्ने काले । अस्मिन्नेवाहनीत्यर्थाभिप्रायः । ततः अवयक्ष्व ।
अवगत्य च नः अस्माकं वरुणं यज (६) रराणः रममाणः (७) सन् । यद्वा
रादाने हविर्दानः । ततो वीहि भक्षय (=) अर्थात्पुरोडाशं, किं भूतं? मृडी-
कं सुखकरम् । ततो नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः । एधि भव (८) ॥ १२ ॥

माऽपो मौषधीर्हिऽ सीर्धान्नो धाम्नो राजं स्ततो
व्वरुण नो मुञ्च ॥ यदाहुरगन्ध्याऽइति व्वरुणेति
शर्षामहे ततो व्वरुण नो मुञ्च ॥ १३ ॥

हे वरुण ! औषधीः मा हिंसीः । आपश्च मा हिंसीः । किं च हे राजन्
वरुण ! ततो धाम्नः पापसमन्वितात् स्थानात् (१०) । नः अस्मान्मुञ्च मोच-
य । यतो यतो विभिम इत्यभिप्रायः । यदाहुरिति । किं च हे वरुण ! तत-

(१) “शेड्छन्दसि बहुलम्” (पा० ६।१।७०) इति शिलोपः । (२) मुचेर्मोक्षार्थाद्व्य-
त्ययेन शपःश्लु (पा० १।१।१७६) इति द्वित्वम् (पा० ६।१।१०) लोटोमध्यमपुरुषैकवचने रूपम् ॥

(३) अमुनि औष्णादिके गुणः । नलोपोऽन्वार्धः । एवं द्वेषांसित्यत्रापि अमुन् गुणविति
बोधयम् “द्विष् अप्रीतो” (तु० प०) ।

(४) अवतीत्यवोऽतिशयेनावोऽवतमः । सपवावमः तलोपश्छन्दसः । (५) वस्तुतोऽवनेन
(रक्षणेन) “अवने कति” इत्यमरात् । निपातितोऽयम् (पा० ३।१।९७) ॥ (६) अवपूर्वाघजे-
लोऽति शपोलुक् । यद्यप्ययं नाशनायैस्तथापिधात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्तीति—उवटः प्राह । अत-
एवावस्य घात्वरन्तयोगोऽत्र तेन कृतः अवगत्ययज इति बोध्यम् ॥ (७) एतच्च सायणभाष्यमनु-
सृत्य व्याख्यातम् । निरुक्तेतु “रराणोरातिरभ्यस्त” इत्युक्तेन दानार्थात् (अ० प०) लटश्शानच्
(पा० ३।२।१२९) व्यत्ययेन श्लुर्द्वित्वमत्रबोधयम् ॥ (८) “वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु”
(अ० प०) ततो लोटि मध्यमैकवचने रूपम् । (९) अस्तेलोऽति “व्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च” (पा०
३।१।१२९) इत्येत्वम् । (१०) “धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी ॥

स्तस्मादेनसः नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । अर्थाद्भोवधात् । यत् यतः गावः
अध्वन्याः (१) अहिंस्या इत्याहुः । अर्थाद्भेदस्मृतिलोकवाक्यानि वयं च ।
इति अनेन प्रकारेण ताः शपामहे हिंसामः (२) अहिंस्याः पूजनीयाश्च
हिंसामेति तद्धिंसाजनितं पापं नाशयेति वाक्यार्थः ॥ १३ ॥

उदुत्तमँवरुण पाशमस्मदवाधमं.

विवमद्ध्यमं श्रथाय ॥ अथा व्वयमादित्यव्रते

तवानागसो ऽअदितये स्याम ॥ १४ ॥

उत् इत्ययमुपसर्गः श्रथायेत्यत्र सम्बध्यते(३)हे वरुण! अस्मत् अस्म-
त्तः । उत्तमम् उद्ध्वंस्थितं तावत् । पाशमुच्छ्रथाय श्लथीकृत्योद्ध्वं नय ।
अधमं च पाशम् अवाचीनं श्लथय । मध्यमं च पाशं विश्लथय । तथैवं
कृतेसति हे आदित्य ! अदितेः पुत्र ! तव व्रते कर्मणि (४) वर्त्तमानाः ।
अनागसः । अनपराधा (५) वयम् । अदितये-अदीनतायै । स्याम भवेम॥१४॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादर्थो वरुणण्यादुत ॥ अर्थो

यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिलिषात् ॥ १५ ॥

आपः मा मां शपथ्यात्-शपथनिमित्तात् । किलिषात् मुञ्चन्तु मोच-
यन्तु । अथोऽपि च वरुणयात् वरुणसम्बन्धिनः पाशात् मुञ्चन्तु । अथो
अनन्तरम् । उत अपि च यमस्य यमसम्बन्धिनः । पड्वीशात् बन्ध-
नात् मुञ्चन्तु । सन्दानं बन्धनं सर्वन्तं पड्वीशमिति दृश्यत इत्युच्यते ।
किं च सर्वस्माद्देवसम्बन्धिनः किलिषात् पापात् मुञ्चन्तु ॥ १५ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणे ।

अवं देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यै-

कृतं पुरुराव्णो देवरिपस्पाहि ॥ १६ ॥

हे अवभृथ(६) यज्ञ ! हे निचुम्पुण ! नीचैः कणन ! (७)यस्त्वंनिचेरुरसि

(१) अध्वन्या इति गोनाम (निषं० २।११) । प्रकरणादिदानुबन्ध्याविषये बहुवचनम् । बहु-
वचनमनुबन्ध्याविषयेऽर्धवत् । एकानुबन्ध्याविषये तु पूजार्थमित्युच्यतेमहीधरी ॥

(२) शपतिर्हिंसार्थं इत्युच्यते-महीधरी । निरुक्ते तु “शपः शपतेः स्पृशतिकर्मणः” (३।४।२१)
इत्युक्तम् । पाणिनीये त्वाक्रोशे (३।४।३०) पठ्यते । तदत्र धातूनामनेकार्थत्वमित्युक्तिरेव
शरणम् ॥ (३) “तिप्राग्धातोः” “द्धन्सि परेऽपि” “व्यवहिताश्च” (पा० ३।४।३०-३१-३२)
इति स्मरणात् । ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति तदर्थः ॥ (४) तथाच निरुक्तं-“व्रतमिति कर्मनाम-
श्रयोतीतिसतः” । (२।४।१४) इति । (५) “आगोऽपराधः” इत्यमरः ।

(६) अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथस्तरसं-
बोधने ॥ (७) “उपांश्ववभृथेऽथा चरन्ती”तिश्रुतिः । निपूर्वाच्चोपतेः (३।४।३०) उणोमुमा-
गमश्चौणादिकः । यद्वा नीचैरल्पशब्दैरस्मिन्कणन्ति कर्मकुर्वन्तीति निचुम्पुणोयज्ञः । “वीण-

नीचैश्चरणोऽसि(१) निचुम्पुणः नीचैःकणनश्च तं त्वां प्राप्यैव देवकृतम् ए-
नः-पापम् , अवायासिषम्-अपनीतवानहम् । देवविषये कृतं देवकृतं, कैः
सह ? देवैः (२)। किं च मर्त्यैर्मनुष्यैः सह । अर्थात् ऋत्विग्भिः सह । म-
र्त्यकृतं (३)पापम् अवायासिषं, मर्त्यविषये कृतं मर्त्यकृतम् । अतस्त्वं हे
अवभृथ ! देवरिषस्थाहि । देवसस्वन्धिनः रिषः वधात्-पापात् पाहि-रक्ष ।
रिषतिर्हिंसार्थः क्विन्तः (४) । कथंभूताद्बधात् ? पुरुरावृणः (अ०प०)
“रादाने” पुरुशब्दे बह्वर्थः । बहुकामोपभोगसन्तापानां(५) दातुः । अर्था-
त्संसारलक्षणद्बधात् । यद्वा रशब्दे खवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन्
संसारार्थमाणा इति पुरुरावा तस्मात् पुरुरावृणः संसारादित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापुं प्रवहतावृथं च मलं च यत् ॥

यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽभिरुणम् । आपो

मा तस्मादेनसुं पवमानश्च मुञ्चन्तु ॥१७॥

हे आपः ? इदम् पशुसस्वन्धि पापं,(६)प्रवहत-अपनयत । किं च
यत् अवद्यमवदनीयमभिशापादि तत्प्रवहत । यच्च मलं शरीरसंलग्नं
तत्प्रवहत । यच्चानृतं मिथ्यैवमिति दुद्रोह-द्रुग्धवानस्मि(७) । अर्थात्परि-
चरणोयं-सेवनीयं, यच्चाभिरुणमनपराधिनमभिशेषेऽभिशातवानस्मि । अ-
पराधी हि विभेति । अतो भीरुशब्देनापराध्युच्यते । यद्वाऽभिलुनाति छि-
नन्ति मर्माणि यदुच्चरितं सत्तदभिरुणं तस्मादेनसः-पापात् आपः मा
माम् मुञ्चन्तु-मोचयन्तु पृथक्कुर्वन्तु । लस्य रशब्दात्सः । पवमानश्च लोमो
वायुर्वा मुञ्चतु-मोचयतु इति वचनं विपरिणमित्यम् ॥ १७ ॥

हविष्मतीरिमा ऽआपो हविष्माँर ॥ ऽआ विंवासति ॥

स्थूणवणभ्रूण’ इत्यादिना नीचैः शब्दोपपदात् कण्ठेरुणक्प्रत्ययान्तो निपातः । धातोः पुंभावः ।
उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः । (१) नीचैश्चरतीति निचेरुः । महीधरस्तु-यद्यपि त्वंनिचेरु-
रसि । नितरां चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि । तथाप्यत्र निचुम्पुणो मन्दगमनो भव ।
किम्प्रयोजनमितिचेत्त्राह । देवैरित्यादि । अत्र “चुपमन्दायाङ्गती” इत्यस्यैव निपात उक्तः ।

(२) द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैः । देवकृतं-इविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति
तदवायासिषमस्मिञ्जलेऽहमवनीतवानस्मि । (३) मर्त्येषु यद्यदर्शनार्थमागनेषु कृतं यदवशारूपमेनः
पापमस्ति तदहमस्मिञ्जलेऽवायासिषमवनीतवानतोऽस्मत्स्यक्तमिदं पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा
निचुम्पुण मन्दगच्छेति महीधरव्याख्यानम् ॥ (४) “गतौ च बहुलम्” (पा० नः३।५२)
(इति सत्त्वम् । (५) पुरु-बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा तस्मात् । “रादाने”
(अ० प०) “आतोमनिन्वनिवृत्तिपक्ष” (पा० ३।२।७४) इतिवनिप् । पुरु खन्त्यन्नेत्यर्थे तु
रीतेरधिकारये खनौयादिको बोध्यः । (६) पशुसंशयननिमित्तम् ।

(७) “द्रुहजिघांसायान्” (दि० प०) लिट् । प्रमादोऽत्र मूलमिति स्वक्रियायां परोक्षत्वमुपपा-
दनीयम् ॥

हविष्मान्देवोऽ अद्ध्वरो

हविष्माँ२॥ऽअस्तु सूर्यः३ ॥ १८ ॥

इमा आपः हविष्मतीः-हविषा संयुक्ताः । हविष्मान्हविषा संयुक्तोऽर्था-
घजमानः । आधिवासति-परिचरति । विवासतिः पारिचर्यायां वर्तते ।
(निब्रं ३।५) देवो अद्ध्वरो यज्ञो(१) हविष्मानस्तु “आभिरद्भिरिति” शेषः ।
सूर्योऽपि हविष्मानस्तु । श्रुतिः-“एतस्मै वै गृहाति य एष तर्पति” इ-
त्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

देवीं रापोऽअपात्तपाद्द्वो वऽऊर्मिह-

धिप्यऽइन्द्रियावांन्मदिन्तमः ॥

तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो

येषां भागस्थ स्वार्हा ॥ १९ ॥

हे देवीः ! देव्यः ! आपः ! वः-युष्माकम् अपाम् नपात्-अपत्यरूपो य
ऊर्मिरन्तर्जलसङ्घातः कल्लोलस्तं शुक्रपेभ्यः दत्त-प्रयच्छत । शुक्रशब्द
उपलक्षणार्थः । शुक्रादिग्रह(२)पतिभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । ते के ? येषां
देवानां गृहं यथाङ्गभागः अंशः स्थ भवथ । कल्लोलः किंभूतः ? हवि-
ष्यः(३) यज्ञियः । पुनः किंभूतः ? इन्द्रियावान्-इन्द्रियशब्देन वीर्यन्त-
द्वानित्यर्थः । इन्द्रिस्तत्वाहीर्ब्रह्मम् । मदिन्तमः-मादयितृत्तमः । “नाद्ग्र-
स्य (पा० पा२।१३) इति तमपि नुगागमः । पुनः किंभूतः ? देवत्रा । देवा-
न्प्रति यायी “देवमनुष्य०” (पा० ५।१।५६) इत्यादिना त्रापत्ययः ॥

कार्पिरासि समुद्रस्य त्वा क्षित्याऽउन्नयामि ॥

समापोऽअद्भिरंगमत समोपधीभिरोपधी ॥ २० ॥

हे आपः ! (जल !) त्वं कार्पिरसि-आकृष्टमग्नि(४) । “कृपचित्तेव

(१) तथा च निरुक्तम्-“देवो दानाद्वा दीपनाद्वा योननाद्वा युस्थाना अवतीति वा
सो देवः सा देवता” इति । अथर्वसु-यज्ञ एव-तथा च निरुक्तम्-“अथर्व इति यज्ञनाम । अथर्वतिहि-
साकर्मा तत्प्रतिषेधः” इति । हिंसाकर्मा हिंसार्थकः । (निषे२।१९) ततो वचने कः (पा० ३।३।५८
वा०) अधिकरणे । न ध्वरोऽध्वरः । अदिश्रोदि यज्ञः । यत्किञ्चित्पशुवीजादिकमत्र ध्वयेन (दिस्यते)
साऽभ्युदयेतुःवात्तेषां हिंसा न भवति । शेषपूर्वको हि प्राणिवधो हिंसा । तथा च देव इति अध्वरस्य
विशेषणमुक्तार्थकम् ॥ (२) वस्तुवद् शुक्रादीन्सोमप्रदाग्निवन्तीति शुक्रपास्तेभ्यः । यद्वा शुक्रं
दीप्तं सोमं पिबन्तीति । (३) हविषे धितः । यज्ञ (पा० सू० ५।२।५) ॥ (४) यद्वा-कर्पणी-
त्येवं शीलः कार्पिः । अन्तर्गन्धमला-(कल्पया)-यनेवाऽसि । तदाऽ निश्चिरिः-“कार्पिरसीरथाऽ यम-
ननेवासामुपपन्नावयतीति समुद्रस्य त्वेति नेन गृहाति”(का० १।३।९) मैत्रावरुणचमनेन तदापस्या
अपो गृह्णतीति यथायः । निद्रवचनव्यापय आर्थः ।

ने” (श्वा०प०) देवतया भक्षितमित्यर्थः । त्वा-त्वां समुद्रस्य-जलस्य । अक्षित्यै—अनुपत्नीयतायै उन्नयामि-उद्गृह्णामि । “आपो वै समुद्र” इति श्रुतेः । (३।१।३।२७) किं च हे आपः ! अद्भिः समगमत-सङ्गच्छत(१) श्रोषधीभिर्वीहियवादिभिः सह श्रोषधीरोषधयः(२) मुद्गमसूरादिकाः समगमत-संगच्छन्ताम् । तेन ताः सम्यगुत्पद्यन्ताम् । अपां कारणत्वादोषधीनामिति भावः ॥ २० ॥

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्ऊर्जस्वती-
राजस्वश्चितांनारं । याभिर्मित्रावरुणाव
भ्यषिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीरं ॥ २१ ॥

या अपः देवा अगृभ्णन्गृह्णन् (३) । ताः ‘गृह्णामी’ति शेषः । किं भूताः आपः ? मधुमतीः—स्वाद्युमतीः । पुनः किं भूताः ? ऊर्जस्वतीः—अन्नवतीः । ऊर्ज्जमन्नम् (४) । पुनः किंभूताः ? राजस्वः राजानं याः सुवन्ते जनयन्ति ता राजस्वः । पुनः किं भूताः ? चितानाः—त्रेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः । किं च याभिरिन्द्रमित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन्-अभिषिक्तवन्तः देवा इत्यनुवृत्तिः । याभिर्देवा अत्यरातीः अरातीः शत्रुसेनाः(५) अतीत्य इन्द्रम् अनयन्-आनीतवन्तः ॥ २ ॥

द्रुपदादिव मुमुक्षान् स्विन्नं स्नातो मलादिव ॥

पुतं पवित्रेणैवाज्यमापं शुन्धन्तु मैत्रसं २२ ॥

सन्ध्याप्रकरणे लेखनीयम् ॥ २२ ॥

शत्रो देवीराभिष्टय ऽआपो भवन्तु पीतये ॥ शं योरभिस्रवन्तु नरं ॥ २३ ॥

आङ्घ्रेऽन्वेष्यम् ॥ २३ ॥

अपाथं रसमुद्दयस्रं सूर्ये सन्तं

(१) सम्पूर्वाद्गमेल्लङि लङि प्रथमपुरुषबहुवचने अपि लुप्ते “गमहन”-(पा०६।४।९८) इत्युपधालोपे रूपम् । लोटर्थेऽत्र लङ् व्यत्ययेन (पा० ३।१।८६) ॥ (२) अत्र “वाच्छन्दसि” (पा० ६।१।१०६) इति वा पूर्वसवर्यादीर्घः ॥ (३) “ह्यग्रहोर्भद्रच्छन्दसि” (पा० ३।१।८४ वा०) इति ह्रस्व भादेशः ॥ (४) यद्यपि—“ऊर्जस्वत्य” इति नदीनामसु पठ्यते (निघं० १।१३) तथापीह ऊर्जित्यन्नामसु (निघं० २।७) पाठा—“दूर्जबलप्राणनयोः” (चु० प०) इत्यस्मादनुनि ऊर्जस् शब्दोऽन्यत्रार्थं ऊर्जश्च श्रुतौ (य० वा० सं० २८।१६) पठ्यते । “इषमूर्जम्” इति । ऊर्जयतीत्यर्थतीत्यात् । ततोऽस्त्यर्थं मतुपि (पा० ५।२।९४) डीपि ऊर्जस्वतीति भवति ।

(५) यद्यप्यरातिशब्द आग्नेयकोशे शत्रुपर्याये पठ्यते न तु तत्सेनायाङ्गिन्निवह तत्सम्बन्धितया ता अपि गृह्यन्ते । यथा च अयतेऽन्यत्रापि—“या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया ता अनमसः” (ऋ० सं० २।६।३०) इति । अत्रारातीः शत्रुसेना इति सायणादयः ॥

समाहितम् । अपा० रसस्य यो रसस्तं वौ

गृह्णाम्युत्तमम् ॥ २४ ॥

अपां यो रसः वायुः । श्रुतिश्च—“एष वा अपांरसो योऽयं पवत” इति, (५।१।२।६) तं गृह्णामि । किंभूतं रसम् ? उद्वयसम्—उद्गतं वयोऽन्नं (निघ० २।७) यस्मात्तत् उद्वयसम् । (१)सूर्ये समाहितं—समारोपितं (स्थापितं) सन्तं, किं च हे आपः ! (२) अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः स प्रजापतिस्तमपि वः (३) युष्मदर्थम् गृह्णामि । कथंभूतम् ? उत्तमम्—उत्कृष्टतमम् ॥ २४ ॥

अपो देवीरूपं सृज मधुमतीरयक्ष्माय

प्रजाभ्यः । तासामास्थानाद्गुज्जिहता-

मोषधयं सुपिप्पला ॥ २५ ॥

प्रक्रमादग्निरुच्यते—हे अग्ने ! या देवीः—देवताः । अपः—जलानि, उपसृज-उपसृजसि(४)विक्षिपसि अर्थाद्दृष्टिरूपाः । तासां भूमिगतानाम् आस्थानात्समीपात्(५) ओषधयः उज्जिहताम्—उद्गच्छन्तु । किंभूताः ओषधयः ? सुपिप्पलाः—सुफलाः । (६) पिप्पलं फलमुच्यते । आपः किंभूताः ? मधुमतीः—मधुमत्यः (रसवत्यः) । किमर्थं विक्षिपसि ? प्रजाभ्यः—प्रजानाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २।३।६२ वा०) अयक्ष्माय—अयक्ष्मत्वाय । भावप्रत्ययस्य लोपः । (७)यक्ष्मा—व्याधिः ॥ २५ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु

मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ॥

पवित्रेण शतायुषा ॥

पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ॥

पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ २६ ॥

(१) वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते । (२) प्रजापतिर्दिरण्यगर्भः स हि यज्ञ—लोककाला—अग्नि—वायु—सूर्यगर्भजुःसामादिवपुः । (३) वःशब्दोऽनर्थको वा वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिञ्च गृह्णामि । (४) अत्र लठर्थे व्यस्येन (पा० ३।१।२५) लोट् ।

(५) यद्यपि आतिष्ठन्त्यस्मिन्निति—अधिकरणल्युटोपवेशनस्थानं सभा वाऽऽस्थानपदेनोच्यते तथापीह समीपे लक्षणाऽऽश्रितेति क्लिष्टम् । (६) यद्यपि—पिप्पलमित्युदकनामसु (निघ० १।१२) पठ्यते । तथापीह—“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुती पिप्पलपदेन तत्कलाभिधानादिद्वेषि स एवार्थोऽनुसृतः ॥ (७) यत्तमशब्दोऽकारान्त एवात्राश्रितो ब्रह्मणा स च भावप्रधानः । “द्वयेकयो०” (पा० ५।४।२२) इति वत् । लोपशब्दोऽदर्शनार्थस्तन्मूलं च यथोक्तमत्र बोध्यम् ।

मा-मां पितरः पुनन्तु-पवित्रं(१) कुर्वन्तु । किं भूताः ? सोम्यासः—
सोम्याः(२) सोमसम्पादिनः । किं च पितामहाः पुनन्तु । प्रपितामहा-
श्च । केन ? पवित्रेण(३) । किंभूतेन ? शतायुषा-शतम् आयुर्यस्मात्तेन ।
यद्वा कारणे कार्योपचारात्पवित्रमेव शतायुः(४) । पुनन्तु मा पितामहा
इत्यस्यार्थः । तथा मा-मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाश्च पुनन्तु । आ-
दरार्थोऽयमभ्यासः । विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहप्रपितामहाः
पुनन्तु यथा विश्वं सर्वम् आयुः अहं व्यश्नवै-व्याप्नुयां(५) प्राप्नुया-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

अन्नऽआयूँषं पि पवसुऽआसुवोर्ज्जमिषं

च नरं ॥ आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥ २७ ॥

अग्ने ! यतस्त्वं स्वभावत एव आयूँषि पवसे । आयुः प्रापकानि
कर्माणि चेष्टयसे । अतः प्रार्थये । ऊर्ज्जं दध्याद्युपसेचनम् इषं च ब्रोह्मा-
दिकम् । नः-अस्माकम् आसुव-अनुजानीहि । एतद्धि जीवनहेतुरित्यभि-
प्रायः । किं च आरे-दूरे (निघं० ३।२६) एवावस्थितानान्दुच्छुनां(६) दुष्ट-
शुनां वाधस्व-पीडितान् कुरु । शुना चात्र दुर्जनप्रभृतयो लक्ष्यन्ते । तै रहि-
तो हि पुरुषः परमायुः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा

धियः ॥ पुनन्तु विश्वा भूतानि

जातवेदं पुनीहि मा ॥ २८ ॥

देवजना-देवानुगामिनो जनाः । मा-मां पुनन्तु । मनसा संयुक्ताः
धियो बुद्धयः (निघं० २।१) कर्माणि वा पुनन्तु । किं च विश्वा-विश्वा-
नि(७)सर्वाणि भूतानि च पुनन्तु । हे जातवेदः ! अग्ने त्वमपि मा-मां
पुनीहि ॥ २८ ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीर्घत् ॥

(१) पावनञ्च पापाऽपनोदः इत्युच्यते । शोधयन्त्विति महीधरः । तत्र शुद्धिः फलग्रहणयो-
ग्यता ॥ (२) अत्र “तस्मै हितम्” (पा० ५।१।५) इति यत्प्रत्ययः । सोमाय हितास्तरसंपादिन
इत्यर्थः ॥ (३) पवित्रमिह-प्रकरणात्कातीयमेव न तु गोऽश्वबालकृतम् । तथा च कात्यायनः-
“अनन्तर्गमिणं सायं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विशेषं पवित्रं यक्ष कुत्रचित्” इति ॥

(४) तथा च येन पूतः शतायुर्भवति-तत्साधनत्वात्तदपि शतायुःपदेनोच्यते । (५) “अशून्या-
स्तौ” (स्वा० उ०) लोड् प्रार्थनायाम् ॥ (६) दुष्टाश्च ते श्वानश्चेति कर्मधारयः । कर्मणि षष्ठी ।
(पा० २।३।६८) । दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्वाधस्व नाशय । तैस्तैस्पायैरित्यर्थः । अत्र
“न लोका०” इति (पा० २।३।६९) निषेधाभावद्वन्द्वत्सः ।

(७) “शेच्छन्दसि बहुलम्” (पा० ६।१।७०) इति शैलोपः ।

अग्ने क्रत्वा क्रतूँऽरुनु ॥ २९ ॥

हे अग्ने ! देव ! पवित्रेण-कुशमयेन । किंभूतेन ? शुक्रेण-शुद्धेन (१) त्वं मा-मां पुनोहि । किंभूतस्त्वम् ? पुनः पुनः दीव्यतीति दोद्यत्(२) दीप्यमानः । किंच हे देव ! अग्ने ! क्रत्वा-क्रतुना कर्मणा (निघं० २।१) च तांस्तान् क्रतून्-यज्ञान् अनुलक्ष्य(३) क्रतौ क्रतौ सर्वस्मिन्यज्ञे मा-मां पुनोहि (४) ॥ २९ ॥

यत्ते (५) पवित्रं मर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ३० ॥

हे अग्ने ! ते-तव अर्चिर्ज्वाला तस्यामर्चिषि । अन्तरा-मध्ये यद् ब्रह्म त्रयोरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं-प्रसारितं वर्त्तते तेन पवित्रेण भवान् मा-मां पुनातु “अभ्यनुज्ञानेन” इति(६) शेषः ॥ ३० ॥

पवमानं सोऽद्य नः पवित्रेण

विचर्षणिं ॥ अः पोता स पुनातु मा ॥ ३१ ॥

स एव पवमानः सोमः अद्यास्मिन्नहनि पवित्रेण नः-अस्मान् पुनातु । किंभूतः पवमानः ? विचर्षणिर्द्रष्टा (निघं० ३।११) कृताकृतप्रत्य-वेक्षक इत्यर्थः । यश्च स्वभावतः पोता-रक्षको(७) वायुः स मा-मां पुनातु

उभाभ्यां देव सवितं पवित्रेण सवेन

च ॥ मां पुनोहि विश्वतः ॥ ३२ ॥

हे सवितर्देव ! उभाभ्यां विश्वतः सर्वतः मां पुनोहि । काभ्यां ? पवि-त्रेण (८) सवेन अभ्यनुज्ञया च ॥ ३२ ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा

बृहव्यस्तन्यो व्वितपृष्ठां ॥ तया मदन्तं सध-

मादेषु व्ययं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ३३ ॥

वैश्वदेवी-सुराकुम्भी(९) प्रक्रमात् । पुनतो-पावनं कुर्वाणा । आऽगा-

(१) शोचिष्मता शुक्लेन अश्वलेन । (२) दिव्यंङ्लुगन्तं रूपम् । (३) यज्ञान् सम्यक्का-रयेत्यर्थः । (४) अत्र “दीर्घादिति समानपादे” (पा० ५।६।५८) इति नस्य रुत्तम् ।

(५) यत्र यत्र वकारस्याधोभागे विन्दुरस्ति तत्र तत्र चवर्गीयजकारसदृशोच्चारणम्-इत्युक्तं कात्यायनप्रणीतप्रतिज्ञापरिशिष्टाख्यसूत्रभाष्ये, इति सर्वत्र बोध्यम् ॥ (६) एतच्च पवित्रविशेषणत-योव्वदेन धृतम् ॥ (७) पुनाति पवते वा पोता । तत्र पवित्रीकारेण रक्षणमेवात्र फलितमित्याह रक्षक इति । (८) अजाविलोमनिमित्तेन सवेन अभ्यनुज्ञया च । त्वदाशया यशसिद्धिः इत्यर्थः ।

(९) विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी । विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा ।

त्-आगता । यस्याम् इमा(१)वह्यो देव्यो धारास्तन्वः शरीरप्रायाः । किंभूता धाराः ? वीतपृष्ठाः । वीतमिषं पृष्ठं स्वरूपं यासां ताः कामितश-
रोराः । कास्यन्ते हि सुराधाराः सुरैः । तथा मदन्तः-मोदमाना वयं सध-
मादेषु सहमादनेषु(२)रयीणां-घनानां (निघं० २।१५) पतयः-स्वामिनः,
स्याम-भवेम “सधमादस्थयोश्छन्दसि” (पा० ६।३।१६) इति सहस्य
सघादेशः ॥ ३३ ॥

चित्पतिर्मां पुनातु वाक्पतिर्मां पुनातु देवो
मां सवितापुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य
यत्कामं पुने तच्छक्रेयम् ॥ ३४ ॥

चित्पतिर्ज्ञानपतिः । आत्मा मनो वा(३) । मा-मां पुनातु पवित्रं करो-
तु । अथवा चित्पतिः-प्रजापतिः । “प्रजापतिर्वै चित्पतिः” (३।१।२।२२)
इति श्रुतेः । वाक्पतिर्बृहस्पतिश्च मा-मां पुनातु । सविता देवश्च मा-मां
पुनातु । केन ? अच्छिद्रेण अनुपहतेन, पवित्रेण-कुशेन । न केवलं कुशेन
किन्तु सूर्यस्य रश्मिभिश्च । हे पवित्रपते ! पवित्राणां पते देव सवितः ! ।
तस्य पवित्रपूतस्य मम-यजमानस्य तत्र प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानस्य
एतद्भवतु-किम् ? यत्कामः(४) यद्भिलपिता यस्मिन्सोमयागानुष्ठाने काम-
वान् अहम् आत्मानं पुने-पात्रयामि (शोधयामि) तच्छक्रेयं तस्मिन्
शक्नुयां यज्ञस्यान्तं गच्छामीत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

आऽयं गौः पृथिवीरक्रमदिसदन्मातरं
पुरः ॥ पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ३५ ॥

अयमग्निः आक्रमीत्-ऐश्वर्येणाक्रान्तवान् “जगतः” इति शेषः । किं-
भूतः ? गौः गन्ता “तासु तासु क्रियासु” इति शेषः । पुनः किंभूतः ?
पृथिवीः नानारूपः । (५) असदन् मातरं पुरः । योऽग्निः पुरः-पुरस्तात्
प्राच्यां दिशि प्रातरादित्यरूपेण इमां मातरं पृथिवीम् असदत्-आसीद-
दिति(६)। अर्थात् इमं लोकं अग्निरूपेणानुगृह्याकिं च पितरं च-प्रयन्त्स्वः ।

(१) यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमाना वह्नीः बहुसंख्याकाः । (२) यज्ञस्थानेषु ।
सह माघन्ति देवा येषु तेषु ॥ (३) “मनो वै चित्पतिः” इति तित्तिरिवाक्यात् । (४) यः कामो-
यस्य, यस्मिन्वा कामो यस्य, स यत्कामः । यस्मिन्सोमयागानुष्ठाने कामवानहमात्मानं पुने शोध-
यामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्ते भूयासन् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्येऽदित्यर्थः । तद्देवाह यज्ञस्येत्यादि ॥
(५) लोहितशुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । (६) आहवनीयरूपेण प्राप्तवानित्यर्थः । श्रुतिश्च-“गौः
पिता पृथिवी माता” इति ॥

पितरं द्युलोकं ब्रह्मलोकं वाऽसददासीददित्यनुषज्यते । स्वः प्रयन् गच्छन्
स्वः आदित्यः (निघं० १।४।१) (१) ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो
रात्र्यजायत, ततः समुद्रोऽर्णवः । समुद्रा-
दर्णवादिधिसँवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ
धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं
चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

ऋतं चेत्यादि । अथमृग्वेदीयो मन्त्रः । अपरश्च तैत्तिरीयः । तत्र रात्रि
रजायतेति पाठः । समुद्रोऽर्णव इति च । अकल्पयद्विवमिति च संहितः ।
स च मन्त्रो माध्यन्दिनीयैर्न पठनीयः । याज्ञवल्क्योद्वीर्णत्वात् । ऋतं
सत्यमिति च ब्रह्मणो नाम । तथा च श्रुतिः—“ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म” “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति च । स्मृतिश्च—“ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म” इति । तत्राति-
ष्ठदित्यद्याहार्यन्तेनायमर्थः । ऋतं च सत्यं च “तिष्ठति” इति शेषः ।
अर्थात्सृष्टिपूर्वकाले । तथा च तदानीं केवलं ब्रह्मवासीदित्यर्थः । ततस्तद-
नन्तरं प्रलयावस्थायामेव रात्री(२) अजायत रात्रिरासोत् । रात्रिशब्देना-
न्धकार उच्यते । तथा च सकलमन्धकारमयमासीदित्यर्थः । तेजोऽभाव-
स्यैवान्धकारत्वात् । रात्रेश्चन्द्राधीनत्वेन, अह्नः सूर्याधीनत्वेन च तयोस्त-
दानीमसम्भवाच्चेति भावः । तथा च स्मृतिः—“आसीदिदन्तमोभूतमवि
(प्र)ज्ञातमलक्षणम्” इति । ततस्तदनन्तरं प्रलयावसानसृष्ट्यारम्भसमये
तपसः—अदृष्टात् समुद्रोऽजायत, वभूव । तपसः किंभूतात् ? अभीद्धात्
अभिसर्वतो भावेन इद्धात्-दीप्तात् । सर्वतो लब्धवृत्तेरित्यर्थः । समुद्रः
किंभूतः ? अर्णवः अर्णः पानीयं तदस्यास्तीति अर्णवः । पानीयमयः
समुद्रः सञ्जात इत्यर्थः । प्रथमतः सकलसंसारसृष्टिनिमित्तं जलराशिरु-
त्पन्न इत्यभिप्रायः । तथा च स्मृतिः—“अनएव ससर्जादौ तालु वोजमवा-
सृजत्” इति(३) । ततस्तदनन्तरम् अर्णवात्समुद्रादधि पश्चात् धाता
अजायत । धाता किंभूतः ? मिषतोऽप्रकटोभवतो विश्वस्य वशी महा-
प्रलये विलुप्तस्यास्य त्रिलोकस्य निर्माणे प्रभुरित्यर्थः । स धाता यथा

(१) तथा च स्वः प्रयन्नादित्यरूपेण स्वर्गे लक्षरन् पितरश्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान् ॥
“पद्वल्विशरणगतपवसादनेपु” (भा० प०) लुङि लदित्वादह् (पा० ३।१।५५) (२) अत्र
“रात्रेश्वाजसौ” (पा० ४।१।३१) इति ङीप् ॥ (३) अत्र ‘वीर्यमथाददत्’ इति पाठः सतपि
मनुस्मृतिसम्मत एव पाठ आदृतः ॥

पूर्वं यथाक्रमेण सूर्याचन्द्रमसौ अकल्पयत्-निर्मितवान् । किम्भूतौ सूर्या-
चन्द्रमसौ ? अहोरात्राणि विदधत् कुर्वाणौ । सूर्य एवाहः करोति चन्द्र एव
रात्रिं करोति इत्यभिप्रायः । ततः सूर्यचन्द्रयोरुत्पत्त्यनन्तरं संवत्सरः
अजायत-समुत्पन्नः । सूर्यचन्द्रोत्पत्त्यनन्तरमेव रात्रिद्विसविभागे सति
संवत्सरव्यवस्था भवति । संवत्सरस्याहोरात्रघटितत्वादित्यर्थः । अथा-
नन्तरं दिवं च पृथिवीं च अन्तरिक्षं च स्वश्च यतान् लोकान् स एव धाता
यथापूर्वम् अकल्पयत्-सृष्टवान् । चराचरात्मकसकललोकानेव धाता पूर्व-
वत् सृष्टवान् इत्यर्थः । अत्र स्वःशब्देन नक्षत्रलोकोपरि स्वः स्वर्लोक
उच्यते । द्युशब्देन तदूर्ध्वस्थमहर्लौकादिलोकचतुष्टयमिति हलायुधः ।
तदनेन मन्त्रेण सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रतिपादिताः । विदधदिति द्विवचने
एकवचनं “सुपां सुपो भवन्ति” इत्यादेः (पा० ६।१।३६) । अर्णव इति
अर्णसूशब्दात् “अर्णसो लोपश्च” इति वप्रत्ययः(१) सकारलोपश्च । अत्र
मत्सम्प्रदाये मार्जनम् । अत्र गायत्रीमन्त्रः अपोहिष्टेत्यादिमन्त्रा अग्रे व्या-
ख्यातव्याः । प्रथमं गायत्री व्याख्यायते तदन्वयितया पश्चाद्द्वयाहृतयः ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

तत् तस्य भर्गस्तेजः धीमहि-ध्यायेम चिन्तयामः । अत्र यद्यपि
तदिति पदं भर्गविशेषणं नास्ति तथाऽपि तच्छब्दप्रयोगादेव यच्छब्दप्र-
योगो लभ्यते । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥ १ ॥ इति ।

तस्य कस्य ? सवितुः—सर्वभावानां प्रसवितुः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते ।

सवनात्पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥ २ ॥ इति ।

पुनः किम्भूतस्य ? देवस्य—दीप्तक्रीडादियुक्तस्य ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

दीव्यते क्रीडते यस्मात् द्योतते रोचते दिवि ।

तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः ॥ ३ ॥ इति ।

तं कं ? यो भर्गो नोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात्-प्रेरयति । धर्मा-
र्थकाममोक्षेषु अस्मदादीनां बुद्धिं योजयति इत्यर्थः ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

चिन्तयामोऽवयं भर्गं धियो यो नः प्रचोदयात् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तोः पुनः पुनः ॥ ४ ॥ इति ।

तदिह भर्गशब्देन बहुविधमाहात्स्यमुक्तम् । सवितृमण्डलगतादित्य-
देवता स्वः पुरुष उच्यते ॥ तथा—

भ्रसृजपाके भवेद्भ्रातुर्यस्मात्पाचयते ह्यसौ ।

भ्राजते दीप्यते यस्माज्जगच्ञान्ते हरत्यपि ॥ ५ ॥

कालाग्निरूपमास्थाय ससार्द्धिः सतरश्मिभिः ।

भ्राजते तत्स्वरूपेण तस्माद्भर्गः स उच्यते ॥ ६ ॥

तथा,

मेति भीषयते लोकान् रेति रञ्जयते प्रजाः ।

गत्या गच्छत्यजस्रं यो भगवान् भर्ग उच्यते ॥ ७ ॥

अत्र “बुधैः” इति शेषः ।

यद्यपि सवितुर्भर्ग इति सवितुर्भर्गयोर्भिन्नता गायत्रीमन्त्रे प्रतीयते ।
तथाऽपि परमार्थचिन्तायां सवितुर्भर्गयोर्भेदे न विद्यते । स एव सविता
स एव भर्गः । सवितुर्भर्गयोरद्वैतमेव । तथा च राहोः शिर इतिवत् पृष्ठी
न मेदसाधिका । पुनरपि किम्भूतं भर्गं ? वरेण्यं-वरणीयं-प्रार्थनीयं जन्म-
मृत्युदुःखनाशाय ध्यानेनोपासनोपमित्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

वरेण्यं वरणीयं च संसारभयभीरुभिः ।

आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं वा मुमज्जुभिः ॥ ८ ॥

जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ॥

ध्यानेन पुरुषो यस्तु द्रक्ष्यः स सूर्यमण्डले ॥ ९ ॥ इति ।

एवं गायत्र्यास्तस्य च महात्स्यमुपवर्त्य पुनस्तस्यैव महाप्रभावंत्वं
सप्तव्याहृतिभिर्विशेषणीभूताभिरभिधीयते—

तद्यथा—किम्भूतं भर्गम् ? भूरादि व्याप्य “तिष्ठत्” इति शेषः । तथा
च भूरादि सप्तलोकप्रकाशकं, भूर्भूमिलोकः, एधमुपर्युपरि-भुवः-भुवर्लोकः
अन्तरिक्षं, स्वः-स्वर्लोकः, महर्महर्लोकः, जनः-जनर्लोकः, तपः-तपोलोकः,
सत्यं-सत्यलोकः, एवमुपर्युपरि क्रमेणावस्थितान् सप्तलोकानभिव्याप्याव-
तिष्ठमानमदो भर्गः एतान् सप्त लोकानेव प्रदीपयत् प्रकाशयतीत्यर्थः ।
यद्वा भूरादीनां भर्गादिमेद एव प्रतिपाद्यः सप्त महाव्याहृतय एवेति । पुनः
किम्भूतं भर्गम् ? आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । एतद्ग-
पमित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः

पापेभ्यो रक्षन्ताम् यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिशना रात्रि-
स्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहम्माममृ-
तयानौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ २ ॥

मा-मां सूर्यश्च मन्युश्च मन्युपतयश्च रक्षन्तां, 'मन्युर्यज्ञः । मन्युपतयः-
यज्ञपतयः, इन्द्रादयः । केभ्यः रक्षन्तां ? मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यः । असाङ्ग-
यज्ञकृतेभ्य इत्यर्थः । यद्वा मन्युः-क्रोधः क्रोधपतयः इन्द्रियाणि क्रोधकृते-
भ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां! क्रोधाऽनुत्पादनेन । तथा च ममैतादृशः क्रोधो
मा भवतु येनाहमकार्यं कुर्यामित्यर्थः । किञ्च यत्पापं मनसा वाचा ह-
स्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिशना रात्र्या रात्रौ । डेर्डा (पा० ७।१।३६)
अकार्षं कृतवानस्मि तत्पापं रात्रिः (२) अवलुम्पतु । किञ्च यत्किञ्चि-
न्मयि मदाश्रितम् अन्यदपि दुरितं पापं तस्माद्रक्षन्तां माम् । किञ्च-हे आपः!
तदिदं पापमहं मात्मात्मानं सूर्ये जुहोमि । किम्भूते सूर्ये ? ज्योतिषि हृद-
यमध्यस्थितप्रकाशरूपे । पुनः किम्भूते ? अमृतयोनौ-मोक्षकारणे । तदिदं
स्वाहा सुहुतं भवतु । अत्र "मन्युर्यज्ञे क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । शिशना इति
शिशनेनेति प्राप्ते छान्दसत्वादिनादेशो न भवति(२) ॥ २ ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥३॥

आपः पुनन्तिवत्यादि । आपः पृथिवीं पुनन्तु पवित्रीकुर्वन्तु । पृथ्वी
अग्निः पूता सतो मां क्षेत्रज्ञं पुनातु । न केवलमापः पृथिवीं पुनन्तु किं तु
ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणस्पतिं(३) ज्ञानस्य पतिं पुनन्तु । यद्वा वेदस्याश्रयं पर-
मात्मानमपि पुनन्तु । ब्रह्म पूता पूतं सन्मां पुनातु । अत्र च पृथिवीशब्देन
पार्थिवो देवो विवक्षितः । ततश्च आपः पृथिवीं पुनन्तु । पृथिवी मां मदीयं
पार्थिवं देहं पुनातु इत्यर्थः । तथा च देहपावनत्वद्वारामाम् आपः पुनन्तु
इति फलितार्थः । कुत्र ? मम यदुच्छिष्टमपावनम् अभोज्यं निन्दितभो-
ज्यम् । यद्वा दुश्चरितम् असदाचरणम् असतामप्रतिग्राह्याणां प्रतिग्रहं च

(१) तदभिमानी देवोऽग्निः । तथा च श्रुतिः "आदित्यो ह्यस्तं यत्रग्निमनुप्रविशति"—इति । यन्-
गच्छन् । अग्निमिति—अग्नये स्वाधिकारं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ (२) अत्रापि आङो वादेशः (पा०
७।१।३९) बोद्धव्यः ॥ (३) अत्र "षष्ठ्याः पतिपुत्रे"—(पा० ८।३।५३) त्यादिना विसर्जनी-

तत्सर्वं तत्र सर्वत्र माम् आपः पुनन्वित्यर्थः । इत्थमाशास्य आपः आच-
म्यन्ते ताः स्वाहा सुहुता भवन्तु । तथा च आपः आचमनेन मदीयदेह-
पावनपूर्वकमुच्छिष्टत्वादिरूपदोषं मां च पावयन्तु इत्याशांसा वाक्यार्थः ।
अत्र पतिरिति “सुपां सुपो भवन्ति” (पा० ७।१।३६) इति द्वितीयार्थे
प्रथमा । पूता इति पूतमित्यत्रार्थे लिङ्गव्यत्ययेन (पा० ३।१।६५) । सर्व-
मिति सप्तमीस्थाने द्वितीया(१) ।

अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षन्ताम् यदह्ना पापमकार्षे मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्त-
दवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहम्माममृ-
तयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्निश्चमेति ॥ सत्ये ब्रह्मणि सूर्ये वा । अन्यत्सर्वं सूर्यश्चमेति मन्त्र-
वद्वोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता नऽऊर्जे
दधातन ॥ महे रणाय चक्षसे ॥ ५ ॥

अत्राग्रे तच्छब्दोपादानात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । हे आपः !
या यूयं मयोभुवः स्थ, ‘मय इति सुखनाम’ (निघ० ३।६) सुखभाव-
यिष्यः स्थ-भवथ “सर्वप्राणिनाम्” इति शेषः । हिशब्दोऽनर्थकः, ताः-
तादृश्यः; यूयम्-अस्मान्, ऊर्जे-अन्नाय (निघ० २।७) दधातन-स्था-
पयत(२) यथा वयं सर्वस्यान्नादेः भोजका भवेम तथा कुरुतेत्यभि-
प्रायः । अन्नाधोनमंच सुखमिति भावः । किं च । महे-महते, रणाय-रमणी-
याय, चक्षसे-दर्शनाय, चक्षिड्संख्याने असुन् । (३) महद्दर्शनं ब्रह्मदर्शन-
न्तदर्थं दधातन । यद्वा महते चक्षसे दर्शनाय रणाय रमणीयाय ब्रह्मदर्श-

यस्य सः । (१) व्यत्ययेनैव (पा० ३।१।८५)॥

(२) अत्र “तप्तनप्तनयनाश्च” (पा० ६।१।४५) इति तस्य तनवादेशः । पित्वेनाडित्वा-
दालोपाभावे “दधस्तथोश्च” (पा० ६।३।६८) इति न भवति ॥ (३) तथा च निरुक्तम्—“आपो
हि स्थ सुखभुवस्तानोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय” इति (१।०।६।१) तथा च
महद्दर्शनाय दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुन्त । अन्मान्ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान्कृतेति-
भावः । ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्येवो भावः । “महपूजायाम्” (श्रु० प०) किंपूर्कर्मणि । मयते
पूज्यते इति मत् तस्मै महे महते । “रणशब्दे” (श्रु० प०) रणयने स्तुयते सर्वैरिति रणं रमणी-
यन्तस्मै रणाय रमणीयाय । चक्षसे इति चष्टे पश्यति सर्वं येनेति चक्षः । असुन् (उ० ४।१।८५)
तस्मै चक्षसे “यस्मिन् घाते सर्वं विघातं स्यात्” इति द्यान्दोग्यश्रुतेः । संख्यान्मिह दर्शनम् ॥

नायेत्यर्थः । अथ वा हिशब्दो यस्मादर्थे । हे आपः ! यस्मान्मयोभुवः स्थ
ताः नः तस्मान्नः ऊर्जं दधातनेत्यन्वयः । ताः शब्दः पञ्चम्या अर्थे प्रथ-
मान्तः(१) ॥ ५ ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ॥

उशतीरिव मातरः ॥ ६ ॥

हे आपः ! यश्च वः-युष्माकं, शिवतमः-कल्याणतमो रसः नः-अ-
स्मान् तस्य भाजयत-भागिनः कुरुत । इह-अस्मिन् कर्मणि लोके वा स्थि-
तान् । उशतीरिव मातरः । उशतोः-उशत्यः भवति “दीर्घाज्जसि च” “वा-
चञ्चन्दसि” (पा० ६।१।१०५-६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । कामयमाना
मातर इव, “वशकान्तौ” (अ० प०) इति धातोः कृतसंप्रसारणस्यैत-
द्रूपम् (२) । तथा च यथा पुत्रस्य कल्याणं कामयमाना मातरस्तन्यादि-
रसैस्तं भाजयेयुः एवं मां भाजयत ॥ ६ ॥

तस्मात्क्षयामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥

आपो जनयथा च नः ॥ ७ ॥

हे आपः ! तस्मै तस्य रसस्य पूर्वकथितस्य वः युष्मत्सम्बन्धिनः
अरम्-अलं पर्याप्तिं सदात्तिं गमाम-गच्छाम(३) अलमिति रलयोरेकत्व-
स्मरणात् । यस्य क्षयाय जिन्वथ । यस्य क्षयस्य-निवासस्य(४) पञ्चाहु-
तिपरिणामक्रमेण ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य जगतः एकदेशेन जिन्वथ तर्प-
यथ । जिन्वतिः प्रीणनकर्मा (भ्वा० प०) हे आपः ! तत्र नः-अस्मान्
जनयथ “भोक्तृत्वेन” इति शेषः ॥ ७ ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ॥

पूतं पवित्रेणोवाज्यमार्पः शुन्धन्तु मैर्नसः ॥ ८ ॥

मा-माम् आपः-जलानि शुन्धन्तु-शोधयन्तु । कुतः ? एनसः-पापात् ।
कथमिव ? द्रुपदात् मुमुचानः स्विन्न इव । स्विन्नः-स्वेदवान् । आतपे-
इत्यर्थः । तथा च द्रुपदात् द्रुमपदात् मुमुचानः वहिर्भवन् आतपः यथा
द्रुपदे न स्पृशति तथा मां पापं न स्पृशत्वित्यर्थः । स्नातो मलादिव । यथा

(१) व्यत्ययेन (पा० ३।१।५) अत्र लिङ्गस्यापि स बोध्यः ॥ (२) शतरि शब्लुकि
बोध्यम् ॥ (३) गम्धातोर्लोठि “बहुलं चन्दसि” (पा० २।४।७३) इति शपो लुक् ॥

(४) तथा च श्रूयते—“क्षयो मातुरस्या उपस्थे” (क्र० सं ३।१।३१) इति क्षयो निवास
इति निरुक्तव्याख्यायान्दुर्गाचार्यः (८।१।८३) पाणिनिरपि (६।१।२।२) एवमेव स्मरति । षष्ठर्थे
चतुर्थी (पा० २।३।६२ वा०) ।

स्नातो मलात् मुक्तो भवति । पवित्रेण पूतम् आज्यमिव यथा आज्यं पवित्रेण पूतं भवति इत्यर्थः(१) ॥८॥

अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वपट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥९॥

हे आपः ! त्वं भूतेषु अन्तश्चरसि चरथ । गुह्यायां विश्वतो मुखः । विश्वतः विश्वस्मिन् मुखं संसरणं यासां ता विश्वतोमुखा इत्यर्थः (२) । त्वं यज्ञस्त्वमेव यज्ञः । एवं त्वं वपट्कारः । त्वं ज्योतिः रसः अमृतं च त्वमेवेत्यर्थः (३) ॥ ६ ॥

उद्ग्रयन्तमसस्परिस्वः पश्यन्तऽउत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् इत्युपसर्गः अगन्म इत्यनेन क्रियापदेन सम्बध्ते । वयं सूर्यं देवम् उदगन्म-उद्ग्रच्छाम । वयं किम्भूताः ? स्वः स्वर्लोकं परिपश्यन्तः सर्वतोभावेन पश्यन्तः । स्वः किम्भूतं ? तमसः प्रकाशभूतात् भूर्लोकात् उत्तरम्-ऊर्ध्वसंस्थितमित्यर्थः । वयं किम्भूताः ? देवत्रा-देवेन सूर्येण व्राणं येषां ते । सूर्यं किम्भूतं ? ज्योतिः ज्योतिःस्वरूपं, पुनः किम्भूतं ? उत्तमं-सर्वज्योतिषामग्न्यादीनामुत्कृष्टम् । अयमत्र वाक्यार्थः, वयं सूर्येण रक्षिताः भूर्लोकस्योपरि स्थितं स्वर्लोकं पश्यन्तस्तमतिक्रम्य परं ज्योतिःस्व-

(१) वस्तुनस्त्वयमस्यार्थः । द्रुममयम्पदन्द्रुपदम्पादुका । तथा च निरुक्तम् “कनीनकीव विद्रुधे नत्रे द्रुपदे” इति (४।२।१५) “पलाशी द्रुद्रुमागमाः” इत्यमरः । तस्मान्मुमुक्षानः पृथग्भवत् यथा पादुकादोपरिसम्बद्धो भवति । यथा च स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सन्मलात्पृथक् भवति । यथा च पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटैभ्यः पृथग् भवति । एवमापो जलानि एतसः पापात् मा-मां शुन्धन्तु-पुनन्तु । पापात्पृथक्कुर्वन्तु । उष्वटमहीपारावप्येवमेवास्तुः । मुमुक्षान इति मोक्षार्थान्मुचेः (तु० उ०) लिटः कानच् । (पा० ३।१।१०६) द्विष्वमभ्यासकार्यद्विस्वाद्गुणामावः ।

(२) अत्र जसः स्थाने मुः । (पा० ७।१।३९) एवं पूर्वमपि, गृहृत्वे एकवचनमापंग् ।

(३) वस्तुतोऽप्रावधिष्ठात्देवताऽनेन रतुयते । हे आपः अवधिष्ठात्देवते ! त्वं भूतेषु प्राणेषु अन्तः अन्तरात्मरूपेण चरसि विहरसि । “आपोमयः प्राण” इति श्रुतेः । किन्तु-गुह्यायाम्-अस-वृषदुर्विद्येयस्थाने हृदयाकाशरूपे विश्वतोमुखः विश्वतः विश्वरिमन् । सार्वभिक्तिकरतसिः (पा० ५।१।४४ वा०) मुखं संसरणम् यत्र सः । पुंस्त्वमेकवचनं चापंग् । (पा० ३।१।८५) त्वं यज्ञः यज्ञरूपोऽसि । यज्ञपदमिदं तत्साधनोपलक्षणम् । त्वं वपट्कारः प्रदानोपकरणम् । यद्विक्रित्प्रदीयते तदङ्गिरेव । अत एव ज्योतिः अद्भनत्प्रादिरूपोऽङ्गिरूपश्च । अग्नेरप्रभवत्वरमरणात् । वपट्कार इत्युपलक्षणं स्वादाकारादेरपि । पतैः प्रदानेन अघादीनामपि रियतेः । तदित्यं रसोऽपि त्वमेवासि गुणभावेन । अमृतमपि त्वमेव । तथा चाग्नेये-आपःग्नीभूतिं वावारीं रसिललद्मलजलम् । पयः कीलाल-

रूपे सूर्ये संगता भवाम इति सूर्यप्रार्थना । त्रा इत्यत्र विसर्गलोप
शृङ्गादसः ॥ ० ॥

उदुत्स्यं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः ।

दशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११ ॥

उत् इत्युपसर्गः ब्रह्मन्तीत्यत्रान्वेति । उशब्दः शोभार्थः । त्यमिति त्यद्-
शब्दस्य प्रयोगः । त्यन्तं सूर्यं देवं केतवः-रश्मयः उद्ब्रह्मन्ति-ऊद्ब्रुध्वं नयन्ति ।
सूर्यं किम्भूतं ? जातवेदसम्-अग्नितेजोमयं, यद्वा जातं वेदः कर्मफलं य-
स्मात्तं जातवेदसम् । किमर्थमुद्ब्रह्मन्ति ? विश्वाय-विश्वस्य(१) दशे-दर्शनाय
उद्ब्रह्मन्ति । अयं वाक्यार्थः, तेजःस्वरूपं सूर्यं देवं विश्वप्रकाशनार्थं रश्मय
ऊद्ब्रुध्वं ब्रह्मन्ति इति आदित्योत्कीर्तनम् ॥ ११ ॥

कीदृशोऽसौ सूर्य इत्याकाङ्क्षायामाह—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य

ब्रह्मणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्याप्रापृथिवीऽअन्त-

रिक्षः सूर्योऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १२ ॥

असौ सूर्यश्चित्रमाश्चर्यरूपं यथा एवमुदगात्-उदितो बभूव । कि-
म्भूतः सूर्यः ? मित्रस्य ब्रह्मणस्याग्नेः त्रयाणां देवानां चक्षुः-अक्षिभूतः ।
पुनः किम्भूतः ? देवानां मित्रादिव्यतिरिक्तानामन्येषामनीकं-समूहः । द्या-
वापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च स्वर्गमर्त्याकाशान् आप्राः-आपू-
रितवान् । “स्वस्य रश्मिजालेनेति” शेषः । पुनः किम्भूतः ? जगतः-
जङ्गमस्य, तस्थुषः स्थावरस्य, चात्मा । स्थावरजङ्गमात्मकसकलसंसा-
रमयोऽयमेव सूर्य इत्यर्थः । आप्रा इति आङ्पूर्वस्य “प्रापूरणे” इत्यस्य
लङ्प्रथमैकवचनस्थाने “तिङां तिङो भवन्ती”ति मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ १२ ॥
तच्चक्षुः किम्भूतमित्याकाङ्क्षायां पुनराह—

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येम

शरदं शतं जीवेम शरदं शतं शृणुयाम

शरदं शतं प्रब्रवाम शरदं शतमदीनां

स्याम शरदं शतं भूर्यश्च शरदं शतात् ॥ १३ ॥

तत्पूत्रं चक्षुः कीदृशं ? देवहितं-देवानां समोहितकर्तृ । पुनः कि-

ममृतम्” इति पठ्यते ॥ (१) विश्वायेत्यत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० रा१।६।२। वा०) ति बोध्यम् ॥

स्मृतं ? शुक्रं-शुक्लं, निर्मलम् । पुनः किंस्मृतं ? पुरस्तात्-प्राच्यां दिशि, उच्चरत्-उद्गच्छत् उदत् । वयं तस्योपस्थानं कृत्वा शरदः वर्षस्य शतं पश्येम । एवं शरदः शतं जीवेम । शरदः शतं शृणुयाम । शरदः शतं प्रब्रवाम—प्रकर्षणं ब्रवाम । शरदः शतम् अदीनाः स्याम उद्भवेम । किं च न केवलं शरदः शतं किन्तु शरदः शतादपि भूयः अधिकं पश्येमेत्यादि सर्वत्रान्वेति ॥ १३ ॥

तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि

प्रियं देवानामनाश्रुष्टं देवयजनमसि ॥ १४ ॥

गायत्रीं स्तोति । हे गायत्रि ! त्वं तेजः असि । शुक्रमसि । अमृतमसि । धाम-गृहमसि । नाम-अभिधानमसि । यत् देवानाम् अनाश्रुष्टम्-उत्कृष्टं प्रियं तत्त्वमेवासि । देवयजनं देवा इज्यन्ते अनेनेति देवयजनं मन्त्रादि । तत्त्वमेवासि ॥ १४ ॥

गायत्रयस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी

चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते

तुरीयाय दर्शनाय पदाय परो रजसेऽसावदो मा प्रापत् ॥ १५ ॥

त्वं गायत्र्यसि गायन्तं त्रायत इति गायत्री । एकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पदीति स्वरूपकथनम् । अपदसि-न पद्यते क्षायते इत्यपत् । एतदेवाह-नहि पद्यसे । किं च ते तुरीयाय पदाय-स्वरूपाय ब्रह्मविष्णु-शिवमित्राय ब्रह्मस्वरूपाय “नमः अस्त्विति” शेषः । यद्वा विराट् द्वि-रण्यगर्भादिकारणोपाधिचयहीनाय ईशपदाय । यद्वा वैश्वरीरूपाय “नमः अस्त्विति” शेषः । पदाय किंस्मृताय ? दर्शनाय-दर्शनीयाय । “ध्यानेने”ति शेषः । परोरजसे—रजसः परभूताय शुद्धसत्त्वस्वरूपायेत्यर्थः (१) असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः, अद्ः तत् आत्मनः कार्यं यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वम्, मा प्रापत् मैव प्राप्नोतु ॥ १५ ॥

अथ तर्पणमन्त्रव्याख्या ॥

उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाः३

पितरः३-सोम्यासः३ ॥ अमुं च्यऽईशुरं चृकाऽऽऽ-

तद्वास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उदित्युपसर्गः । अवरे एतल्लोकवत्तिनः पितरः उदीरताम्—ऊर्ध्वं
कमन्तां गच्छन्तु । परा एव परासः । येऽपि पितरः परासः—उत्कृष्टलोके-
ऽवस्थिताः तेऽपि उदीरताम्, तस्मादपि स्थानात् विशिष्टतरं स्थानं गच्छ-
न्तु । उन्मध्यमाः—मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि मध्यमा—मध्यमलोकस्थाः
तेऽपि ततोऽपि उदीरतां विशिष्टतरं स्थानङ्गच्छन्तु । पितरः किम्भूताः ?
सोम्यासः—सोमसम्पादिनः । असुंयऽईयुरिति—ये असुं—प्राणं वायुम् अ-
न्वोयुः अनुगताः वातात्मान इत्यर्थः । तेऽपि उदीरताम् । येऽपि अवृकाःअ-
नमित्राः । वृको मित्रम् (१) माध्यस्थ्यमाश्रिता इत्यर्थः । ऋतज्ञाः—सत्यज्ञा-
नाः, स्वाध्यायनिष्ठाः, यज्ञनिष्ठा वा । तेऽपि ततोऽपि विशिष्टमुत्कृष्टस्थानं
गच्छन्तु । एवं स्वकीयेन कर्मणां ये अस्मदोयाः पितरः उद्गतिं प्राप्तास्ते नः—
अस्मान् हवेषु—आह्वानेषु सत्सु अवन्तु—पालयन्तु ॥ १ ॥

अङ्गिरसो नरं पितरो नवगवाऽअथर्वाणो

भृगवहं सोम्यासः ॥ तेषां वयं सुमतौ यज्ञि-

यानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २ ॥

अङ्गिरसो न इति । वयं तेषां पितॄणां सुमतौ—कल्याणमतौ, स्याम-भ-
वेम । मद्दिष्ये तेषां कल्याणी मतिर्भवत्वित्यर्थः । केषाम् ? यज्ञियानां—
यज्ञसम्पादिनाम् (२) । अपि च तेषां भद्रे वन्दनीये सौमनसे (३) कल्या-
णमतसि स्याम भवेम । ते के ? ये नः—अस्माकं पितरः अङ्गिरसः—अङ्गिरा
ऋषिस्तस्यापत्यानि बहूनि (४) । ये च नवगवा—नवगतयः पुनः पुनराग-
त्यागत्य गच्छन्ति । यद्वा नवगवा नवा नवनीया स्तोतव्या गतिर्येषां । ये
च अथर्वाणः—अथर्वणः अपत्यानि । (५) अथर्वाणः—असञ्चारिण इति वा,
अथवा अभिचारचरणकर्माणः । भृगवः—भृगोरपत्यानि, (६) सोम्यासः
(७) सोमसम्पादिनः ॥ २ ॥

(१) तेनावृका इत्यस्य न मित्राणि न शत्रव इति, फलिताथमाह माध्यस्थ्यमाश्रिता इति । निषण्ठी
निरुक्ते च नैतदद्भ्यते । स्तेनाथर्थे तु श्रूयते (निषं० २।२।१४) स्तेननाम (निषं० २।२।१७)
वज्रनाम । (निषं० ४।२।३२) चन्द्रमाः । एवं श्रुतौ “जम्भयन्तोऽर्हि वृकां रवासि सनेम्यस्मद्यवक्र-
मीवाः” (ऋ० सं० ४।२।२७) श्रूयते । तथा च अष्टकोशवातुक इत्यर्थं एव युक्त उत्पत्त्ययामः ।

(२) अत्र “यज्ञिर्वग्न्यां वृक्षौ” (पा० ५।१।८२) इत्यर्थार्थस्येयादेशः (पा० ७।१।२) ।

(३) स्वार्थेऽजाण (पा० ५।२।११) आदिवृद्धिः । (पा० ७।२।१७) ।

(४) धर्वतेर्हिसार्थत्यौणादिकः प्रयोगः ।

(५) अपत्यार्थेऽण्यादिवृद्धयभावद्वान्दसः ।

(६) अत्रापत्यार्थस्याणो “ऽनिभृगु” (पा० २।४।३५) इत्यादिना बहुत्वे लुक् ।

(७) सोममहन्तीत्यर्थे यत् (पा० ५।१।६३) ततोऽलुक् (पा० ७।१।५) स्वार्थे । एवमत्रोऽपि
बोधयम् ।

आयन्तु नरं पितरंः सोम्यासोऽग्निष्वात्ता?
 पथिभिर्देवयानैः ८ ॥ अस्मिन्न्यज्ञे स्वधया
 मन्दतोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ३ ॥

नः अस्माकं पितरः आयन्तु—आगच्छन्तु । किम्भूताः ? सोम्यासः
 सोमसम्पादिनः । पुनः किम्भूताः ? अग्निष्वात्ताः अग्निना सुष्टु यथा स्या-
 देवमात्ता भक्षिताः श्रौतस्मार्ताग्निदग्धा इत्यर्थः । यद्वा अग्निना दग्धा-
 एवोच्यन्ते तथा एव श्राद्धयोग्या इत्यभिप्रायः । कैः आयन्तुः? पथिभिर्मा-
 गैर्देवयानैः । देवस्य यानं गमनं यत्र तैर्देवैः सह गमनैरिति यावत् । देवैः
 सह यायिनस्ते पितरो येषां पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरेतत्कर्म क्रियते । उक्तं च
 “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्न-
 स्या (१) ज्ञोति लोकतामि”ति । आगत्य च ते पितरः अस्मिन् यज्ञे श्राद्धे-
 स्वधया अन्नेन मदन्तः परितृप्यन्तः तुष्टाः सन्तः अस्मान् अधिब्रुवन्तु
 अधिकं ब्रुवन्तुः श्लाघयन्तिवत्यर्थः । किं च अवन्तु रक्षन्तु ॥ ३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःःकीलालं

परिष्कृतम् ॥ स्वधास्थ्यं तर्पयत मे पितॄन् ॥ ४ ॥

हे आपः ! यूयं स्वधाः पितॄणामन्नं स्थ भवथ, स्वम् आत्मानं शरीरं
 दधति पोषयन्तीति स्वधाः । “धापोषणे, (जु० उ० किप् । तदपि पितॄणा-
 मेव । तथा च श्रुतिः “स्वधा पितॄणामन्नमि”ति । तेन मे मम पितॄन् तर्पयत
 तृप्तान्कुरुत । यूयम् किम्भूताः ? ऊर्जं वहन्तीः ऊर्जामन्नं वहन्त्यः प्राप-
 यन्त्यः (२) । ऊर्जं किम्भूतम् ? अमृतं घृतं पयः कीलालं परिष्कृतम् । एतद्
 पमित्यर्थः । अमृतं देवानामन्नं, घृतं प्रसिद्धम् । पयो गुग्धं, कीलालं पशुः ।
 कीलं बन्धनयोग्यमलतीति कीलालं, (३) परिष्कृतं स्वधाःस्थ्यं । तथा च
 यतो नात्ताविधमन्नं वहन्त्यः स्वधा भवथ तस्मान्मम पितॄन् तर्पयत इति ॥४॥

पितृभ्यःः स्वधायिभ्यःः स्वधानमःः पितामहेभ्यःः

स्वधायिभ्यःः स्वधा नमःः प्रपितामहेभ्यःः स्वधा-

यिभ्यःः स्वधा नमःः ॥ अक्षन्पितरोऽमीमदन्त

पितरोऽतीतृपन्त पितरं पितरं शुन्धध्वम् ॥ ५ ॥

(१) सूर्यस्य । “भास्कराहस्करमघ्नप्रभाकरादवाकराः” इत्यमरः ।

(२) अत्र “वाच्छन्दसि” (पा० ३।२।१) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः ।

(३) कर्मण्यण् (पा० ६।२।१) उपधावृद्धिः (पा० ७।१।१६) यद्यपि “शोयितेऽन्मसि
 कीलालम्” इत्यानेयकोशे पाठाच्छोयितमेव कीलालम् । तथापीह तत्प्रभवो योग्यत्वात्पशुरत्राऽभिहितम् ।

स्वधायिभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वधास्तु अन्नमस्त्वित्यर्थः । स्वधां प्रति गमनशीलाः स्वधायिनः “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीहये” (पा० ३।२।७२) । (१)पितृभ्यः इति बहुवचनं पितृव्यसापेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः । अत्रापि बहुवचनं पूर्ववत् । किं च अक्षन्(२) अक्षवन्तः, अक्षभक्षणे । तथा च अक्षवन्तः भक्षितवन्तः पितरः अमीमदन्त मदिता भवन्तु । मादिताः पितरः अतीतृपन्त तर्पिता भवन्तु । किं च हे पितरः ! शुन्धध्वं पापप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ५ ॥

येचेह पितरो येच नेह याँश्च धिञ्च याँर

उँच न प्रविञ्च ॥ त्वं वेत्थ यत्ति ते जातवेदं

स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ ६ ॥

हे जातवेदः अग्ने ! ते(३)तान् पितृन् त्वं वेत्थ जानासि । अत एवसुच्यते स्वधाभिः पितृसस्वन्धिविभिर्यज्ञं पितृयज्ञं सुकृतं साधुकृतं जुषस्व सेवस्व । ते के ? ये इह सन्ति(४) अस्मत्समीपे इहंलोके वा आसते । (५) ये च इह नासते अन्यत्र सन्ति । यान् पितृन् विञ्च अवगच्छामः । याँश्च न प्रविञ्च न प्रकर्षेण जानीमः, उकारः पादपूरणे । पितृन् किम्भूतान् ? यति । अविभक्तिकोऽयं निर्देशः । (६)यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणा-न्निर्दग्धकर्मषान् ॥ ६ ॥

मधु घाताऽऋतायते मधु क्षरन्ति

सिन्ध्वदं ॥ माध्वीर्निदं सन्त्वोषधीं ॥ ७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः ॥

मधुद्यौरस्तु नदं पिता ॥ ८ ॥

मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँऽर

अस्तु सूर्यः ॥ माध्वीर्गावो भवन्तु नदं ॥ ९ ॥

घाताः वायवः मधु मधुमन्तः(७) (रसवन्तः) ऋतायते ऋतायन्ताम्

(१) इति णिनिः । “इण्गती” (अ० ५०) स्वधां यन्ति तच्छीलाः ‘इयो यण्’ ॥ (२) “घ-रलृ अदने” लुङि बहुवचने रूपम् । “गमहने” (पा० ६।४।६६) त्युपधालोपो बाहुलकादङ्चपि । अन्तरपि घस्लादेशे तुल्यं रूपमुक्तदिशैवेति तथैवात्र व्याख्यातम् । (३) व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) द्वितीयार्थे प्रथमा । (४) “अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते” इति वचनाल्लट्पर-कास्तेः क्रियानुक्तावध्याहारः । तदत्र भवन्तीति लटः प्राचां संज्ञा इति शब्द आद्यर्थः । (५) आसत इति त्वर्थाऽस्तैरेव लड्वहुवचनान्तस्य ष्वदेनैवङ्कतोऽत्र धृतः ॥ (६) सुपां सुलुक्” (पा० ७।१।३९) इति जसो लुक् । महीधरस्तु यच्छब्दादपि संख्यापरिमाणे ङितिप्रत्यये टिलोपेन यावन्त इति प्रथमा बहुवचनलोपेन (पा० ७।१।२२) व्याचख्यौ ।

(७) अत्र मधुशब्दोमधुररसवचनत्वाद् गुणवचनस्ततो विहितस्य मत्तुपो लुक् । (पा० १।४।१९

उपगच्छन्तु(१) । वायवो मधु “वान्तु” इति शेषः । वहन्वित्यर्थः । सिन्धवः
 स्यन्दमाना नद्यः मधु क्षरन्ति क्षरन्तु । नद्यो मधुमत्यो भवन्तु(२) । ओ-
 पधीः ओपधयः धान्यादयः माध्वीः मधुमत्यः (३) सन्तु । नक्तं रात्रिः मधु
 मधुमत् “अस्त्वि”ति शेषः । मधुमती भवतु(४) । उत समुच्चये । उपसो-
 ऽपि प्रातःकाला अपि मधु मधुमत्यो मधुमत्यो भवन्तु(५) । पार्थिवं रजः
 (६) मधुमदस्तु । द्यौः स्वर्गः मधु मधुमत्यस्तु । द्यौः किम्भृता ? पिता
 पितेव(७) सर्वस्यानुकूलेत्यर्थः । वनस्पतिः सोमः नः अस्माकं मधुमान-
 स्तु । सूर्यश्च नः अस्माकं मधुमानस्तु । गावश्च माध्वीः मधुमत्यो भव-
 न्तु । ऋतायतेति “ऋ गतिप्राणयोः” (भ्वा०प०) इति धातोर्लाड्ये लट् ।
 “तिङ्गं तिङो भवन्तो”ति(८) बहुवचने एकवचनम् । क्षरन्तीत्याशंसायां
 लोड्ये लट् । माध्वीरिति “सुपां सुपो भवन्ती”ति (पा० ७।१।३६) प्रथ-
 माया द्वितीया । सर्वमेतन्मधुमयं भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः ॥ ६ ॥

नमो वरं पितरो रसाय नमो वरं पितरं
 शोपाय नमो वरं पितरो जीवाय नमो वरं
 पितरं स्वधायै नमो वरं पितरो घोराय
 नमो वरं पितरो मन्यवे नमो वरं पितरं
 पितरो नमो वो गृहार्त्न-पितरो दत्त
 सुतो व-पितरो देष्म (एतद्व-पितरो व्वासः) ॥ १० ॥

हे पितरः ! वः शुष्माकं सम्बन्धिभूताय रसाय—रसप्रधानाय वस-
 न्ताय नमः । वसन्ते हि मध्वाद्यो रसा भवन्ति । यद्वा ऋतुरूपतया पितर
 एव नमस्क्रियन्ते—हे पितरो ! वो शुष्मभ्यं रसाय वसन्तरूपेभ्यो

वा०) जलं विशेष्यमिति तत्त्वम् ॥ एवमग्रेऽपि । (१) ऋतं यज्ञं, तथा च निरुक्तम् “आपिगु-
 ऋतंनः” (ऋ० सं-५-३=५) सत्यं वा यज्ञं वा (४।१।१९) इति । तद्विच्छतीति ऋतायन् तस्मै-
 ऋतायते यज्ञमानाय । छान्द्रसोऽत्र त्रीधैः । (पा० ६।१।२७) इत्युध्वतमहीवरो । ऋधातोः साधन-
 मत्र भ्रमः । (२) अत्र लोड्ये व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) लट् । अग्रे लट् इत्युक्तिर्यामिप्रायिकेति
 बोध्यम् । (३) माध्वीरिति पृषोदरादि- (पा० ६।१।२०९)-त्वासाधुर्मत्वैऽदन्तः । एवमग्रेऽपि-
 बोध्यम् । (४) अत्र रात्रिर्विशेष्यतयोहिताऽनेन ॥ (५) उपशुध्वः प्रमाते स्त्रीलिङ्गः । तथा
 च निरुक्तम् “व्याःकस्यादुच्छतीनिसत्या रात्रेपरः काल ” (२।४।१८) इति ॥ उच्छ्वी
 विवासे (म्वा० प०) विनासपतीर्थं तमांसीति ॥ (६) पृथिवी लोकः । तथा च निरुक्तम्
 “लोका रजांस्युच्यन्ते” (४।३।१९) इति ॥ (७) तथा च युक्तिः “धीर्मे पिता जनिता” (ऋ०
 सं० २।३।२०।३) । (८) एतच्च व्यत्ययवल्लभ्यमेव (पा० ३।१।८५) अस्य वार्तिकवोत्प्रेक्षणं
 (पा० ७।१।३९) मदीधरस्य भ्रम एव । तथा च व्यत्यये . पठ्यते—“सुसिद्धपत्रदलिनगरायां काल-
 इलच्छ्वरकचुंयद्वात्र । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति वाहुलकेन” इति ॥

(१)नमः । एवमत्रेऽपि व्याख्येयम् । शोषाय-शोषप्रधानाय त्र्योष्माय । त्र्योष्मेऽपि ओषधयः शुष्यन्ति । जीवाय जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यः । स्वधायै पितृणामन्नहेतुभूतायै-शरदे । शरदि प्रायेण व्रीह्यादयो भवन्ति । घोराय हेमन्ताय हेमन्तो हि घोरः । शीतप्राचुर्यात् । मन्यवे शिशिराय । मन्युः क्रोधः । क्रुद्ध एव शिशिरः ओषधीर्दहति । नमो वः पितरः पितर इत्यादरार्थं वीप्सा । हे पितरः ! वः युष्मभ्यं नमः । नः अस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहशब्देनोच्यन्ते । किं च युष्मत्प्रसादात्तथा भवतु यथा हे पितरः ! गृहे सतः विद्यमानात् द्रव्यात् वः युष्मभ्यं देष्म दास्यामः । तथा च तादृश्वस्तु मम गृहं मा त्यजत्वित्याशास्महे ॥ १० ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्ममन्त्राः—

ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः

सुरुचो व्वेनऽर्वावः ॥ स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य

विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः ॥१॥

ब्रह्म आदित्यरूपं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि प्रथमं जज्ञानं जायमानं (२) जायत इत्यर्थः । ततोऽनन्तरं सीमतः मध्यस्थानात् इमान् लोकान् यो वि आ वः—व्यावृणोति विवृतान् करोति । मध्यस्थानात् किम्भूतात् ? सुरुचो बहुरोचमानात् । यद्वा लोकानित्यस्य विशेषणम् । सूर्यः किम्भूतः ? वेनः कान्तो(३)मेधावी वा (निघं०३।१५।५) । स एवादित्यः बुध्न्या दिश इति यावत् , वि इत्यस्य आव इत्यनेनान्वयः । बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्याः । किम्भूत दिशः ? उपमीयन्त आसुःस्थितानि भूतानीत्युपमाः(४) । किं च अस्य जगतः विष्टाः विविधं स्थानं, सतः विद्यमानस्य घटादेः मूर्त्तस्य, असतः अमूर्त्तस्य आकाशदेश्च योनिः स्थानं च विवः—विवृणोति । तस्मात् आदित्य एव सर्वप्रकाशक इति स्तूयते ॥ १ ॥

“इदं विष्णु”रिति व्याख्यातम् ॥२॥ “नमस्त”इति व्याख्यास्यते ॥३॥

“आकृष्णेने”ति देवपूजायाम् ॥ २ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य

सान्ति ॥ द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ५ ॥

(१) अत्रापि वचनव्यत्ययेन प्रयोगः । यद्वा ‘सुभां सुलुक्’ (पा० ७।५।३९) इत्यादिनाः साधनं बोध्यम् ॥ (२) जनैर्दृश्यमानं, जनेः प्रादुर्भावार्या—(दि०आ०) ललटः शानचि शपः श्लौ द्वित्वे उपधालोपे (पा० ६।४।९९) रूपम् । श्लुरत्र च्छान्दसः (पा० २।४।७६) ॥ (३) तथा च निरुक्तम् “वेनो वेनेतेः कान्तिकर्मणः” (१०।४।३८) इति ॥ (४) पतदुब्वत्कव्याख्यानम् । महीधरस्तु उप-समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थमाह ॥ ततश्च । अत एवास्य जगतो विष्टाः । विधिधं

चर्षणीधृतः मनुष्याणां धारणेऽधिकृतस्य (१) मित्रस्य अवः रक्षणे
“वयं स्तुम” इति वाक्यशेषः (२) । अवः कोदृशं सानसि सनातनम्—
पुराणम् । (निघं० ३।२७।४) किं च द्युम्नं यशः अन्नं वा (३) याचेमहीति
वा, वयं स्तुम इति वा, वाक्यशेषः । द्युम्नं किम्भूतं? चित्रश्रवस्तमम्-अ-
तिशयेन चाकर्णनीयम्(४) । अथवा यस्य एतादृशम् अवः द्युम्नं च स यज-
मानस्याभिमतं साधयत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

“इम्मम्” इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

अदृश्रमस्य केतवो विवरश्मयो जनाऽऽ२॥

अनु ॥ आजन्तो अग्रयो यथा ॥ ७ ॥

अदृश्रमस्य केतव इत्यादि । अस्य सूर्यस्य रश्मयः किरणा अदृश्रम्
दृश्यन्त इत्यर्थः । छान्दसं रूपम् (५) रश्मयः किम्भूताः ? केतवः—ज्ञान-
जनकाः । केतुरिति प्रज्ञानामसु (निघं० ३।६।२) पठितमित्युव्वटः । वि
इत्यनर्थकः(६) । पुनः किम्भूताः ? जनान् अनु-अनुगताः । पुनः कोदृशाः ?
भाजन्तो दीप्यमानाः । कीदृशा दृश्यन्ते ? यथा अग्रयः ॥ ७ ॥

हृषु सः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषद-

तिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदत्सद्व्योमसद्व

ब्जा गोजाऽऽऋतजाऽऽद्विजाऽऽऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सूर्यं स्तोति-हंसः सूर्यः । हन्ति गच्छतीति हंसः, शुचिषत् । शुचौ वह्नि
मण्डले सीदतीति शुचिषत् । वसुः तेजोरूपः(७) । अन्तरिक्षे आकाशे सी-
दतीत्यन्तरिक्षसत् । होता-होममन्त्रेण देवानामावाहनकर्त्ता । वेदिषत्-
यज्ञवेद्यां अध्वर्युरूपेण सीदति । अतिथिः क्वचिदपि न स्थायी नित्यंभ्रम-
णशोलः(८) । दुरोणसत्—दुरोणे गृहे (निघं० २।४।७) (९) सीदतीति
गृहस्थरूप्ययमेवेत्यर्थः । नृषत्—नृषु मनुष्येषु सीदतीति “जीवात्म-
त्वेने”ति शेषः । वरसत्—वरेषु उत्कृष्टस्थानेषु स्वर्गादिषु सीदतीति “दे-

तिष्ठन्ति यासु ताः—विबिधस्थानभूताः । “पूवपदात्” (पा० ८।३।१०६) इतिषत्वम् ॥ (१) चर्ष-
णिरिति मनुष्यनाम । (निघं० २।२७।९) मनुष्याणां, धारयितुः । किवन्तमेतत् । संहितायां दीर्घः
(पा० ६।३।१५७) । (२) याचेमहीति वेति उव्वटमहीधरी । (३) तथा च निरुक्तम्—“द्युम्नं
षोतेर्यशोवाऽन्नं वेति (५।१।५) ॥ (४) चित्रमनेकविधमनेकैः श्रूयत इति चित्रश्रवः । ‘श्रुश्रवणे’
(स्वा० ५०) असुन् कर्मणि । अतिशयेन चित्रश्रवश्चित्रश्रवस्तमम् । अत्यन्तश्रवणीयम् ।

(५) दृशोः कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषवहुवचने रूपं द्रष्टव्यम् । लडत्र लडर्थे (पा० ३।४।६) ॥

(६) अथ वा व्यवृक्षमिति सम्बन्ध इत्युव्वटमहीधरी । विशेषाद्दृश्यन्ते । (७) वसुर्वासयिता,
वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदतीति—उव्वटः । वासयिता नराणां प्रवर्त्तक इति महीधरः । (८) तथा च
निरुक्तम् । “नित्यमभ्यतिक्रो गृहानित्यतिथिः (४।१।६) इति ॥ (९) तथा च निरुक्तम् । “दुरोण

वत्वेने”ति शेषः । ऋतसत्—ऋते सत्ये ज्ञाने सीदतीति । परमात्मत्वेने-
त्यर्थः । व्योमसत्—व्योम अन्तरिक्षं तत्र सीदतीति ज्योतिःस्वरूपेण ।
अब्जाः—अप्सु जायते अन्निरूपेण, (१) । गोजाः—गवि पृथिव्यां जायते “जरा-
युजाण्डजस्वेदजोद्भिज्ज्वरूपेणे”ति शेषः । ऋतजाः—ऋते सत्ये जायते “त्रयी-
रूपेणेति शेषः ।” अद्रिजाः—अद्रौ पर्वते जायते स्फुल्लिङ्गरूपेण । ऋतं सूक्ष्मं
बृहत्स्थूलं सर्वव्यापितया अनवच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः । तथा चायमेव
ब्रह्मरूप इति सूर्यस्तुतिः ॥ ८ ॥

सँवर्चसा पयसा सन्तनूभिर्गन्महि मनसा

सपँशिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विवदधातु

रायोऽनुं मार्ष्टुं तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ ९ ॥

त्वष्टारं स्तौति—वयं वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन, पयसा दुग्धेन अर्थात्
गोभिः । तनूभिः भार्यापुत्रादिभिः । शिवेन कल्याणेन (२) मनसा च सम-
गन्महि (३) सङ्गता भवेम । अर्थात् त्वष्टुः प्रसादात् । किं च सुदत्रः—
कल्याणदः त्वष्टा मम रायो धनानि विदधातु । किञ्च तन्वः (४) शरीरस्य
यद्विलिष्टं मन्दश्लिष्टं (५) पापादि तत् अनुमार्ष्टुं शोधयतु स एव ॥ ९ ॥
“देवा गातुविद” इत्यग्रे व्याख्यास्यते ॥ १० ॥

इति तर्पणान्तकर्ममन्त्रव्याख्या ॥*॥

अथ देवपूजामन्त्राः ।

आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं

मर्त्यं च ॥ हिरण्ययेन सविता रथेना देवो

याति भुवनानि पश्यन् ॥ १ ॥

सविता आदित्यः आयात्यागच्छति । किम्भूतः सविता ? देवः स्तुति-
दीप्तिक्रीडादियुक्तः । केनायाति ? रथेन । किम्भूतेन ? हिरण्ययेन हिरण्य-
येन सौवर्णेन । किं कुर्वन् ? भुवनानि भुवनवर्तिलोकान् पुरण्यपापकर्तृन्
पश्यन् साक्षिवन्निरीक्षमाण इत्यर्थः । न केवलमेवं किं तु असृतं देवं मर्त्यं
मनुष्यं च निवेशयन् । “स्वे स्वे व्यापारे” इति शेषः । मनुष्या हि सूर्यो-

इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः” (४।१।६) इति ॥ (१) अत्र सर्वत्र “जनसनखनक्रमगमो
विट्” (पा० ३।२।६७) इति विट्प्रत्यये “विट्वनोरनुनासिकस्यात्” (पा० ६।४।४२) इति नस्यात्वम् ॥

(२) कर्मश्रद्धायुक्तेन । (३) गच्छतेर्लुकि अदादित्वाच्छपो लुकि उत्तमवहुवचने ‘मोनो घातोर्’
(पा० ८।२।६५) ति मस्य नकारः ॥ (४) ‘तन्वादीनां बहुलं छन्दसि’ (पा० ६।४।६६) इति
यणादेशः । षष्ठ्यत्रावयवलक्षणा बोध्या । (५) विशेषेण न्यूनमङ्गन्तदनुमार्ष्टुं न्यूनत्वपरिहारोपानुकूलं
कृत्वा शोधयतु । “लिशअल्पीभावे” (दि० प०) निघण्टन्म् ।

दये यागादिभिर्देवान् प्रोणयन्ति । पुनः किम्भूतः सविता ? आचर्त्तमानः । पुनः पुनस्तस्मैव देशमागच्छन् । केन सह ? रजसा रात्रिकालेन । प्रायो रात्रौ रजोगुणवाहुल्येन रजःशब्देन रात्रिरुच्यते (निर्घ० १।७।१२ः) किम्भूतेन रजसा ? कृष्णेन मल्लिनेन । प्रायो रात्रिकाले पुण्यकर्मणामनुत्पादनात् रात्रिः कृष्णत्वमुक्तम् । अयं वाक्यार्थः । यः सविता देवो मनुष्यव्यापारस्य स्थापकः यश्च पुरयपापसाक्षी तस्यार्थादिकमुचितमिति । अत्र आयातीति व्यवहितेनाडा सम्बन्धः, आचर्त्तमान इत्यत्र च “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहिताश्चे (१।४।८१-८२) ति पाणिनीयसूत्रात् । हिरण्य इति हिरण्यार्थे निपातः (पा० ६।४।१४७) ॥१॥(१)

गणानान्त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वा-
प्रियपतिं हवामहे निधीनान्त्वा निधि-
पतिं हवामहे व्वसो मम॥आहमजानि
गर्भधमा त्वमजानि गर्भधम् ॥ २ ॥(२)

हे वसो ! मम सर्वस्वभूत ! त्वा त्वां हवामहे—आह्वयामः । त्वां किम्भूतं ? गणानां मध्ये गणपतिं, गणाः कृष्णारुडादयः । प्रियाणां मध्ये प्रियपतिं, निधीनां मध्ये निधिपतिं, निधयः पद्मादयः । तथा च चित्रोपशमाय भार्यादिप्रियलाभाय च त्वाम् आह्वयाम इति वाक्यार्थः । अश्वं प्रार्थयन्ते स्त्रियः । आहमजानीति । हे अश्व ! त्वां च अहं गर्भधम् अजानि-ज्ञातवतो । अतः हे अश्व ! त्वं गर्भधं गर्भधो ममासि वेत्यर्थः (३) ॥ २ ॥

अम्वे अम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति कश्चन ॥

ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पोलवासिनीम् ॥ ३ ॥

अम्बा अम्बिका अम्बालिका एतानि दुर्गानामानि हे अम्बे ! अम्बिके ! हे अम्बालिके ! मा-मां कश्चन कश्चिदपि न नयति न प्रापयति । “स्वामि-सन्निधानमि”ति शेषः । तथा च सति अश्वकः पतिः ससस्ति शेते । अश्वशब्दः पतिवाचकः । कुत्सायां कन् । किं कृत्वा ? सुभद्रिकां परि-भ्ये—ति शेषः । सुभद्रिकां किम्भूतां ? काम्पोलवासिनीं काम्पोलं नगरं

(१) स्मार्चकर्मणि अनेन मन्त्रेण सूर्यदेवस्य सपर्यां ज्ञातव्या ॥

अत्र प्रमाणं पाराशरस्मृतिवचनम् “आकृष्णेनेति मन्त्रेण सूर्यमारोधयेत्सुधीरिति ॥

(२) अनेन सर्वकर्मादी विघ्नविनायकस्यावाहनादिकं विधेयमिति तत्रैव (पराशरीये) उक्तेश्च ॥ (३) अयमर्थः । हे अश्व ! गर्भधं गर्भधारकं रेतः अदन् आ आकृष्य अजानि क्षिपा-मि । “अजगतिशेषणयोः” (म्भा० ५०) लोट् । त्वं च गर्भधं रेतः आ-आकृष्य अजानि क्षिप । लोट् । तत्सावागमः (पा० १।४।९४) इति ॥ पठद्वास्याने च स्वर्थेऽन् ।

तत्र वसतीति तां काम्पीलवासिनोम् । काम्पीले हि सुरूपाः सुभगा विनी
ताश्च स्त्रियो भवन्ति । अत्रायं वाक्यार्थः-अनेन मन्त्रेण सौभाग्यकामनया
स्त्रिया देवी पूज्यते । हे अश्वे इत्यादिना दुर्गा सम्बोध्य कश्चिदपि मां
स्वामिसन्निधि न नयति तेन मया विना स मदीयः स्वामी अन्यां गृहीत्वा
शेते । अतो मया पूजिता भवती मां स्वामियुक्तां करोत्विति तात्पर्यम् ।
ससस्तीति 'सस स्वप्न' इति धातो रूपम् ॥ ३ ॥ (१)

अग्निदूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे ॥

देवाँ २ ॥ ऽआसादयादिह ॥ ४ ॥

अहम् अग्निं पुरो दधे अग्रतः स्थापयामि । अग्निं किम्भूतं ? दूतं देवा-
ह्वानकर्त्तारम् । पुनः किम्भूतं ? हव्यवाहं हविषो वोढारम् । तदनन्तरम्
उपब्रुवे उपगत्य ब्रवीमि । किं ? इह देवान् आसादयात् । इह यज्ञगृहे
इन्द्रादीन्देवानासादयत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ (२)

विष्णो रराटमसि विष्णोऽं श्नप्त्रे स्थो

विष्णोऽं स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोसि ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ५ ॥

यज्ञगृहावयवस्पर्शने विनियोगोऽस्य मन्त्रस्य । तत्र रराट्यां स्पृशति ।
रराटो वक्तिकावन्धः (३) । हे गृहावयव ! त्वं विष्णोः रराटमसि (४) । रराटं
ललाटम् (५) । विष्णोः श्नप्त्रे सूक्त्रिणी स्थः । येन सीव्यते तं प्रत्याह-त्वं वि-
ष्णोः स्यूरसि । सीव्यते अनेनेति स्यूः (६) । ग्रन्थि स्पृशति-विष्णोर्ध्रुवो
ऽसि-ध्रुवः ग्रन्थिर्भवसि । समस्तं गृहं स्पृशति-त्वं वैष्णवं विष्णुदेवता-
कमसि । अतस्त्वां विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं स्पृशामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ (७)

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः

शङ्कराय च मयस्ककराय च नमः शिवाय

च शिवतराय च ॥ ६ ॥ (८)

शम्भवाय शिवाय नमः । शम्भवत्यस्मादिति शम्भवः । मयः सुखं
भवत्यस्मादिति मयोभवस्तस्मै मयोभवाय शिवाय च । शङ्करोतीति
शङ्करस्तस्मै । मयः सुखं करोतीति मयस्करस्तस्मै । शिवाय कल्या-

(१) अनेन मन्त्रेण शक्तिमात्रार्चनं पाराशरेणाभिहितम् ॥ (२) अनया ऋचाऽग्न्यावाह-
नादिकं बोध्यम् ॥ (३) दर्भमालेतिमहीधरः । (४) विष्णुनामकस्य हविर्दानमण्डपस्य ।
(५) तत्र उच्छ्राय्यौ रराटीप्रान्तौ स्पृशति । (६) सूचिरसि । (७) अनेन विष्णोः पूजना-
दिकम् । (८) अनेन शिवार्चनं ज्ञातव्यमिति ॥

तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितृलू-

लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥ ७ ॥

तिलोऽसि । पवित्रत्वेन प्रसिद्धोऽसि । सोमो देवता अस्येति सोमदे-
वत्यः (१) । गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः । देवनिर्मितः । देवेन वि-
ष्णुना स्वयं निर्मितः । अद्भिः पृक्तः जलमिश्रितः । यतस्त्वमेवम्भूतः
सर्वोत्कृष्टः । अतः नः अस्माकं पितृन् लोकान् पितृपितामहप्रपितामहा-
दीन् प्रत्नं चिरकालं स्वधया स्वधाकारेण श्राद्धीयान्नेन वा प्रोणाहि प्रोतान
कुरु, स्वाहा सुहुतो भव (२) ॥ ७ ॥

या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्याऽआन्त-

रिक्षाऽउतपार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता

नऽआपः शिवाः शंभस्योनाः सुहवा भवन्तु ॥ ८ ॥

ताः आपः नःअस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु । याः पयसा सम्बभूवुः ।
पयसा क्षीरेण संयुक्ताः बभूवुः । माधुर्यादिशीतत्वादिना एकीभूता इत्यर्थः ।
या दिव्या दिवि स्वर्गे भवाः । या आन्तरिक्षाः अन्तरिक्षे भवाः । उत
अपि च याः पार्थिवीः । पृथिव्यां भवाः (३) । आपः किम्भूताः ? हिरण्य
वर्णाः हिरण्यं रजतं तत्समानवर्णाः । हिरण्यं रजतमित्युक्त्वटः । पुनः कि-
म्भूताः ? यज्ञियाः यज्ञार्हाः । ताः आपः अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु । न
केवलं क्षेमाः अपि तु शं कल्याणयो भवन्तु । स्योनाः सुखदाश्च । सुह-
वाः सुष्ठु ब्राह्मणहस्ते हुता भवन्तु । स्योर्न सुखनाम (निघं० ३।६।१५)
तथा च निरुक्तम् “स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भ-
वतीति वा” इति (८।६) ॥ (४) ॥ ८ ॥

पितृभ्यः स्थानमसि ॥

हे पात्र ! त्वं पितृभ्यः पितृणां स्थानमसि भवसि । यतस्त्वं पितृणां
स्थानं भवसि अतः पितृणामवस्थानाय न्युब्जीकृतमित्यभिप्रायः । “आ-
गतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः श्राद्धदेवताः” इतिप्रमाणम् ॥ (५)

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ॥

अग्नये स्वाहा । अग्नये किम्भूताय ? कव्यवाहनाय । कव्यं पितृणा-

रजहादरातीः” (ऋ० सं० ३।६।१५।७) इति । (१) अनेनार्थप्रदशनमात्रकृतम् । न्युत्पत्तिस्तु सोम-
देवताया अयमिति । ततश्च “देवतान्तात्तादर्थ्येयत्” (पा० ५।४।२४) इति यत्प्रत्ययः ॥ (२) अवं
मन्त्रः कार्यायनमहर्षिप्रणीतनवकण्डिकाश्राद्धसूत्रमध्ये पठितः ॥ (३) पृथिव्यां भूता इति ‘ख’ पुस्त-
कपाठः ॥ (४) अयमपि श्राद्धसूत्रस्यो मन्त्रोऽद्यतम इति ॥ (५) अयमपि श्राद्धसूत्रस्यः ॥ अत्रापि

मन्नं, तत्पितृभ्यो वहति प्रापयतीति कव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सोमाय पितृमते स्वाहा ॥

किम्भूताय सोमाय ? पितृमते-पितरस्तत्र सन्तीति पितृमान तस्मै ।
मधु वातेति व्याख्यातं तर्पणे ॥ ६ ॥

पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे

अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा ॥ १० ॥

हे मन्मौकरणशेष अन्न ! ते तव पात्रम् आधारः पृथिवी विश्वाधा-
रभूता । द्यौः आकाशम् अपिधानम् आवरणम्, त्वां च ब्राह्मणमुखे
ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि । किम्भूतम् ? अमृतं(१) हुतावशिष्टम् । किम्भूते
ब्राह्मणमुखे ? अमृते-अनष्टे अभद्र्यादिभिरदूषिते । मन्यदपि हविः अद्रश्य-
दर्शनोपहतं भवतीति ते पिधानं क्रियत इत्यर्थः । पृथिवी ते पात्रमित्यनेन
भोजनपात्रमभिधीयते । ब्राह्मणमुखस्याग्निसदृशात्वात् जुहोमि इत्यु-
क्तम्(२) ॥ १० ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे

पदम् ॥ समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ ११ ॥

यः विष्णुर्भगवान् इदमन्नं विचक्रमे आक्रान्तवान् । स विष्णुः
त्रेधा त्रिप्रकारेण पदं चरणं निदधे निहितवान् । पृथिव्यामाकाशे स्वर्गे
च । तेन च समूढमस्य पांसुरे । अस्य विष्णोः पदं पांसुरे पांसुले धूलि-
सये प्रदेशे अर्थात् पृथिव्यां समूढं सम्यक् निविष्टम्, तथा च विष्णुः पृथि-
व्यां पदं निहितवान् अतस्तदुत्पत्त्वेनान्नमप्याक्रान्तवानतो राक्षसास्तस्मा-
दपसरन्त्विति वाक्यार्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ११ ॥

अपहताऽअसुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ १२ ॥

असुराःअपहताः अपसारिताः “सन्त्विति वाक्यशेषः । किम्भूताः?
वेदिषदः वेदिः श्राद्धार्थं परिष्कृता भूमिः तत्र सीदन्ति इति वेदिषदः ।
न केवलमसुराः किन्तु रक्षांसि राक्षसाश्च अपसारिताः सन्तु । तथा च
तिलप्रक्षेपेणासुरादयः श्राद्धस्थानादस्मादपसरन्त्विति वाक्यार्थः । गायत्री
मधु वातेति च व्याख्यातौ ॥ १२ ॥

येरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाऽअसुराः सन्तः

स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये

भरन्त्याग्निष्टाल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ १३ ॥

पदवर्षे चतुर्णां ॥ (१) “अमृतं विषसो यद्यज्ञेभोजनशेषयोः” इत्यमरः । (२) श्वश्रुकृष्णसूत्रीना ।

उत्सुकं परस्तात्करोति । (का० सू० ४।१) ये असुराः पितृरूपाणि
 आत्मनि प्रतिमुञ्चमाना बध्नन्तः धारयन्तः असुराः सन्तः भवन्तः स्वध-
 या पित्र्येणान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिरेतत् खादितव्यमिति चरन्ति-सञ्च-
 रन्ति । किं च परापुरः पराक्रान्ताः पुरः शरोराणि महान्ति इति । निपुरः
 निकृष्टा पुरः सूक्ष्माणि शरोराणि च ये भरन्ति-विभ्रति-धारयन्ति । अग्नि-
 स्तानसुरान् अस्मात् लोकात् स्थानात् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु अस्मात्-
 पितृलोकात् । प्रतिपूर्वो मुचिर्वन्धनार्थः ॥ १३ ॥

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः

कुले मम ॥ भूमौ दत्तेन तप्यन्तु

तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ १४ ॥

अग्निदग्धाश्चेति पौराणिकः खोशुद्धकर्तृकथादुष्टे, येऽप्रदग्धेति
 विशेषस्तत्र अतः । अनग्निदग्धेति, निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ॥

हे पितरः । अत्र मादयध्वम् । अत्र पिण्डे मद्द्युक्ता हर्षयुक्ता भवत ।
 किं च यथाभागं प्राप्य आवृषायध्वम्(१)-वृषा इव बलिनो भूत्वा स्वेच्छ-
 या महद्भिर्ग्रासैरेतान् पिण्डानश्नोत । पिण्डोपभोगार्थं पितृणामभ्यर्थना
 वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ १५ ॥

ते (२)पितरः अमीमदन्त "महत्तेन पिण्डेने"ति शेषः । तथाच मह-
 त्तपिण्डेन हर्षयुक्ताभूत्वा यथाभागम् आवृषायिषत सर्वतोभावेन वृषवत्स्वी
 चक्रुः । महत्ते पिण्डे स्वं स्वं भागं, प्राप्य वृषा इव बलिनो जाताः ।
 पूर्वमन्त्रे अभ्यर्थना । अस्मिन्मन्त्रे सिद्धार्थकथनमिति भेदः । नमो वदति
 तर्पणे व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

एतद्गन्तुं पितरो घासन् ॥ १६ ॥

हे पितरः । वः युष्मभ्यमेतद्घासन् आच्छादनं "दीयत" इति शेषः ।
 कर्जं वहन्तोरिति व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

घाजेवाजेऽवत घाजिनो नो धनेषु धिप्राऽ

अमृताऽऽकृतशां ॥ अस्य मद्दध्वं पियत

मादयदध्वं तृप्ता यात पृथिभिद्देवयानैः ॥ १७ ॥

(१) आर् पूर्वावृषयवाप्या-“कतुः कयल्लोपय” (पा० ३।१।११) इति कयल्ल् । ततो लो-
 प्यमभ्यमप्रत्ययवचने रूपम् ॥ (२) यान्प्रति मादयध्वमित्युक्तम् ।

वाजिनः वाजमन्नं (निघं० २।७।२) येषां अस्तीति वाजिनः । तथा च श्राद्धदत्तमन्नं पितृणामस्ति इति पितर एव वाजिन उच्यन्ते । हे वाजिनः ! पितरः ! यूयम् अवत रक्षत । कुत्र ? नः अस्माकं वाजे वाजे-अन्ने अन्ने । तथा च मत्कृतमकृतं चान्नं यत् श्राद्धार्थमुपकल्पितं तत्र सर्वत्र । न केवलं तत्र किं तु धनेष्वपि द्रव्येष्वपि । यू किम्भूताः ? विप्रा विप्रमूर्त्तयः । पुनः किम्भूताः ? अमृता अमरणधर्माणः । पुनः किम्भूताः ? ऋतज्ञाः सत्यज्ञानशालिनः । रक्षित्वा च अस्यान्नस्य मध्वः मधूनि(१) रसान् पिवत । यद्वा एतत्सम्बन्धिनो मध्वः मधुनः रसं पिवत । पोत्वा च मादयध्वं तृप्यध्वं, तृप्ताः सन्तः पथिभिर्वर्त्मभिर्यात गच्छत । कैः ? देवयानैः-देवानां यानानि तैरधिष्ठितैरित्यर्थः । अत्र तृप्ताः सन्तः स्वर्गं गच्छतेति वाक्यार्थः ॥१७॥

आ मा व्वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावा-

पृथिवी विश्वरूपे ॥ आ मा गन्तां पितरां

मातरा चामा सोमोऽमृतत्वेन गम्यात् ॥ १८ ॥

वाजस्यान्नस्य (निघं० २।७।२) प्रसवः-फलं, मा-माम् प्रति । आजगम्यात्-आगच्छेत् (२) । अस्मिन् श्राद्धे कृतस्यान्नदानस्य फलं मां पुनः पुनरागच्छत्वित्यर्थः । किं च इमे द्यावापृथिवी-द्यावापृथिव्यौ (३) मा-माम्प्रति आजगम्याताम् । द्यावापृथिवी किम्भूते ? विश्वरूपे-विश्वं सर्वं रूपं ययोस्ते विश्वरूपे । एतेन पृथिवीस्वर्गसम्बन्धिकल्याणं मा-मागच्छत्वित्याशास्ते । किं च हे पितरा मातरा च हे पितः मातश्च(४) मा-मां प्रति युवाम् आगन्ताम् आगच्छताम् । तथा च यदा यदा अहं श्राद्धं करोमि तदा तदा मातापितरौ आगच्छतमिति प्रार्थना । किं च पितृणां राजा सोमः मा माम् आगम्यात्-आगच्छतु । किमर्थम् ? अमृतत्वेन अमृतत्वाय(५) मोक्षाय । तथा चानेनानुव्रजनेन मम श्राद्धफलं पार्थिवसुखं स्वर्गश्च भवतु । श्राद्धसमये मातापितरौ मामागच्छेतां मोक्षश्च भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः ॥ १८ ॥

अथ सपिण्डनमन्त्रव्याख्यानम् ॥

ये समानाऽ समनसऽ पितरौ

(१) विभक्त्यादिव्यत्यय आर्थः । (पा० ३।१।५) ॥ (२) आङ् पूर्वाद्गच्छतेर्व्यत्ययेन (पा० ३।१।५) ह्यादित्वे लिङ्गि श्लौ द्वित्वे रूपम् ॥ (३) “दीर्घाञ्जसि च” “वान्छन्दसि” (पा० ६।१।३५-३६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । (४) निपाताविमौ (पा० ६।३।३३) । इन्द्रे “मातरपितराबुदीचाम्” (पा० ६।३।३२) इत्युपक्रम्य । तथा च व्यस्तपदेन सम्बोधनमत्र । किन्वस्मदीयः पिता माता चेत्येवमर्थः कार्यः । सोऽयमनेनापि दर्शितोऽनुपदम्प्रार्थनाव्याक्यार्थः । (५) चतुर्थ्यर्थे व्यत्ययेन (पा० ३।१।५) तृतीया ॥

यमराज्ये ॥ तेषाँल्लोकेऽ स्वधा
नमो यद्भो देवेषु कल्पताम् ॥ १ ॥

तेषां पितृणां लोकः स्थानम् । एतस्मै प्रेताय पित्रे स्वधा(१) भवतु । किं च नमो यद्भः नमस्कारकृतो यद्भः देवेषु पुरुरवार्वप्रभृतिषु कल्पतां कल्पतो भवतु । देवसाहू (श्राद्धं) भवत्विति यावत् । तथाऽनेन सपिण्ड-
नकर्मणा प्रेतस्य पितृलोकप्राप्तिः पार्वणश्राद्धाधिकारश्च भवत्विति वा-
क्यार्थः । ये पितरः पितामहादयः समानाः सपिण्डनेन समानलोकं
गताः । अत एव समनसः समानहृदयाः यमराज्ये यमाधिकारे स्थिताः ॥ १ ॥

ये समानाऽसमनसो जीवा जीवेषु
माम्काऽ ॥ तेषाँ श्रीमर्थि कल्प-
तामस्मिल्लोके शतऽ समाँ ॥ २ ॥

तेषां प्रसादेनेत्यध्याहार्यम् । तेन तेषां पितृणां प्रसादेन मयि श्रीर्लक्ष्मीः
कल्पतां भवतु । अस्मिन् लोके इहैव जन्मनीत्यर्थः । कियन्तं कालं ? शतं
समाः शतवर्षाणि । तथा चानेन कर्मणा पितृप्रसादेन मम शतं वर्षाणि
लक्ष्मीर्भवत्विति वाक्यार्थः । ते के पितरः ? समानाः समनस इति पद-
द्वयं व्याख्यातम्, ये जीवेषु सूक्ष्मशरीराधिष्ठानेन कर्मणां भोक्तृषु मध्ये
तत्सम्बन्धिनो जीवाः सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नकर्मभोक्तारः ते । अन्यत्पार्वणवत्
सर्वं समानम् ॥ २ ॥

अथ वृद्धिश्राद्धमन्त्रव्याख्या । अत्र यवोऽस्ति पितृदेवत्यः । स्वध-
या स्थाने पुष्ट्या । तान्दीमुखानिति विशेषः । तथा च पुष्ट्या तान्दीमुखान्
पितृन् प्रीणयेति योजना । अन्यत्सर्वं पार्वणसमानम् ।

अथ श्राद्धीयसूक्तमन्त्रव्याख्यानम् ॥

कणुष्व पाजुँ प्रसितिँ पृथ्वीँ श्राद्धि
राजुँवामवौ इमेन ॥ तृष्ठीमनुप्रसिति-
न्दूणातोऽस्तांसि दिवद्भ्यं रक्षसुस्तपिष्ठेँ ॥ १ ॥

हे अग्ने ! पाजः वलं कृष्णुष्व कुन । पाजःशब्दो वलनामसु पठितः
(तिचं० २।१।२) । किमिव ? प्रसितिं न पृथ्वीं । पृथ्वीं विशालां प्रसितिं वा-
गुरामिव(२) । यद्वा पृथुजालमिव । नकार उपमाधीयः । ततो याद्दि अर्था

(१) स्वधाशब्दोपलक्षितमन्त्रमस्तु । यदा-नेषां पितृणां लोके श्रायवने स्वधाकारोपलक्षित-
मन्त्रमस्तु इत्युच्यतेऽध्याख्यानम् ॥ (२) प्रसितिर्नालं “प्रसितिः प्रसयनात्तनुवां ज्ञातृवा” । निर०
३।२.२ । इति शास्त्रोक्तैः । “पिबन्वने” प्रकर्मणो सीयन्ते वयन्ते पविण्यो यथा सा प्रसितिस्तां,
नकार इवार्थः । (निर० २।४) पदिप्रहृषाय प्रसारितं आत्तमिव शब्दप्रहृषाय वलं । प्रसारयेत्यर्थः ।

“च्छन्नप्रती”ति शेषः । क इव ? अमवान्-अमात्यवान् राजेव । यद्वा अमवान् अमात्यवान् भूत्वा राजेव याहीत्यन्वयः । यद्वा गृहवान् भूत्वा ! अमशब्दो गृहवचनः(१) । केन ? इमेन इममयेन वत्सेन । यद्वा इमेन ह-
स्तिना । गत्वा चानु पश्चात् तृष्णो तृष्ण्या क्षिप्रया (२)प्रसितिं प्रसित्या वागुरया जालेन वा द्रूणानः हिंसन् (३)अस्तासि-क्षेतासि (४)“शत्रूणा-
मि”तिशेषः । अन्ते ब्रवीमि-तपिष्ठैः (५)अतिशयेन कलेशकरैः प्रहारै-
रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय(६) ॥ १ ॥

तव भ्रमासंश्रया पतन्त्यसु स्पृश
धृषता शोशुचानः ॥ तपूष्यश्रे जुहा पत-
ज्ञानसन्दिहो विसृज विसृजगुल्काः ॥ २ ॥

हे अग्ने ! ये ते भ्रमासः भ्रमणाः वातोद्धताः अर्थात् ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति । तैः तपूषि तापयित्वा (तपेरुसिः) अर्थाद्भक्षांसि अनुरूपश अभिस्पृश (दह) । ज्वालासमूहाः किम्भूताः ? आशुयाः आशवो जवनाः (७) । त्वं किम्भूतः ? धृषता (८) धृष्टेन ज्वालासमूहेन शोशुचानः दीप्यमानः(६) । किं च पतज्ञान् (१०) रक्षांसि लक्ष्मीकृत्य असन्दिहः अनवखण्डितः सन् विश्वक् सर्वतः जुहा स्रवा “ह्यमान” इति शेषः । उल्काः विसृज विसृज । पतद्भ्रमनानि येषां तान् पतज्ञान् । असन्दिह इति “दो अखण्डन” इत्यस्य रूपम् । तथा च रक्षोऽभिघातं कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिस्पृशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो

(१) निषण्ड (३ । ५ । ११) अमाशब्दो गृहवचनः पठ्यते । तत्रहस्व आर्ष इति त्वन्यत् । तेनात्र (अमशब्दस्य गृहवाचित्वे) मूलम् “अमगत्यादियु” (श्या० प०) अत्रादिपदेन शब्दसम्भक्तौ गृह्यते । अमन्ति सम्भजन्ति जना यत्त् । यद्वा अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यमवान्सहायवान् । पचायजन्तादमशब्दान्मत्तुम् । इमेन याहि शत्रून्प्रति । (२) अत्र विभक्तिव्यत्ययः (पा० ३।१।८५) । तृषु इति क्षिप्रनामसु (निर्धं २।१।५।१०) पठ्यते ततो षोष् (पा० ४।१।४४) (३) “दूअहिंसायां” (ऋषा० ७०) लटः शानच् । ऋषादिखात् इना शपः स्थाने बोध्यः । (४) “असुक्षेपणे” (दि० प०) लुट् । (५) तापकृतमैराशुषैः । तपन्ति सन्तापयन्तीति तपूषि । अतिशयेन तपूषि तपिष्ठानि तैः । “तुरिष्ठेभेयःसु” (पा० ३।४।२५४) इति तृचो लोपः ॥ (६) “व्यषताडने” (दि० प०) इयनि संप्रसारणम् । लोटो मध्यमैकवचने-रूपम् ॥ (७) शीघ्रगमनाः । आशुशब्दात्परस्य जसः “सुपां सुलुक्”-(पा० ७।१।३९) इत्यादिना यादेशः । (८) धृषतिः प्रगल्भार्थः । (दि० स्वा०) घृष्णोतीति घृषन् । तेन । बाहुलकाच्चयन्तनवोरभावः । (९) शुच्यदीप्तौ” (भ्वा० प०) यच्छन्तारलटः शानच् । अत्यन्तं शोचति-दीप्यते इति । (१०) पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतज्ञान् ।

ऽअस्या ऽअदब्धं ॥ यो नो दूरे अघशंसो यो
ऽअन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ३ ॥

नः अस्माकं यः अघशंसः पापकीर्त्तको दुर्जनः अन्ति-अन्तिके
यश्च दूरे तिष्ठति । हे अग्ने ! तं प्रति स्पशः प्रणिधीन् वन्धनकृतः(१)
विस्तृज प्रेरय । तूर्णितमो भव अतिशयेन तूर्णो भव (२) । किं च अस्याः
मदोयायाः विशः जनपदजातेः पायुः पालयिता भव । अदब्धः-अनुप-
हिंस्यः । एवं च पातेरुण्-युक् । हे अग्ने ! ते तव माकिः मा कश्चित्
व्यथिः(३) व्यथयिता शत्रुरादधर्षीत् धर्षको भवतु ॥ ३ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमित्राँ ऽर॥ ओषता-

त्तिग्महेते ॥ यो नोऽ अरातिः६ समिधान चक्रे

नीचा तन्धक्ष्यतसन्न शुष्कम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ? उत्तिष्ठ । किञ्च प्रत्यातनुष्व(४) अर्थात् ज्वालासमूहान् ।
किं च हे तिग्महेते ? (५)अमित्रान् निः ओषताभिर्दह । “उषदाहे” लोट्
तस्य रूपम्, तिग्महेत इति तिग्मं तीक्ष्णं हेतिर्ज्वाला आगुर्ध्रं वा यस्य स
तथोक्तः । किञ्च यः नः अस्मभ्यं दानप्रवृत्तम् अरातिम् अदानं चक्रे अथ-
द्वादिना निवारयति स्म । हे समिधान ! समिध्यमान ! तं नीचा नीचैः
कृत्वा धत्ति दह । “दहभस्मीकरणे” (भ्वा०प०) कर्मिव ? (६) । शुष्कं-
अतसं न अतसमिव(७) वृत्तमिव । नकार उपमार्थीयः (निरु० १।४) । अरा-
तिमिति “रादान” इत्यस्य क्तिनि रूपम् ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याद्ध्यस्मदाविष्कणुष्व

दैव्यान्यग्ने ॥ अवास्थिरा तनुहि यातुजूनां

जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! ऊर्ध्वो भव ऊर्ध्वस्तिष्ठ । स्थित्वा च अस्मत् अधि मम उप-

(१) “स्पशद्वाधनस्पर्शनयोः” (भ्वा० उ०) ततोऽसृन् (उ० ४।१८८) “स्पशः स्यात्सं-
पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्” इति मैदिनी । (२) तूर्णं वेगोऽस्यास्तोति तूर्णो-अतिशयेन तूर्णो
तूर्णितमः वेगवत्तमः ॥ (३) अत्र “इन्सर्वधातुभ्यः” (उ० ४।१८८) इति इन् प्रत्ययः ।
व्ययिः । (४) प्रत्यातनुहि-विस्तारय । (५) उत्साहवदायुधेति तदर्थः । (६) लोटि प्रथमै-
कवचने “वहुलं छन्दसि” (पा० २।४।७३) इति शपोलुकि सिपि रूपम् । धत्वकत्वपत्वानि ।
(७) “अतसा वनानि” (ऋ० स० ८।४।१४।५) इतिश्रुतौ अतसानि अनुपक्षीणानि इति दुर्ग-
व्याख्यानम् । तावता वृत्तार्थावगमः सम्भवति किन्वत्रातसपदार्थविशेष्यवृत्तमेव भाष्यकृतोऽमन्य-
न्तेतिवृत्ता एव वनानि भवन्तीति ॥ “तसु उपस्ये” (दि० प०) पचाधन् (पा० ३।१।१३४) नञ्
समासः ॥ अतसेति शे (पा० ६।१।७०) लोपे श्रुतौ बोध्यम् ॥

रि स्थितान् शत्रून् प्रति विध्य-ताडय । “व्यघताडने” लोट् श्यनि स-
म्प्रसारणम् । किं च आविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे ! । हे अग्ने दैव्यानि देवसं-
म्बन्धीनि कर्माणि शरीरादीनि वा आविष्कृणुष्व-प्रकाशोकुरु । किञ्च या-
तुजूनां यातुधानानां जवनप्रधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूषि अवतनुहि अ-
वतारय नियमय । तथा च यातुधानानां सर्वाण्येवास्थिराणि भवन्तु । कि-
ञ्च शत्रून् जामि-पुनरुक्तम् अजामिम्-अपुनरुक्तं कृत्वा प्रमृणोहि पुनः पु-
नर्मारयेत्यर्थः(१) । जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः ॥ ५ ॥

उदीरितामङ्गिरसो न इति मन्त्रद्वयं तर्पणे व्याख्यातम् ।

येनं पूर्वं पितरं सोम्यासोऽनूहिरे

सोमपीथं वसिष्ठां । तेभिर्यमं संरराणो

हृवीष्युशत्रुशङ्घिः प्रतिकाममत्तु ॥ ६ ॥

नः अस्माकं ये पूर्वं पितरः सोम्यासः सोमयज्ञसम्पादिनः सोमपीथं
सोमपानम् अनूहिरे अनुप्रापितवन्तः । अर्थात् देवान् प्रति । “वह प्रापणे”
लिट् । ते किम्भूताः ? वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि वसिष्ठाः (२)
तेभिः तैः संरराणः सन् यमः हवीषि अत्तु भक्षयतु । यमः किम्भूतः ?
उशन् कामयमानः “वशकान्तौ” (अ०प०)(३) । किम्भूतैः ? उशङ्घिः ।
अत एव प्रतिकामं यथाकाममत्तु भक्षयतु ॥ ६ ॥

त्वर्ठं सोमं प्रचिकितो मनीषा त्वर्ठं रजिष्ठ-

मनुनेषि पन्थाम् ॥ तव प्रणीती पितरो नऽ

इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीरां ॥ ७ ॥

हे सोम ! प्रचिकितः प्रचिकित्वान् प्रकृष्टचतन्ययुक्तः त्वं मनीषा यज्ञा-
नां मनस इच्छा तथा(४) (स्वया) युक्तो भवसि । यद्वा हे सोम ! त्वं प्रचि-
कितः प्रकृष्टज्ञातासि “चित्तोसंज्ञाने” । या च ते मनीषा बुद्धिः तथा रजिष्ठं
ऋजुतमं पन्थां पन्थानं(५) देवयानाख्यम् अनुनेषि अनुगमयसि । किं च
तव प्रणीती-प्रणीत्या प्रणयेन (६) तवाभ्यनुज्ञानेन हे इन्दो ! नः अस्मा-
कं पितरः कर्म कृत्वा देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्त भुक्तव-
न्तः । पितरः किम्भूताः ? धीरा धीमन्तः ॥ ७ ॥

(१) पुनः पुनस्ताडितमत्ताडितं कृत्वा मारयेत्यर्थः । मृणातिस्मारणार्थं इति महीधरः । (२)
“अत्रिमृगुक्त्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्च” (पा० २।४।६५) इत्यपत्यार्थस्यायो लुक् ॥ तेभिरित्यत्र
“बहुलं छन्दसि” (पा० ७।१।६५) इति भिस् ऐसभावः पूर्वस्यैत्वम् ॥ (३) लटः शतरि संप्र-
सारणम् । (पा० ६।१।१६) (४) विभक्तेर्लुक् (पा० ७।१।३९) । (५) “अयस्मया-
दीनि च्छन्दसि” (पा० १।४।२०) इति सर्वनामस्यानेऽपि पदसंज्ञायानं नलोपे सर्वर्णदीर्घः ॥ (६)
अत्र पूर्वसर्वर्णदीर्घः । (पा० ७।१।३९) तृतीयैकवचनेन बोध्यः ।

त्वया हि नः पितरः सोमं पूर्वे कर्माणि चक्रुः
 पवमान धीराः ॥ वृन्वन्नवातं परिधीं ॥ १२ ॥
 रपोर्णुं वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ८ ॥

हे सोम ! हि यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन नः अस्माकं पूर्वं पूर्वजाः पितरः कर्माणि चक्रुः कृतवन्तः । हे पवमान ! पावनाहं ! पावनहेतो ! तस्मात्त्वामिदं प्रार्थये-वृन्वन् लसभजमानः सन् “वत्ससभतौ” (स्वा० प०) अस्मदीयानि तानि “कर्माणि”ति शेषः । परिधीन् यद्दोषद्रवकारिणः अपोर्णुं लपणमय । त्वं किम्भूतः ? अवातः वाताद्युपद्रवशून्यः सन्नित्यर्थः । वीरेभिः वीरैरश्वैः सह । किं च नोऽस्माकम् मघवा भव धनवान्भव । मघा-इत्यस्य संहितायां दीर्घः । मघं धनं देहीति यावत् । यो यस्मै धनं ददाति स तस्य धनवानित्यभिधीयते । पितरः किम्भूताः ? धीराः धीमन्तः ॥ ८ ॥

त्वर्ठ० सोमं पितृभिः संविदानोऽनु द्या-
 वापृथिवीऽआतंतन्थ ॥ तस्मै तऽइन्द्रो हविषा
 विधेम व्युप्त्याम पतयो रयीणाम् ॥ ९ ॥

हे सोम ! यस्त्वं पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । आतंतन्थ आतनोषि । “तनुविस्तारे” हे इन्द्रो । सोम ! तस्मै ते हविषा विधेम परिचरेम हविर्ददुम इत्यर्थः । वयं च हविः प्रदानानन्तरं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम । सोमवतां पितृणां षड्भृचम् ॥ ९ ॥

वर्हिषदं पितरऽऊत्युर्द्वाग्निमा वो हव्या

चक्रुमा जुषध्वम् ॥ तऽआगतावसा

शन्तमेनार्था नः शंयोररुपो दधात ॥ १० ॥

हे वर्हिषदः पितरः ! वर्हिषि लोदन्तीति वर्हिषदः बहिर्यज्ञभागिनो वा ऊती ऊत्या गत्या अर्वाक अर्वाच आगतागच्छत । किमर्थम् ? इमा इमानि वो युष्माकं हव्या हव्यानि हवींषि वयं चक्रुम कृतवन्तः । तानि च आजुषध्वं सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिः अधस्तनानि हवींषि सेवितानि ये यूयं पुनरपि आहूयमाना आगत आगच्छत । अथाऽनन्तरं शन्तमेन शिवतमेन सुव्यवृत्तमेन अवसा अन्नेन (निघ० २।७।६) हविर्लक्षणो हेतुभूतेन परि-
 तुष्टाः । यज्ञसमाप्त्युत्तरकालं नः अस्माकं शंयोः शमनं रोगाणां, यावत् न च भयानां, दधात धत्त । शंयोरिति पदद्वयमेतदित्युच्यतेः (निरु० ४।११) ।

अन्यदपि यत्किञ्चित् अरपः अपापं(१)तदस्माकं दधात धत्त ॥ १० ॥
 आऽहं पितृन् सुविदत्रांऽऽ ॥ अविदिसि नपातं
 च विक्रमणं च विवर्णोः ॥ बर्हिषदो ये स्वधया
 सुतस्य भजन्त पित्वस्तऽह्नागमिष्ठाः ॥ ११ ॥

अहं पितृन् आ अविदिसि आभिमुख्येन अवेदिषं विदितवान् । पितृन् किम्भृतान् ? सुविदत्रान् कल्याणदानान् । विवर्णोर्यज्ञस्य नपातं च विक्रमणं च विदितवान् । न पातोस्ति यस्मिन् गतानां स नपातः देवयानः पन्थाः । विविधं क्रमणं यत्र स विक्रमणः पितृयानः पन्थाः । तत्र हि-आरहृष्टघटीवदुत्तराधरं प्राणिनो गच्छन्ति । तथा च देवयानपितृयान-पन्थानो यज्ञसम्बन्धिनो अवेदिषं तद्वासिनः पितृंश्च । अतोऽहमेवं ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया अग्नेन सह सवनायलक्षणेन सुतस्याभिषु-तस्य सोमस्य पित्वः पानं सोमपानमिति यावत् । तत् भजन्त भज-ते(२)सैवन्ते ते इह कर्मणि आगमिष्ठाः आगच्छन्तु(३) ॥ ११ ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु
 निधिषु प्रियेषु ॥ तऽआगमन्तु तऽह्ना
 श्रुवन्त्वधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ १२ ॥

ये पितरः सोम्यासः सामसम्पादिनः बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु हविर्विशेषेषु हविर्विशेषनिमित्तम् उपहृताः आहृताः ते पितरः इह मागमन्तु (४)आगच्छन्तु । बर्हिष्येषु (५)बर्हिषि भवेषु । आसादितेषु वा । निधिषु निहितेषु (६)प्रियेषु पितृणामभिरुचितेषु । मागत्य च ते इह श्रुवन्तु (७)श्रुवन्तु मदीयानि वचांसि । श्रुत्वा चाधिब्रुवन्तु श्लाघ-यन्तु । यद्वा पुत्रेषु पितृणां यद्वक्तव्यम्भवति तद्वदन्तु । किं च ते अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ १२ ॥

आयन्तु न इति तर्पणे व्याख्यातः ॥

अग्निष्वात्ताः पितरऽपहृगच्छतु सद् सद्
 सद्दत् सुप्रणीतयत् ॥ अत्ता ह्वाऽपि प्रयंतानि
 बर्हिष्यथा रयिष्ठं सव्वीरं दधातन ॥ १३ ॥

आ इह एह । हे अग्निष्वात्ताः पितरः ? इह आगच्छत । आगत्य च

(१) तथा च निरुक्तम् "रपोरिप्रमिति पापनामनी भवतः" (४।खं०२१) नक्समासः । (२) लडर्थे लङ् । अद्भाव आर्षः । (३) लोडर्थे लुङ् । पुरुषवचनव्यत्ययः । (४) व्यत्ययेन शपो लुक् । (५) बर्हिषि भवेषु (पा० ४।४।११०) यत् । (६) निधिवस्थापनीयेषु । (७) अत्र बाहुलकाच्चपो लुक्लिङ्काऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायत इति शब्धिषयाभावाच्छ्रुतुवौ (पा०।३।१।७४)

सदः सदः गृहं गृहं प्रति सदत उपविशत । ततः सुप्रणीतयः सुप्रणयना
सुखोपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्तेति । संदितायां दीर्घः । भक्षयत हवींषि ।
किम्भूतानि ? प्रयतानि शुचीनि । पुनः किम्भूतानि ? बर्हिषि “सादितानि”
इति शेषः । अथ तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं धनं दधातन निघत्त (१)
सर्वे वीरा यस्मात्तत्सर्ववीरम् ॥ १३ ॥

ये अग्निष्वात्ता येऽअनग्निष्वात्ता मध्ये

दिव्ये स्वधया मादयन्ते ॥ तेभ्यः—स्वराट्सुनी-

तिमेता यथावशं तन्वं कल्पयाति ॥ १४ ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना सु आत्ताः (२) ये च अनग्निष्वा-
त्ताः स्मशानकर्म न प्राप्ताः । मध्ये दिवः प्लुलोकस्य मध्ये स्वधया स्व-
कर्मफलोपभोगेन मादयन्ते सुखं सेवन्ते । तेभ्यः तेषां स्वराट्परमेश्वरः
पताम् पतम् (३) असुनीति यमं सहायं कृत्वा यथावशं यथाकामं यथाक-
चि तन्वं—तनुं शरीरं कल्पयाति कल्पयति—कल्पयतु (४) । तथा च परमे-
श्वरः यमं सहायं कृत्वा तेषां पितॄणां शरीरं कल्पयतु इति वाक्यार्थः ।
स्वराट् स्वेनैव राजत इति अकृतकचयः । असुनीतिम् असून् प्राणान्
नयतीति असुनीतिर्यमः ॥ १४ ॥

अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे नाराशंसे

सोमपीथंभ्यः आशुः ॥ ते नो विप्रासः सुहवा-

भवन्तु व्वयर्थं स्यामि पतयो रयीणाम् ॥ १५ ॥

अग्निष्वात्तान् पितॄन् ऋतुमतः ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः ।
कान् ? इत्याह ये नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपानम् आशुः प्राप्नुयुः ।
धृतौ—चमसे पितॄणां भव्यः ध्रूयते—“पितृभ्योः नाराशंसेभ्यः” इत्यत्र । ते
च आह्वयमानाः नः अस्माकं सुहवाः स्वाह्वानाः भवन्तु । ते किम्भूताः ?
विप्रासः विप्राः । (५) मेधाघिनः । एवं कृते वयं रयीणां धनानां
(निघं २।६।८) पतयः स्याम भवेम ॥ १५ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निष्येमं युक्ष-

न भवतः । (१) निघत्त—स्थापयत । अथ “तत्तन्नागत्यनाथ” (पा० ७।१।४५) इति तस्य
तन्नादेशः । अथा—इत्यत्र “निपातस्यन” —(पा० ६।१।१६६) इति दीर्घः । (२) विधि
यदीष्वदेदिकङ्गमाप्ताः ।

(३) मदीपरस्तु पताम्पानुभ्यसम्बन्धिनीन्तनुं शरीरमित्याह । अथ “तन्नाहीनात्पन्दसि”
(पा० ६।४।८६ पा०) इति षण् ॥ पतमिति लिङ्गभ्यस्यय इत्युभयतः । (४) लोकोऽप्राहागमः ।
(५) “नाजजसेरतम्” (पा० ७।१।५०) इत्यङ्गमागमः । विप्र इति मेधाघिनाम (निघं० १।१५।१)

मभिगृणीत विश्वे ॥ मा हिंसिष्ट पितरं

केन चित्रो यद्वऽआगः पुरुषता कराम ॥ १६ ॥

हे विश्वे ? हे पितरः । जानु अर्थात् सव्यम् भाच्य पातयित्वा दक्षिण-
तो निषद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा । अयं च स्वभावनिर्देशः पितृणाम् ।
एवं स्वभावाः पितरो भवन्ति “अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः स्वयं जा-
न्वाच्योपासीदन्निति” श्रुतेः । इमं मदीयं यज्ञं श्राद्धम् अभिगृणीत-अभि-
ष्टुत । “दक्षिणामन्तकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षःसाधुरयं यज्ञ इति प्रका-
रेण” ति शेषः । विश्वे सर्वे सोमवन्तो वर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्चेत्यर्थः । कि-
ञ्च हे पितरः ! केन चिदपि नः अस्मान्मा हिंसिष्ट मा नाशयत । यत् य-
द्यपि वः शुष्माकं आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया (१) हेतुभूतया
कराम कृतवन्तस्तथाऽपि मा हिंसिष्टेत्यर्थः । पुरुषाश्चलचित्ता भवन्ती-
त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त

दाशुषे मर्त्याय ॥ पुत्रेभ्योऽपितरस्तस्य

वस्वत् प्रयच्छत् तऽइहोर्जन्दधात ॥ १७ ॥

हे पितरः ! ये यूयम् अरुणीनाम् अरुणानाम् ऊर्णानाम् अर्थात् कुत-
पानाम् उपस्थे मध्ये आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः स्थ । अरुणवर्णा हि
ता ऊर्णा भवन्ति यामिः कुतपाः क्रियन्ते । यद्वाऽरुणवर्णानां सूर्यकिर-
णानाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीनाः सूर्यलोकस्था इत्यर्थः । ते यूयं मर्त्याय
मनुष्याय दाशुषे दत्तवते अर्थाद्धर्षि यजमानायेति यावत् । रयिं धनं
धत्त दत्त । किं च तस्य तेभ्यः वस्वः वसूनि प्रयच्छत् । इदं यजमानार्थं
पुत्रवचनम् । तथा च श्राद्धकारिभ्योऽपि पुत्रेभ्यो वसु दत्तेत्यभिप्रायः ।
किं च ते यूयम् इहास्मदीये यज्ञे ऊर्जम् अन्नं बलं वा दधात स्था-
पतय ॥ १७ ॥

यमग्ने कव्यवाहनं त्वं चिन्मन्यसे

रयिम् ॥ तन्नो गीर्भिः श्रवाय्यं

देवत्रा पनया युजम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने ! कव्यवाहन ! कव्यं वहतीति कव्यवाहनः । यं रयिं हविल-
ज्ञानं धनं त्वं चित् त्वमपि मन्यसे श्रवगच्छसि “अनेन श्रेयः प्राप्तुं शक्यते
इत्यनेन प्रकारेण”ति शेषः । तद्धविलक्षणं धनं नः अस्मदीयं गीर्भिः प्र-

भूतवाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावपटकारलक्षणाभिः देवप्रा देवेभ्यः
पनया पनय देहि । हविः किम्भूतं ? अवाग्यं अवागीयं, युजं यथायुक्तं
यथायोग्यमित्यर्थः । 'पनतिर्दानकर्मा' ॥ १८ ॥

योऽअग्निः कव्यवाहनं पितृन्
यश्च हतावृधः ॥ प्रेडु हव्यानि वोचति
देवेभ्यश्च पितृभ्युऽआ ॥ १९ ॥

यः अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितृणामन्नं उद्धोढा पितृन् यश्चत् इष्ट-
वान् । सः इदानीं प्रेडु हव्यानि वोचति इमानि हवींषि देवेभ्यः पितृभ्यश्च
प्रवोचति प्रवधीतु । (१) पितृन् किम्भूतान् ? ऋतावृधः सत्यवर्धयितृन्
यज्ञवृधो वा । आकारः समुच्चयार्थः ॥ १९ ॥

त्वमग्नऽईडितः कव्यवाहनावाडुहव्यानि
सुरभीणि कृत्वी ॥ प्रादां पितृभ्यः स्वधया
तेऽअक्षन्नद्वि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ २० ॥

हे अग्ने कव्यवाहन । यस्त्वम् ईडितः स्तुतो आचितो वा हव्यानि
हवींषि अवाट् ऊढवानसि । किं कृत्वा ? सुरभीणि कृत्वी कृत्वा । (२) ऊ-
ढवा च तानि हवींषि पितृभ्यः प्रादाः प्रदत्तवानसि । ते च पितरः स्वधया
पितृमन्त्रेण अक्षन् अक्षन्नतः भक्षितवन्तः । हे देव । त्वमपि प्रयता
प्रयतानि हवींषि अद्धि भक्षय ॥ २० ॥

ये चेह पितरो ये च इत्यादि तर्पणो व्याख्यातः ॥

इदं पितृभ्यो नमोऽअस्तवृच ये पूर्वांसो
यऽउपरासऽईयुः ॥ ये पार्थिवे रजस्या
निपत्ता ये वा नूनः सुवृजनासु विक्षु ॥ २१ ॥

इदं हविलक्षणम् नमोऽन्नम् अद्य अद्यतनं तेभ्यः पितृभ्यः अस्तु । ये
पूर्वांसः पूर्वाः पूर्वम् ईयुः अर्थात् स्वर्गं, ये च उपरासः उपरतव्यापाराः-
कृतकृत्याः अर्थात्परं ब्रह्म ईयुः याताः । ये च पार्थिवे रजसि आनि-
पत्ताः । पार्थिवं पृथिव्यां भवं रजो ज्योतिरग्निः(३) । तत्राभिमुख्येन
निपण्णा अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । येषां ये च नूनं निश्चयेन सुवृजनासु
साधुवृत्तासु विक्षु यत्नमानलक्षणासु प्रजासु निपण्णास्तेभ्यः ॥ २१ ॥

अथा यथा नरं पितरुं परांसं प्रजासोऽ

(१) इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति नवीतु ॥ लोटर्थेऽत्र लट् । अत्र इष्ट-उ-इति पाद-
पूरणो ॥ (२) कृत्वीति कृत्वेत्यर्थे निपात इति मधीपरः । (३) तथा च निरुक्तम्—'रजो

अग्नऽऋतमाशुषाणाः ॥ शुचीदयन्दीधिति-

मुक्कथशासत् क्षामा भिन्दन्तीऽअरुणीरपं वन ॥ २२ ॥

हे अग्ने । अधा अथानन्तरं देहयात्रोत्तरकालं यथा येनप्रकारेण नः
अस्माकं पितरः शुचि शुचिम् (इत् एवकारार्थं) शुचिमेव दीप्तमेव भा-
स्वरमेव दीधितिं रश्मिम् अयन् आभताः प्राप्ताः । दीधितिम् आदित्यर-
श्मिम् आदित्यमण्डलमिति यावत् । यत एष देवयानः पन्थाः । हे अग्ने ।
त्वत्प्रसादात् क्षामा क्षमां पृथिवीं भिन्दन्तः वेदिचषालयूपावटादिखननैः ।
यद्वा पृथिव्याश्रयाणि व्रीहिपशुयूपादीनि भिन्दन्तः । यज्ञसर्वोपकरणानि
अनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । अरुणीः अरोचनाः दीधितोः रश्मीन् अर्थादा-
दित्यस्य अपवन् अपवृणुमः । आच्छाद्य अपवृत्य च देवपन्थानमनुति-
ष्ठाम इति वाक्यार्थः । पितरः क्रिभूताः ? परासः पराः उत्कृष्टाः । प्रत्ना-
सः प्रत्नाः पुराणाः । ऋतमाशुषाणाः ऋतं यज्ञम् आशुषाणाः आप्नु-
वन्तः । उक्थशासः उक्थानि ये शंसन्ति ते उक्थशासः । उक्थः साम-
विशेषः ॥ २२ ॥

उशन्तस्त्वेति तर्पणे व्याख्यातः ॥

इति मंहामहोपाध्यायश्रद्धन्कृतायां मन्त्रार्थदीपिकायां
श्राद्धमन्त्रपरिच्छेदः ॥ * ॥

सहस्तोमां सहस्रन्दसऽआवृतं सहप्रमाऽ
ऋषयं सप्तदैव्याः ॥ पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य
धीराऽअन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ १ ॥

अथ षडङ्गशतरुद्रियं व्याख्यायते ॥

अयं मन्त्रः ऋषिसृष्टिप्रतिपादकस्त्रिष्टुप् । सप्त ऋषयः भारद्वाज
विश्वामित्रकश्यपगौतमान्निजमदग्निवसिष्ठाः पूर्वेषां कल्पान्तराधिका-
रिणां पन्थां (१) पन्थानम् अनुदृश्य-अवलोक्य अन्वालेभिरे-अन्वारभन्त
सृष्टिं कृतवन्तः । ऋषयः क्रिभूताः ? सहस्तोमाः स्तोमसहिताः कार-
णस्तोमसहिताः । सहस्रन्दसः स्रन्दःसहिताः । आवृतः आवृच्छब्देन
कर्मेच्यते । श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातार इत्यर्थः । सहप्रमाः
प्रमाणं प्रमा तथा सहिताः प्रमाणपरीक्षकाः । धीरा धीमन्त इत्यर्थः ।

रजतेर्ज्योती रज उच्यते' (४।३।१९) इति । (१) "अयस्मयादीनि च्छन्दसि" (पा० १।४।
२०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदत्वान्न लोपः । पूर्वेषामधस्तनकत्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणाम्

दैव्याः (१) प्रजापतिप्राणाभिमानिनः । कथमित्यन्वालेभिरे ? रथ्यो न रश्मीन् । रथे साधुः रथ्यः सारथिः । तकार उपमार्थीयः । तथा च यथा सारथिः इष्टदेशप्राप्त्यर्थम् अश्वनियमनाय रश्मीन् प्रग्रहान् आलभते, एवं तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तर्दु सुप्तस्य
तथैवैति ॥ दूरङ्गमञ्ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः—शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

“गणानां त्वा” इति देवपूजाप्रकरणे व्याख्यातः । ततः शिवसङ्कल्पव्याख्या ॥ तन्मनः मे मम शिवसङ्कल्पमस्तु । शिवः सङ्कल्पोऽभिलाषो यस्य तत् शिवसङ्कल्पम् । तत्किम्भूतम् ? दैवम् अद्भुतशक्तिमतः (२) । तत्किं ? यत् जाग्रतः पुरुषस्य दूरम् उदैति दूरं गच्छति नाना विषयेषु सञ्चरतामिन्द्रियाणां सहकारित्वेनेतस्ततः सञ्चारत्वादित्यभिप्रायः । उ अत्यर्थं । तन्मनः सुप्तस्य तथैव एति स्वल्पविषयमपि भवति । इन्द्रियप्रसाराभावात् । मनः किम्भूतं ? ज्योतिषामिन्द्रियाणां मध्ये कम् अद्वितीयं ज्योतिः । इन्द्रियमुख्यमित्यर्थः । तदधीनत्वात्सर्वेन्द्रियाणामिति भावः । पुनः किम्भूतम् ? दूरङ्गमम् इन्द्रियाणां मध्ये दूरगन्तु । व्यवहृताव्यवहितविषयसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

येन कर्माण्युपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति
विद्यथेषु धीराः ॥ यद्पूर्वं यक्षमन्तः
प्रजानान्तन्मे मनः—शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येन मनसा अप्सः अपस्विनः कर्मिणो मनीषिणो यज्ञे कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति ‘अप्स इति कर्मनाम’ (निघं० २।१।१) (३) । मनीषिणः मेधाविनः । मनीषिणः किम्भूताः ? विद्यथेषु (४) यज्ञेषु यज्ञसाधनज्ञानेषु वा धीराः परिडताः । (५) यत् मनः किम्भूतम् ? अपूर्वं न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात् ‘कारणं वा यस्य’ तत्, नित्यमित्यर्थः । अद्भुतं वा । पुनः

(१) देवस्य प्रजापतेरिमे दैव्याः ॥

(२) उव्वटस्तु—देवो विज्ञानात्मा सोऽनेन गृह्यत इति दैवम् । उक्तं च “मनसैवानुदृष्ट्य-
मेतदप्रमेयं ध्रुवमि”ति । (३) तद्विद्यते येषान्तेऽपस्विनः । “अस्मायामेधास्रजोविनिः (पा० ५।
२।१०१) इति विन्प्रत्ययः । ‘विन्मनोर्लुगि’ (पा० ५।३।६५) तीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् ।
सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः ॥ (४) वेत्तेरीणादिकोऽधप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् ।
प्रत्ययः, परस्य, आद्युदात्तश्च (पा० ३।१।१-२-३) इति पाणिन्युक्तेरिति मदीधरः ॥ (५) इन्द्रि-
येभ्यः पूर्वमनसः सृष्टेः । यद्वा “अपूर्वमनपरमवाहामि”त्युक्तेरपूर्वमात्मरूपं पन्तदेतदाह—अद्भुतमिति ॥

किम्भूतं ? यक्षं (१) पूज्यं, भोक्तृ वा, प्रजानां प्राणिनामन्तः अन्तर्वर्त्ति,
(२) तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्रज्ञानं मुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं
स्प्राजासु ॥ यस्मान्नऽऋते किञ्चन कर्म क्रियते
तन्मे मनः-शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यन्मनः प्रज्ञानं प्रकृष्टं ज्ञानं यस्मात्तत् । उत समुच्चये । अपि च यत्
चेतः (३) चेतनायाः उपलब्धेर्हेतुः । धृतिश्च । यत् प्रजासु अन्तः हृदये
अमृतं ज्योतिः सुखहेतूनां प्रकाशकं, यस्मात् (४) ऋते विना किञ्चन कर्म
न क्रियते "केनापी"ति शेषः । तन्मे मनः शिव, इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदम्भूतम्भुवनम्भविष्यत्परिगृहीतममृतैर्न
सर्व्वम् ॥ येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मनः-शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं विद्यमानं भूतमतीतं, भविष्यत् भावि च, सर्वं भुवनं
लोकं परिगृहीतं आक्रान्तम् (५) येन किम्भूतेन ? अमृतेन-नित्येन सुख-
हेतुना (६) वा । येन च सप्तहोता (७) अग्निष्टोमस्तायते विस्तार्यते । तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नुच्चरं साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता
रथनाभाविवाः ॥ यस्मिंश्चित्सर्व्वमोतं
स्प्राजानान्तन्मे मनः-शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन् मनसि ऋचः ऋग्वेदः प्रतिष्ठितः । यस्मिंश्च साम सामवेदः,
यजूंषि यजुर्वेदश्च । एवं सर्वे वेदाः प्रतिष्ठिताः आश्रिताः । कुत्र क इव ।
रथनाभौ रथमध्ये (चक्रे) मरा (८) इव । यस्मिंश्च प्रजानां सर्वं

(१) यद्वृंशक्यं यक्षं, यजतेर्द्धातीरोर्यादिकः सन्प्रत्ययः, "न्नित्यादिर्नित्यम्" (पा० ६।१।
१९७) इतिप्रत्ययाद्युदात्तं पदम् ॥ (२) इतरेन्द्रियाणि वहिष्ठानि । मनस्त्वन्तरिन्द्रियमिति भावः ।
(३) "चित्तो सञ्ज्ञाने" अस्माद्धातोर्ण्यग्तादिसुन्प्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । उक्त-
मपि पुनरुच्यते आदरार्थम् "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते" इति निरुक्तकारयास्कोक्तेः ॥ धृतिर्धैर्यम्
आधार आधेयोपचारान्मनस्येव सर्वमुत्पद्यते ॥ (४) "अन्यारादितरतं" (२।३।२९) इति पाणि-
निसूत्रादृतशब्दस्य योगे पञ्चमी । (५) स्वविषयीकृतम् मनसलिकालज्ञत्वात् । (६) अय-
मर्थः । मनोऽमृतं शाश्वतं मुक्तिपर्यन्तं, ओत्रादीनि नश्यन्ति । मनस्त्वनश्वरमिति ॥ (७) अग्नि-
ष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । बहुव्रीहेरनङ् (पा० ७।१।९४) (८) "अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे
शीघ्रगे पुनरन्यवत्" इति विश्वमेदिन्यौ । पुंस्त्वमत्रार्थम् ॥

(१) चित्तं संज्ञानमोतं सम्बद्धं (२) तन्मे मन इति ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयते

भीशुभिर्वाजिनः इव ॥ हृत्प्रतिष्ठं यद्जिर-

ज्विष्टन्तन्मे मनः शिवलङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

मनुष्यान्नेनीयते हिताहितविषये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च । (३)
क इव सुषारथिः सुष्टु हयारोहः अश्विभिरश्वानिव । प्रयो-
क्तुसारथिः अश्वान् हिताहितविषये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च । अश्वान्
किम्भूतान् ? वाजिनः वेगशालिनः । मनः किम्भूतं ? हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रति-
ष्ठितम् । तत्रैव ज्ञानोत्पत्तेः । यच्च तत् अजिरमजोर्णं नित्यं प्रौढं, जविष्ठं
जवशालि वेगवत् । तन्मे मन (४) इति ॥ ६ ॥

अथ पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषं सहस्राक्षं सहस्रपात् ।

स भूमिर्धो सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षेति । पुरुष ईश्वरः । दशाङ्गुलं नाभेरुद्धर्वं व्यतिक्रम्य ।
अर्थात् हृत्पद्मेऽतिष्ठत् स्थितोऽभूत् । अर्धवशाद्दधृत्पद्मोपरि ज्ञानो-
त्मरूपुरुषरूपेण स एवान्तर्यामी क्रमफलोपभोजक इत्युच्यते । किं कृत्वा-
भूमिं सर्वतः स्पृत्वा-व्याप्य । “स्पृङ्ख्यायामे” (तु० आ०) सर्वतस्पृत्वा-
इति कस्कादित्वात्सत्वम् । भूमिशब्दोऽत्र भूस्यारब्धप्राणिदेहवचनः । तेन

(१) सर्वपदार्थविषयि ज्ञानम् । (२) निक्षिप्त तन्तुसन्ततमिव कृतम् । यथा तन्तुसन्ततिःपटे ।
एवं सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् । मनःस्वास्थ्य एव ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥

(३) अत्र मनुष्यपदं प्राणिमात्रोपलक्षणम् । मन्त्रार्थस्तु-वन्मनो मनुष्यान्नेनीयते अत्यर्थ-
मितत्वेतो नयति । नयतेः क्रियासममिहारे षड् । मनःप्रेरिता एव प्राणाः प्रवर्त्तन्ते । अत्र दृष्टान्तः
सुषारथिरश्वानिवेति । शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभी-
शुभिर्वाजिन इवेति । यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रघर्षैः वाजिनो वेगेन ब्रजतः (अथयगन्तून्) अश्वान्-
नेनीयत इत्यनुपपन्नः । रश्मिभिनियच्छवीत्यर्थः । इत्यनुपमाद्भवत् । प्रथमार्थां नयनं, द्वितीयायां
नियमनं धात्वर्थः, तथा च मन एव प्रवर्त्तयति नियच्छति (निवर्त्तयति) च मनुष्यानित्यर्थः ।
तच्च मनः हृत्प्रतिष्ठम् । हृदि प्रतिष्ठा स्थितिरित्येव तत् । हृद्येव मन उपतन्धते । यच्च मनः अजिरं जरा-
रहितम् । बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनस एकरूपत्वात् । यच्च जविष्टम् अजिज्व (देग) वत् । “न वै
वाताक्लिञ्चनाशीयोऽस्ति, न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ती”ति श्रुतेः । अशीयोऽद्युतमन् (शीघ्रतमन्)
तन्मे इत्युक्तार्थः । सुषारथिरित्यत्र “सुषामादिषुवे- (पा० ५।१।९८) ति पठन् । “अभीशुः प्रगहे
रश्मौ” इत्यमरः ॥ वाजोति तु “वजगती” (२३।० ५०) “आवश्यकाधमर्ण्ययोश्चिनिः” (पा०
३।१।१७०) इति णिनिरुपधादृद्धिश्च (पा० ७।२।१३३) “वाजो वात्पापूर्वपक्षिषु” इति मेदिनी ।
वाजाः पक्षा सन्त्येषामिति वा ॥

(४) मनः स्वास्थे एव वेदत्रयीरूपवृत्तेर्ननसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वं । “अत्रमर्चं हि

सर्वभावेन त्रैलोक्यवर्तिनः पार्थिवदेहान् व्याप्येत्यर्थः । भूमिशब्दः पञ्च-
भूतोपलक्षक इति केचित् । भूमिशब्दोऽत्र आधारेपलक्षकः । तेन तिर्यग्-
दूर्ध्वाधोव्यापक इत्यर्थः । स क ईश्वरः ? सहस्रशोर्षा सहस्रशब्दोऽसङ्-
ख्यातवाचकः । तेनासङ्ख्यातशिरा(१) इत्यर्थः । पुनः किम्भूतः ? सह-
स्राक्षः सहस्रपात् । अत्राक्षशब्दः बुद्धीन्द्रियोपलक्षकः । तानि च पञ्च ।
तथा च त्रैलोक्योदरे वर्तमानानि शिरांसि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मन्द्रियाणि(२)
च तानि सर्वाणि अस्यैवेत्यर्थः । अत्र नाभेरुद्वेषं दशाङ्गुलम् अतिक्रम्य
हृदयं भवतीति सकललोकानुभवसिद्धमेव । तत्र पुरि तिष्ठतीत्यत्र श्रुतिः
प्रमाणं, तत्रहि “कनम आस्मे”त्युपक्रम्य ‘सोऽयं विज्ञानमदः पुरुषः, प्रा-
णिषु हृदयं ज्योतिरिति श्रुतिः । ‘एतौ सुपर्णावि’ति च । ‘यमो वैव-
स्वतो देवो यस्तत्रैष हृदि स्थित’ इति मनुवचनम् । स्पृत्वेति ‘स्पृड्व्या
यामे’ इत्यस्य क्तवान्तं रूपम् । अत्रात्मा ब्रह्माण्डोदरं व्याप्य ब्रह्माण्डो-
परिदशाङ्गलं व्यतिक्रम्यातिष्ठत् । दशाङ्गुलमित्युपलक्षकं ब्रह्माण्डाद्बहिरपि
व्यापयदित्यर्थ इति शङ्कराचार्यटीका ॥ १ ॥

पुरुषोऽप्येदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ॥

उतामृतत्वस्येशानो यदज्ञेनातिरोहति ॥ २ ॥

इदं यत्किञ्चिद्वर्त्तमानकालान्, यद्भूतं यदतीतकालीनं, यच्च भाव्यं
भविष्यत्कालीनं तत्सर्वं पुरुष एव । तथा च वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालस्व-
रूपो भगवानधिकृतरूप इति दर्शितम् । उत किञ्च न केवलमेव किं तु
यदग्नेन अदानीयेन भक्तादिना नतिरोहति-अतिशयेन जन्मस्थितिं च
लभते तत्सर्वं पुरुष एव । तथा च ये स्थावरजङ्गमा भक्ताद्याहारेण जन्म
स्थितिं च लभन्ते, ये च स्थावरवृक्षशिलादयो जलतर्पणरूपेणाहारेण जन्म
स्थितिं च लभन्ते, सर्व एव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः पुरुषरूपा इत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”ति । पुरुषः किम्भूतः ? अमृतत्वस्य ईशानः
प्रभुः । मोक्षदातापि स एव पुरुष इत्यर्थः । यद्वा वर्त्तमानकालीनादि यद्-
स्तुजातं तत्सर्वं पुरुष एव परमेश्वरः । किञ्च यदग्नेनातिरोहति तेषामेत-
द्वस्तु अमृतत्वस्य मोक्षस्येशानः । इत्यन्वयः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायाँश्च पूरुषत् ॥

पादोऽस्य त्रिधा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ॥ ३ ॥

सौम्य मन” इति सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषदि मनस एव स्वास्थे वैशेचचारणशक्तिः प्रतिपादि-
तेति ॥ (१) अत्र सहस्रं शिरांसि यस्येति बहुव्रीहौ “शीर्षद्वन्द्वसि” (पा० ६।१।६०) इति
शिरशब्दस्य शीर्षत्रादेशे उपवादीर्षः । (पा० ६।४।८) ॥ (२) यत्तत्र पादशब्दस्योपलक्षक-
व्यासमिहितम् । पादो हि कर्मन्द्रियेषु एकम् ॥

अस्य पुरुषस्य एतावान्महिमा यत्पूर्वकण्डिकोक्तवत्सर्वदेशकालव्या-
पित्वं संसारापवर्गप्रभुत्वं नाम । अतोस्मात्कारणात्पुरुषः ज्यायान् ज्येष्ठः
पुरुषोत्तमः । किञ्च अस्य एकः पादः विश्वो भूतानि । चराचरात्मकानि
सर्वाणि भूतानि । अपरं च त्रिपात् पादत्रयम् अस्य दिवि स्वर्गे आकाशे
वा पादत्रयं ऋग्यजुः सामात्मकम् । पादचतुर्थादि अस्य पुरुषस्यावशि-
ष्टम् । त्रिपादस्वरूपम् किम्भूतम् ? अमृतं विनाशरहितं मोक्षद्वारं सूर्यम-
ण्डलसेदनद्वारेण गच्छतां मुमुक्षुणां परमात्मनि लयान्मोक्षद्वारम्—इत्यर्थः ।
यद्वा त्रिपाद्विज्ञानमयानन्दरूपं दिवि त्रिद्योतने स्वमहिम्नि स्वर्गे द्वारे
व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा योगिध्येयं तदेव त्रिपात् दिवि सत्यलङ्क-
रपादो गुणे स्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषं पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४ ॥

अस्य चतुष्पादलक्षणस्य पुरुषस्य योऽसौ त्रिपात् पादत्रयस्वरूपः
ऋग्यजुःसामलक्षणो भगवानादित्यः सोऽभ्युदैत् उदितः । किम्भूतः ?
उर्ध्वः दिविस्थः । यद्वा कर्मबन्धनिबन्धनानां स्थावरजङ्गमादीनामुपरि
भूत इत्यर्थः । किञ्चास्य चतुष्पादलक्षणस्य पुरुषस्य पादो लेशः जगद्-
पञ्चतुर्थांशः हिरण्यगर्भतया जगति अभवत् प्रथमं सत्तामात्रेणावस्थानम-
करोदित्यर्थः । जगति किम्भूते ? साशनानशने-भोक्तारि अभोक्तारि च ।
येषां च सुकृतदुष्कृतेषु अधिकारस्ते भोक्तारः ब्राह्मणादयः । येषामधिकार-
स्तेऽभोक्तारो वृत्तकृमिकोटादयः । तदेवं कर्माधिकारिणि अनधिकारिणि
च सर्वत्र जगति अपरपादः सत्तामात्रेणातिष्ठदित्यर्थः । ततस्तदनन्तरं
विष्वङ् व्यक्रामत् व्याप्तवान् सर्वशरीराणि व्याप्यावस्थानमकरोदित्यर्थः ।
यद्वा प्रथमं जगति सत्तामात्रेणाभवत् । ततः विष्वङ् सर्वतः साशनानशने
भोक्तारमभोक्तारं च व्यक्रामद्व्याप्तवान् । तत्र विपुशब्दपूर्वादञ्चुगतिपूज-
नयोऽरित्यस्माद्धातोः क्विपि विष्वङ्ङिति रूपम् । अभिशब्देन व्यवहि-
तेनोदैदित्यन्वेति ॥ ४ ॥

ततो विर्राड्जायत विर्राजोऽधि पूरुषं ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरे ॥ ५ ॥

ततः पुरुषात् हिरण्यगर्भात् विराट् ब्रह्मा अजायत । तस्माद्विराजः
ब्रह्मणः सकाशात् पुरुषो मनुर्भ्यजायत । स मनुर्जातः सन्पुरोऽग्रे पूर्यन्ते
सप्तभिर्द्वातुभिरितिपुरः शरीराणि वा ससर्ज । पश्चादपि भूमिम् अत्य-
रिच्यत अतिरिक्तो भूमावसक्तोऽभवत् । भूमिपदं देशोपलक्षणार्थं, पुरः
पश्चादिति जीवभावाद्ूर्ध्वकालोपस्थापकं, तेन क्वचिदपि देशे काले वा

तस्य मनोः पुत्रपौत्रादिसंवन्धिभिः सदृशी नाभूदित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतं सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशूँस्तौश्रके वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

तस्मात्पूर्वोक्तपुरुषमेधाख्ययज्ञात् सर्व्वव्यापकात्पुरुषचतुर्थपादात्सर्व्व-
हुतः सर्व्वैर्ह्यमानत्वाद्यज्ञस्वरूपात्पृषदाज्यं हविः सम्भृतं समुत्पन्नं तत्पृष-
दाज्यं तान् चक्रेपशूँश्चकार । तान् कान् ? ये आरण्या ग्राम्याश्च । आर-
ण्या सृगादयः । ग्राम्याश्रजागादयः । तान् किम्भूतान् ? वायव्यान् वायुदै-
वत्यान् ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्व्वहुतः सर्व्वैर्ह्यमानाद्यज्ञपुरुषात् ऋचः ऋग्वेदाः सामानि
सामवेदाः जज्ञिरे जाताः । तस्मादेव च्छन्दाँसि गायत्रीप्रभृतीनि ।
जज्ञिरे-जातानि । तस्मादेव यजुः अजायत आसीदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्मादश्वाऽअजायन्त ये के चोभयादतं ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयं ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वयज्ञरूपात् अश्वाः अजायन्त । न केवलमश्वाः किन्तु
ये के चोभयादतः । ये के चन(१) उभयतो दन्ताः पशवः अश्वादयः तेऽप्य-
जायन्त-जाताः । तस्मादेव गावः जज्ञिरे-जाताः । तस्मादेव अजा अव-
यश्च जाताः । अजाः ह्यागाः अवयो मेषाः । उभयादत इति “अन्येषामपि
दृश्यते” (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः । गावो ह । हकारः समुच्च-
यार्थः । अत्र कण्डिकात्रये यत्किञ्चिद्विरात्मकं विध्यर्थवाद्मन्त्राश्रया
वेदाश्च पुरुषोत्तमात्पुरुषमेधयज्ञस्वरूपादेव सर्व्वं जातमिति वाक्यार्थः ॥ ८ ॥
तं यज्ञं वर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषज्ञातमग्रतः ।

तेन देवाऽअयजन्त साङ्ख्याऽऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

तं पुरुषं यज्ञसाधनभूतं वर्हिषि संस्थाप्य देवा ब्रह्मप्रभृतयः साध्याः
साध्यनामानः गणदेवताः ऋषयः मरीचिप्रभृतयः प्रौक्षन् प्रोक्षित-
वन्तः । किम्भूतम् ? अग्रतः सृष्टेः पूर्वजातं पुरुषावनेत्यर्थः । प्रागुक्तं प्रथ-
मतः जातं तस्मात्तदानीमन्यहविरभावे स्वयमेव हविरासीदित्यर्थः । न
केवलं प्रौक्षन् किं तु तेन पुरुषेण यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन अयजन्त यानं
कृतवन्तः । अत्र कारणे कार्यापचारात् यज्ञेन यज्ञसाधनमभिधीयते ।

(१) उभयादत—इति बहुव्रीहिः “वयसि दन्तरय दत्” (पा० ५।४।१४१) इति दत्तादेशः ।

प्राजन् प्रहणं सकलसंस्कारोपलक्षणार्थम् । तथा च पुरुषं पृषदाज्यादिरूप
यद्ब्रह्माद्यनभूतं प्रोक्षणदिसंस्कारैः संस्कृत्य तेन पृषदाज्यादिरूपेण देवा
यानं कृतवन्त इति शक्यार्थः ॥ ६ ॥

यन्पुरुषं व्यदधुः कनिष्ठा व्यकल्पयन् ।

सुखं किमस्यास्तीन्कि वाह् किमूक्तं पादाऽउच्यते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिप्रकृतं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजा
पतेः प्राणरूपादेव यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् । तदा कति-
था कतिथिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य
सुखं किमासीत् ? किं वाह् ऊक्तं वास्तां ? किं च पादावपि किमास्ता-
नित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाह् राज्ञ्यन्कृतः ।

ऊक्तं तद्वन्त्य यद्वैश्यः पद्भ्यां गृहोऽज्जायत ॥ ११ ॥

ब्राह्मण इति । पृथक्पृथक्कायां स्तुत्यर्थं विकल्पः कृतः आकाङ्क्षोत्था-
पनाय । अत्र स्तुतिमाह-अस्य पुरुषस्य सुखं ब्राह्मण आसीद्बभूव । वाह्
राजन्यः अत्रियः कृतः । अर्थादीश्वरैरेव अस्य ऊक्तं यत्तद्वैश्यः कृतः ।
पतेन ब्राह्मणाद्यः अस्य सुखादिभ्यो जाता इति शोद्धन्यम् । अत्रे तथा
दर्शनात्पद्भ्यां गृहः अजायत । अयमेव ब्राह्मणादिचतुष्टयकूप इति
शक्यार्थः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोर्त्सूर्योऽज्जायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरज्जायत ॥ १२ ॥

अस्य पुरुषस्य मनसः सकाशाच्चन्द्रमा अजायत जातः । चक्षोः च-
क्षुषः सूर्यः अजायत जातः । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च अजायत । मुखादग्नि-
श्च । अन्यत्र चन्द्रमससूर्यौ च । बह्व्यो मनश्चक्षुःश्रोत्रमुखेभ्यश्चन्द्रमःप्रभृ-
तीनामुत्पत्तिक्रम इति विपरीतमर्थं स्तुतिरिति शक्यार्थः ॥ १२ ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीष्णोद्यौ समवर्तत ।

पद्भ्याम्भूमिर्दिशो श्रोत्रात्तथा लोकौऽर्यकल्पयन् ॥ १३ ॥

नाभ्या नाभितः अन्तरिक्षनाकाशम् आसीद् बभूव । शीष्णः मस्त-
काद् द्यौः स्वर्गः समवर्तत समभवत् । पद्भ्यां पादद्वयाद्भूमिः सम-
वर्तत । श्रोत्रात्कर्णोदिशः समवर्तन्त । तथा-तेनोक्तेन विधिना स पञ्च-
पुरुषः लोकान् देवमनुष्यादिति त्रिसंस्थावरजद्वमादित्रैलोक्यम् पकल्प-

यन् अकल्पयत्सृष्टवान्(१) ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत ॥

व्वसन्तोऽस्यासीदाज्यं श्रीष्मऽध्मःशरद्धविः ॥ १४ ॥

पुरुषेण हविषा हविर्भूतेन देवाः यत् यज्ञम् अर्तन्वत-कृतवन्तः । देवा इत्युपलक्षणं साध्या ऋषयश्च । अस्य वसन्तः ऋतुविशेषः आज्यं घृतमासीत् । श्रीष्म इष्मः समिद्धिशेषः । शरद्धविः योग्यतावशात् आज्यातिरिक्तं हविः पुरोडाशादि । अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति मस्या अनन्तरं तय्यज्ञम् । ततस्तस्माद्यज्ञादिति तिस्र ऋचः क्रमेणैव । ततः सप्तास्यासन्निति सृष्टिक्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः-कृताः ॥

देवा यद्यज्ञन्तन्वानाऽअबध्नन्पुरुषम्पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य पुरुषस्य यज्ञस्य परिधयः भूमिवेष्टनानि सप्त-अर्थात्समुद्राः आसन् वभूवुः । त्रिःसप्त-एकविंशतिसमिधः कृताः । सप्त छन्दांसि सप्त उपच्छन्दांसि सप्त व्याहृतयश्च । एतानि समिधः कृता इत्यर्थः । अस्य कस्य ? यत् यं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणा देवाः पशुं पशुभूतं पुरुषम् अबध्नन् बद्धवन्तः । अत्र सन्तेति सङ्ख्यामात्रं श्रूयते न तु सङ्ख्येयं, तत्र सङ्ख्येये कल्पमाने यज्ञभूमिवेष्टकं कल्पनीयं यज्ञभूमिश्च भारतवर्षम् । तद्वेष्टकाश्च लवणार्णवप्रभृतयः सप्त समुद्रा एव भवन्ति । त्रिः सप्त इत्यपि सङ्ख्येयकल्पनायां छन्दांसि जह्निरे तस्मादित्यत्र यज्ञसाधनसृष्ट्यै एकविंशतिच्छन्दसामुक्तत्वात्तेषामेव ग्रहणम् ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥

ते ह नाकं महिमानं-सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

देवा-इन्द्रादयः यज्ञेन-यज्ञसाधनभूतेन पुरुषेण-पश्वादिरूपेण यज्ञं पुरुषं-पुरुषोत्तमम् अयजन्त-पूजितवन्तः । अत्र दृष्टं पुरुषं पशुं कृत्वा हिंसात्मकेन च कर्मणा यज्ञः क्रियत इत्याह-तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । तथा च ते धर्माः प्रथमा मुख्या एवासन् । अन्यत्र तद्दर्शनमसम्भावितमेवेत्यर्थः । अत एव ते देवा एवंविधेनैव यज्ञेनेष्ट्वा नाकं-स्वर्गं सचन्त-सङ्गताः । यत्र नाके पूर्वं साध्यादयो देवाः सन्ति । महिमानः महात्मानः । ते ह नाकमित्यत्र हकारश्छान्दसः स्तोभः । सचन्त इति, "षव-

उभयतो दन्ता येषान्त इति विग्रहः । (१) अत्रत्यं वचनव्यत्ययमभिप्रेति । महीधरस्तु - "कालदानोत्सुकाः काला" इति शेष, इति व्याख्यातवान् ॥

मन्त्रार्थदीपिकायाम्—

समवाये” (श्वा० आ०) इत्यस्माद्भङ् प्रथमपुरुषवद्भवत्तं “बहुलं ह्यस्य-
माङ्ग्योरोऽपि” (पा० ६ । १ । ७ ।) इत्यङागमनिषेधः ॥ १६ ॥

अथोत्तरनागयज्ञीयम् ।

अङ्गघोऽस्मभ्युतं तं पृथिव्यं रसाच्च त्रिवृत्तकर्मणां समवर्त्तताये ॥

तस्य नक्षत्रां विद्वच्छु कृत्विः सन्निव्य देवत्वयाजानुमये ॥ १७ ॥

नक्षत्रा आदिभ्यः अङ्गः च. जलान् पृथिव्या (१) अर्पि अग्रे अस्मभ्युतः
वभ्युच । अत्र पृथिवीपदं पञ्चभ्युतं पदत्रयार्थं तेन पञ्चभ्युतोन्पनि पूर्वकाल
पत्र अस्मभ्युतः पुष्ट इत्यर्थः । न केवलं पञ्चभ्युतैश्च पत्र पृथं अस्मभ्युतः
किन्तु त्रिभुवकर्मणो उद्भवाः सकाशात् उल्लेख्यः रसादिचञ्चतोऽपि पूर्व
समवर्त्तत । यद्वा त्रिभुवकर्मणो जगत्त्रिर्माणोऽङ्गभ्युतद्वैव समवर्त्तत इत्यर्थः ।
तस्मान्नास्यादित्यस्य तद्रूपं मण्डलाकारं मन्त्रस्य मनुष्याणां सृष्टितोऽपि
अग्रे पृथं देवत्वं विदधत् धारयत् एति एतिसंनुष्णैः समेत समागच्छ-
तीति अतिशयेन ज्ञानवान् । देवा द्वित्रिधाः—उद्भूतेन कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः
कर्मदेवाः । सृष्ट्यादावुन्मथाः प्रधानदेवाः (२) ॥ १७ ॥

वेदाङ्गमेतस्पुरुषं महान्तं मादित्यवर्णं तमसतं परस्तात् ॥

तमेव त्रिदिन्वाऽतिमनुष्यमेति नान्यं पन्थां द्विद्यतेऽर्चनाय ॥ १८ ॥

अद्यमेतं पुरुषं वेदं जानामि अस्मदादीनां सर्वेषामनुभवस्त्रिद्व इत्यर्थः ।
पतं किम्भुतं ? महान्तं सर्वव्यापकं, पुनः किम्भुतम् ? आदित्यवर्णं
ज्योतिर्मयमित्यर्थः । यथाऽऽदित्यः स्वप्रकाशकः परानपि प्रकाशयति
तथाऽयमपि स्वप्रकाशाद्यङ्गरूपो जगदपि प्रकाशयति । तमसः परस्तात्
अविद्यामकमन्सागन् परदन्तीर्गमित्यर्थः । तमेवादित्यरूपं पुरुषं
त्रिदिन्वा द्वाग्वा सृष्ट्युस अतिक्रम्य एति गच्छति अपुनगवृत्तये । नान्य
एति—अयनाय सृष्ट्युपतिक्रम्य गयनाय अर्थान् मोक्षाय अन्यः पन्था न
विद्यते । तथाचायमेव पुरुषो ज्ञानगम्यो ज्ञानो मोक्षं ददातीति
वाक्यार्थः । ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो

बहुधा द्विजायते ॥ तस्य योनिस्परि पश्यन्ति

धांगान्तादिमन्त्रं तस्यैव भुवनानि द्विर्द्वा ॥ १९ ॥

प्रजानां पतिः प्रजापतिः पुरुष एव सूर्यरूपः । अन्तश्चरति अर्थांग्राणिनां
देहमध्ये जीवान्मरुपतया वसतीत्यर्थः । किम्भुतः ? गर्भे अजायमानोऽपि

(१) अत्र इष्टव्ये चतुर्थी (ग० ग० ३१६२ वा०) । (२) तदुद्भवाऽजान्तेवा इत्यन्ते ।

नित्यवदनुत्पत्तिधर्मा मपि बहुधा बहुप्रकारेण विजायते । स्थावरजङ्गमा-
त्मकदेहेषु जन्म लभते । यद्वाऽजायमानोऽपि गर्भे बहुधा विजायते
रामादिशरारेणेत्यर्थः । तस्य यानिमुत्पत्तिस्थानं धीरा ब्रह्मवादिनः
परिपश्यन्ति । ध्यानेन सम्यगुपलभ्यन्तोत्यर्थः । तस्स्थानं ब्रह्मवेति
तात्पर्यम् । तस्मिन् प्रजापतौ विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतानि स्वर्गमर्त्य-
पातालादीनि तस्थुः स्थितानि । हकारः स्तोभायः । विश्वा इति निलोप-
श्लोन्दसः (पा० ६ । १ । ७०) ॥ १६ ॥

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानांस्पुरोहितं ॥

पुष्टो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः सूर्यः आतपति-आसमन्ताद्भावेन तपति । किमर्थं ? देवेभ्यः
देवानां प्रयोजनाय (१) उदिते आदित्य कर्मण्यधिकारो भवति । यः देवा-
नां पुरः अग्रे हितः निहितः स्थापितः । देवानां हविर्दानाय पूर्वमग्निरूपे-
णाधोयते इत्यभिप्रायः । यो देवेभ्यः सकाशात्पूर्वो जात उत्पन्नः । आदि-
त्यो द्वादशादित्यः प्रथमः समुत्पन्न इत्यर्थः । तस्मै—आदित्याय नमः ।
किं भूताय ? रुचाय रोचमानाय । ब्राह्मणे—ब्रह्मभूताय ब्रह्मणः अपत्यं
ब्राह्मिः तस्मै ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन् ॥

यस्त्वैवमब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥ २१ ॥

देवा ब्रह्मादयः । जनयन्तः स्वयमुत्पद्यमानाः । तं ब्राह्मं (२) ब्रह्मसुतं
रुचं रोचमानं प्रकाशरूपमादित्यमग्रे पूर्वं प्रथममब्रुवन् । अयमेवास्माकं
मुख्य इत्युक्तवन्तः । किं च हे पुरुषोत्तम ! त्वा त्वामेवमनेन प्रकारेण
सूक्तोक्तविश्वरूपं यो ब्राह्मणो विद्याज्जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे
इच्छायां असन् (३) भवन्ति इच्छानुवर्तिनो भवन्ति । तथा च सहस्रशो-
र्षत्यादिग्रन्थतोऽर्थतश्चाधोत्य यो ब्राह्मणः पुरुषोत्तमं जानाति तस्य ब्रा-
ह्मणस्य देवा ब्रह्मादयः अभिलषितान् सम्पादयन्तीति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे

नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यक्तम् ॥ इन्द्राग्निं

षाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकस्मऽइषाण ॥ २२ ॥

(१) षष्ठ्यर्थेऽत्र चतुर्थी । (पा० २।३।६२ वा०) ॥

(२) “ब्राह्मोऽजातावि” (पा० ६।४।१७१) ति निपातितः ॥

(३) अस्तेलैति प्रथमपुरुषबहुवचने इकारलोपः (पा० ३।४।९७) अहागमश्चक्रेः (पा० ३।४।९४) ॥

हे पुरुषोत्तम ! तव श्रीः लक्ष्मीश्च पत्न्यौ सहचारिण्यौ त्वामालभत इत्यर्थः । चकारद्वयं तुल्यप्रधान्यज्ञापनार्थं, श्रीरैश्वर्यं, लक्ष्मीर्धनं, यद्वशात्पुरुषो लोकानामाश्रयणीयो भवति सा श्रीः, यद्वशात्पुरुषः लोकानां दर्शनोयो भवति, सा लक्ष्मीः । “लक्ष् दर्शनाङ्कनयोरि” त्यस्य (चु. आ.) रूपम् । महोरात्रे पार्श्वे अहः रात्रिश्च पार्श्वद्वयम् । अहः शब्दः परब्रह्मपरः । तस्य विद्यात्मकत्वेन प्रकाशरूपत्वात् । रात्रिशब्दः संसाररूपत्वेन प्रकृतिपरः । तस्या अविद्यात्मकत्वेनाप्रकाशकत्वात् । एतेन धर्मार्थकामात्मकः संसारः मोक्षश्च श्रीपरमेश्वरपार्श्वे द्वयमित्युक्तं भवति । नक्षत्राणि रूपं नारायणो मूर्तिरित्यर्थः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्याप्तं विवृतं मुखमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “इमे हादं सर्वमश्नुवाताम्” इति । एवम्भूतं त्वां पुरुषोत्तमं याचे । इष्णन् इच्छन्तं (१)सकामम् इषाण इच्छु अनुगृहाण । निजोपासकं सत्वमनुगृहाणेत्यर्थः । किं च मे मम अमुं लोकं भार्यापुत्रजनादिकम् इषाण । न केवलममुं किन्तु मे मम सर्वलोकं भूरादिसप्तलोकम् इषाण । अयं वाक्यार्थः । यः कश्चित् स्वर्गपुत्रादिकामयमानोऽनेन सहस्रशोर्धाध्यायेन त्वां स्तौति पूजयत्युपतिष्ठते तमनुगृहाण । ममापि पशुपुत्रादिधनयुक्तमिहलोकं स्वर्गमोक्षादिकमिषाण इच्छ । तव वाङ्मामात्रेणैव सर्वं सम्पाद्यते सत्येच्छुत्वादित्यभिप्रायः । अत्र स्तुतिपूर्वं प्रार्थना महतीति स्तुत्वा प्रार्थना ॥ २२ ॥

अथाप्रतिरथसूक्तम्—

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो

घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥

सङ्क्रन्दनोऽनिमिषऽएकवीरः शतर्षं

सेनाऽअजयत्साकामिन्द्रः ॥ १ ॥ .

इन्द्रं स्तौति—इन्द्रः शतं बर्हीः सेनाः साकं सहैव एकदैवाजयत् जितवान् । इन्द्रः किम्भूतः ? आशुः शीघ्रः । शिशानः—शातनकर्त्ता “शोतनूकरणे,” (दि० प०) ॥ वृषभो न भीमः । नकारः उपमार्थीयः, वृषभ इव भीमः । विभेत्यम्नादिति भीमः भयानकः । घनाघनः हनहनेत्येवं वक्ता, यद्वा, घनशरीरः । पुनः किम्भूतः ? चर्षणीनां मनुष्याणां (निघं० २। १। ८) क्षोभणः सञ्चालकः । सङ्क्रन्दनः सङ्ग्रामकारिणां समाहर्ता । अनिमिषः अप्रमादी अर्थाद्वाहवे, यद्वा अनिमिषो देवः(२) । एकवीरः विक्रान्तः ॥ १ ॥

सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण
दुश्च्यवनेन धृष्णुना ॥ तदिन्द्रेण जयत
तत्सहस्रं युधो नरऽइषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

तदिन्द्रेण तादृग्गुणविशिष्टेन्द्रेण येन सैन्यं जितमितिशेषः । हे नरः ! मनुष्याः ! हे युधः ! योद्धारः ! तत्सहस्रं तद् जयताभिभवत । “युधसंप्रहार” इत्यस्य किपि युध इति । कोदशेनेन्द्रेण ? सङ्क्रन्दनेन-शब्दकारिणा । अनिमिषेण-एकचित्तेन अप्रमाद्यता । जिष्णुना जयशीलेन । युत्कारेण- सम्प्रहारिणा । दुश्च्यवनेन-अप्रच्युतस्वभावन । धृष्णुना-प्रसहनशीलेन । पुनः किम्भूतेन ? इषुहस्तेन-बाणपाणिना । वृष्णा-वर्षणशीलेन । यद्वा इन्द्रेण तत् जितमिति योजना ॥ २ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संप्रसृष्टा
स युधऽइन्द्रो गणेन ॥ सठंसृष्टजित्सोमपा
बाहुशर्धुग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

स इन्द्रः इषुहस्तैर्योद्धृभिः संसृष्टा-संसृजति मिलति । स एवेन्द्रो निषङ्गिभिः खङ्गिभिः संसृजति । किम्भूतः ? वशी कान्तः सर्वजनप्रियः स्वतन्त्रो वा । निगृहीतारिषड्वर्ग ईश्वरो वा । स इन्द्रः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता गणेन शत्रुगणेन संसृज्य संसृष्टजित्ससृष्टान् शत्रून् जयतीति संसृष्टजित् । पुनः किम्भूतः ? सोमपाः । पुनः किम्भूतः ? बाहुशर्द्धी-बाहुबली बाहुबलोपेतः । संयोगितनिरपेक्षः । शर्द्ध इति बलनाम (निघं० २।६।७) । उग्रधन्वा उग्रतधनुः । पुनः किम्भूतः ? प्रतिहिताभिरस्ता शत्रुशरीरे प्रतिहिताभिरिषुभिः अस्ता क्षेप्ता । शत्रूणामेवाग्रे, शत्रूणामेव वा, एतेन लघुसन्तानत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहा मित्राँ २
अपवाधमानं ॥ प्रभञ्जन्त्सेनाँ प्रमृणो
यथा जयन्नस्मार्कमेधघिता रथानाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रोपगोहितत्वेन(१) बृहस्पतिः स्तूयते-हे बृहस्पते ! रथेन परिदीय परिगच्छ(२) । त्वं किम्भूतः ? रक्षोहा(३) । किं कुर्वन् ? अमित्रान् शत्रून् अपवाधमानः परिपीडयन् । किं च सेनाः शत्रुसेनाः प्रभञ्जन् प्रमर्द-

(१) वाग्वै बृहती तस्याः पतिरिन्द्रः । व्याकरणकर्तृत्वात् । यद्वा वाक्पतिरेवेत्याह । (२) दीयतिर्गतिकर्मा (निघं० २।१४) । (३) रक्षसां हन्ता ।

यन् सन् प्रमृणः(१) प्रमर्द्कान्युधा जयन् अस्माकं रथानाम् मविता
गोता रत्नकः एधि भव । असधातोर्लाटि (ध्वमोरेद्वा"वितिलोपे) एधि ॥४॥

वलविज्ञायस्स्थविरं प्रवीरं सहस्वान्वाजी

सहमानऽउग्रः ॥ अभिवीरोऽभिसत्त्वा

सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ! स त्वं जैत्रं जेतारं रथम् आतिष्ठ । त्वं किं भूतः ? गोवित्
(२)स्तुतिवित् । पुनः किम्भूतः ? वलविज्ञायः वलेन विज्ञायते इति
विज्ञायः(३)प्रसिद्धः । स्थविरः सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा विरन्तनो वा ।
प्रवीरः प्रहृष्टो वीरः । सहस्वान्-वलवान् (निघं० २।६) । वाजा-वाज
वान् । वाजमन्नं (निघं० २।३) सहमानः(४) । उग्रश्च भोषणः अभि वीरः
वीरं वीरमभिलक्षोकृत्य गच्छत्यभिवारः । अभिसत्त्वा सत्त्वनाम् अभि
तिष्ठति(५) सः । सहोजाः "सह इति वलनाम" (निघं० २।६) वला-
जातः(६) । नह्यन्यस्माज्जात एतादृशो भवति ० ५ ॥

गोत्रभिदङ्गेविदं वज्रबाहुञ्जयन्तमज्जम्

प्रमृणन्तमोजसा ॥ इमर्ठं सजाता

ऽअनु वीरयद्भवमिन्द्रर्ठं सखायोऽ

अनु सर्ठं रभध्वम् ॥ ६ ॥

हे सजाताः ! समानजन्मानो देवाः । इमम् इन्द्रम् । अनुवीरयध्वं
वीर(७)कर्मकुर्वाणं वीरकर्मणैवाऽनुगम्य प्रोत्साहयत । हे स त्रयः ! स-
खिभूताः देवाः ! गोत्रमसुरकुलं भिनत्तीति गोत्रभित्तम् एनम् अनुसं-
रभध्वम् । अनुगम्य(८) सरम्भं कुरुत । यद्वा गोत्रभिदं(९) वृष्टयर्थं गोत्रं
भेद्यं भिनत्ति यस्तम् । वज्रबाहु वज्रपाणि, गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गो-
विदं परिडितम् । जयन्तमज्जम् अजनशीलम् अज्जम्—सङ्ग्रामं जयन्त-
म् । ओजसा वलेन प्रमृणन्तं(१०) मर्दयन्तम् अर्थात् अज्जम् एव । अज्जम्

(१) युधा युद्धेन प्रमृणः हिंसकान् जयन्नभिभवन् । मृणति हिंसाकर्मा तस्मात्किपि द्वितीयावहुव
चनम् । (२) गां वाचं वेत्ति यः सः । किप् । (३) करणे घञ् । "आतोयुक्" (पा० ७।३।३२)
इति युक् । यद्वा बलं विशेषेण जानातीति "कर्मण्यण्" (पा० ३।२।१) युक्पूर्ववत् ॥ (४)
शत्रून् भिभवन् । "षह मर्षणे" (स्वा० आ०) लटः शानच् । मर्षणं क्षमा अभिभवश्च । (५)
अभितः सत्वानः प्राणिनो यस्य सः । (६) जानातिविट् (पा० ३।२।६७) "विट्वनोः"—
(पा० ६।४।४१) इत्यात्वम् । (७) शूरवीर विक्रान्ती चुरादिरदन्तस्ततो लोट् । (८) अनुसङ्गम्य
रभसङ्कृतेत्युव्वटव्याख्यानम् । सरम्भं वेगङ्कुर्वाणमनुसरम्भङ्कृतेति महीधरः । (९) गा
अपस्त्रायते गोत्रो मेघस्तस्य भेत्तारम् ।

(१०) शत्रून् हिंसन्तम् । मृणति हिंसाकर्मेति महीधरः ।

सङ्ग्रामः (निघं० २।१७।४३) ॥६॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः)

शतमन्युर्निद्रः ॥ दुश्च्यवनः पृतनाषाड्यु-

द्ध्योऽस्माकृठं सेनाऽभवतु प्रयुत्सु ॥ ७ ॥

इन्द्रः अस्माकं सेनाः प्रयुत्सु-प्रकृष्टयुद्धेषु भवतु रक्षतु । इन्द्रः किम्भूतः ? गोत्राणि अपरकुलानि मेघवृन्दानि वा सहसा-वलेन अभिगाहमान आक्रामन् । अदयः निस्त्रिशः । (१) वीरः-विक्रान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः शतयज्ञो वा । दुश्च्यवनः अप्रचयाव्यः । पृतनाषाट पृतनां सङ्ग्रामं (निघं० २।१७) सहतेऽभिभवति सः । अयुध्यः अयुध्यमानोऽप्रतियोधः (२) “मन्युर्द्वेये क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः ॥७॥

इन्द्रासाज्ञेता बृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञः)

पुरऽपंतु सोमः ॥ देवसेनानामभि-

भङ्गानाञ्जयन्तीनाममरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

आमां देवसेनानां व्यूहगचनात् इन्द्रः नेता नियामको भवतु । बृहस्पतिश्च नेताऽस्तु । मन्त्रिप्रणीतानि कार्याणि राजा करोतीत्यभिप्रायः । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि (३) यज्ञः पंतु आगच्छतु । सोमः पुरः पुरस्तादग्र पंतु आगच्छतु । यद्वा दक्षिणा यज्ञः सोमः पुर पंतु । देवसेनानां, किम्भूतानाम् ? अभिमञ्जतीनां मर्दयन्तीनां “शत्रूनि”ति शेषः । जयन्तीनां तानेव । किं च मरुतः गणभूताः अग्रं “निरुध्ये”ति शेषः । यन्तु गच्छन्तु ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञाऽआदित्याना-

मरुताः शर्द्धऽउग्रम् ॥ महामनसां भुवनच्छ्य-

वानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णः ऋषितुरिन्द्रस्य राज्ञः वरुणस्य आदित्यानां मरुतां च शर्द्धः वलं (निघं० २.६ ७) हस्त्यश्चरथपानातिलभरणम् उदस्थात्—उद्भव । शर्द्धः किम्भूतम् ? उग्रम् उद्गीर्णायुधम् । अथानन्तरमेव देवानां घोषः उदस्थात् उत्पन्नः । देवानां किम्भूतानां ? जयतां जयशालिनां महामन-

(१) निर्दय इति यावत् । निस्त्रिशशब्देन खड्गोऽभिधीयते स च घातुक हृद्युवरोऽभिप्रैति ।

(२) योद्धुमशक्यः । अविद्यमानः युध्यः प्रतियोद्धास्येति वा ।

(३) अत्र दक्षिणस्या अद्वे इत्यर्थे “दक्षिणादाच्” (पा० ५।३।३६) इत्याच् प्रत्ययः ।

साम् उत्कृष्टचित्तानां, भुवनच्यवानां भुवनसमर्थानाम्, च्यवनं जितं
जितमिति शब्दस्तेषामुद्भूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुध्रान्न्युत्सत्त्वंनाम्नामका-
नाम्मनांशुसि ॥ उद्धृव्रहन्वाजिनां व्वाजिना-
न्युद्धर्षानां जयतां यन्तु घोषां ॥ १० ॥

हे मघवन् । आयुधानि उद्धर्षय—उद्धतहर्षाणि कुरु । उल्लामयेति या-
वत् । किं च सत्त्वनां मनुष्याणां (१) मापकानां च मनांसि उद्धर्षय । किं
च हे वृत्रहन् । वाजिनामश्वानां वाजिनानि बलान्यु (२) उद्धर्षय । किं च
त्वत्प्रसादाजयतां स्थानां घोषा उद्यन्तु—उद्गच्छन्तु (३) ॥१०॥

अस्माकमिन्द्रं समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता-
स्ता जयन्तु ॥ अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मां
२॥ उ देवाऽभवताहवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं ध्वजेषु इन्द्रः “रक्षिता मघविति” शेषः । ध्वजेषु किम्भूतेषु?
समृतेषु अर्थात् शत्रुबलध्वजसङ्गतेष्वित्यर्थः (४) । किं च इन्द्रप्रसादाद्-
स्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु ॥ किं
च अस्मान् उ देवाऽभवताहवेषु । उ पत्रकारार्थः । हे देवाः । अस्मानेवा-
हवेषु आहवानेषु सग्रामेषु वा अचन रक्षत ॥११॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णाणाङ्गान्येष्वे-
परेदि ॥ अमि प्रेदि निर्देहं हृत्सु शोकैर-
न्धेनामिघ्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्ते । (५) अमीषां शत्रुबलसम्प्रथिनां मनुष्याणां चित्तं चित्ता-
नि (६) प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती आकुलीकुर्वन्ती । ‘लुभ विमोहने’
(नु० प०) विमोहनमाकुलीकरणम् । शत्रूणामङ्गानि गृह्णाण । ततः परेदि

(१) मघवन् इत्येव वेद उद्गमपर्यायं पठितोऽपि (अष्ट० सं० पा० १. १२) तस्मा-
यंश्रमिन्नप्याह । उद्गमं हि स्वगादिरूपेण शुक्रमात्रमापद्य प्राणिनमपिनिष्पादयतीति ।

(२) वेजिनवश्वानि । नञ्प्रत्ययं ह्यध्वस्य गुण इत्युच्यते । गयनानीति मदीपरः ।

(३) “इग् गतो” (अ० प०) लोट् । “इग्गो यग्गु” (पा० ६।४।८१) ।

(४) ‘क्र गतो’ (ऋषा० प०) कर्त्तरि क्तः (प० ६।४।७२) ।

(५) अथा देवता, सा श्याधिसंयं वैशुक्लमदीपरः । यस्मादेवया विहोऽपनीयते सत्त्वादप-
अशयेते तस्मात्सावप्या । अपवाति—अपगमयति मुखम् प्राणादेशयप्या । अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतपथ्यात्
“अन्धेष्वपि दृश्यते” (पा० ३।२.१०१) इति लुप्रत्ययः । अपशब्दान्तयाकारलोपश्च द्यान्दसः ।
तदवस्था । (६) जातावैकवचनम् ।

परान् शत्रून्पि ग्रहीतुं गच्छ । ततश्च अभिप्रेहि तानेव शत्रून् अभिप्रेक्ष्य प्रकर्षेण इहि गच्छ पुनः पुनरित्यर्थः । असूनेव हस्तु शोकैर्निर्दह तेषां हृदयानि दहेत्यर्थः । (१) किं च त्वत्प्रसादादधेन तमसा अज्ञानलक्षणेना-
मित्राः सचन्ताम् सेवन्ताम् ॥ १२ ॥

अवसृष्ट्वा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ॥

गच्छामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कञ्चनोच्छिषं ॥ १३ ॥

हे हृषो ! अवसृष्ट्वा निःक्षिप्ता सती परापत गच्छ । गच्छेति पुन-
रुपादानं त्वशार्थम् । गत्वा चाऽमित्रान् शत्रून् प्रपद्यस्व(२) । प्रपन्ना च
अमीषां शत्रूणां मध्ये कञ्चन मा उच्छिषः माऽवशेषय । (३) शत्रून्नुत्कृत्-
मूलान् कुर्वित्यर्थः । किम्भूते शरव्ये ! शरमये । ब्रह्मसंशिते ! ब्रह्मणा
मन्त्रेण सन्नितरां शिते तोक्षणीकृते ॥ १३ ॥

योद्धुन् प्रत्याह—

प्रेता जयतानरऽइन्द्रो वरं शर्मं यच्छतु ॥

उग्रा वसन्तु वाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ ॥ १४ ॥

हे नरः ! मनुष्याः ! प्रेत प्रकर्षेण गच्छत(४) । अनन्तरम् जयत । वः
युष्माकमिन्द्रः शर्म शरणं (५) यच्छतु ददातु । किं च भवतां वाहवः
तथा उग्राः उद्गीर्णायुधाः सन्तु यथा यूयम् अनाधृष्या अप्रधृष्या असथ
भवत(६) ॥ १४ ॥

असौ या सेना मरुतं परेषामभ्येति नऽओजसा

स्पर्द्धमाना ॥ ताङ्गूहत तमसापव्रतेन यथा-

ऽमीऽअन्योऽअन्यन्न जानन् ॥ १५ ॥

हे मरुतः ! याऽसौ सेना परेषां शत्रूणाम् अभ्येति अभिमुखमागच्छ-
ति अस्मान्प्रतीत्यर्थः । सेना किम्भूता ? ओजसा वल्लेन अस्मान् स्पर्द्ध-
माना, तां सेनां तथा गूहत व्याप्नुवत । केन ? अपव्रतेन तमसा । प्रत-
मिति कर्मनामं, (निरु० २।१३) तथा च येन तमसा शत्रूणां व्रतम् अपंगतं
भवति तदपव्रतम् । तथा च येन तमसा व्याप्तानां शत्रूणां शराणि नश्यन्ति
तेन व्याप्नुवत । तथा कथं ? यथाऽमी सैनिकाः अन्यः अन्यं न जानन्
परस्परं न जानीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

(१) अत्र विभक्तिव्यत्ययः (पा० ३।१।५५) धार्षः ॥ (२) शत्रुशरीरेषु प्रविश ।
(३) “शिश्ल्विज्ञेयणे” (रु० प०) लृदित्वाद्ङ् (पा० ३।१।५५) । (४) अत्र “द्वयो-
ऽस्तित्ठः” (पा० ६।२।१३५) इति दीर्घः । (५) परिव्राणमित्युक्त्वटः । जयोत्थसुखमिति
महीधरः ॥ (६) “लेटोऽडागमः” (पा० ३।४।९४) ॥ केनाप्यतिरस्कार्या भवत । अत्र “तप्त-

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखाऽइव ॥
तत्रऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्मं यच्छतु
विश्वाहा शर्मं यच्छतु ॥ १६ ॥

तत्र इन्द्रः नोऽस्माकं शर्मं कल्याणं यच्छतु-ददातु । किं च बृहस्पतिः अदितिश्च विश्वाहा सर्वदा(१) शर्मं यच्छतु । तत्र कुत्र ? यत्र वाणा इषवः सम्पतन्ति । क इव ? कुमारा विशिखा इव । मुखितमुण्डाः कुमारा-इव । यथा सर्वमुखितमुण्डाः कुमाराः क्रीडार्थं तं तं देशं निपतन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मर्माणि ते वर्मणाच्छादयामि सोमंस्त्वा
राजामृतेनानु वस्ताम् ॥ उरोर्वरीयो
वर्णस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवा मदन्तु ॥ १७ ॥

हे यजमान ! ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि मावृणोमि । सोमो राजा त्वाम् अमृतेनानुवस्ताम् आच्छादयतु । किं च वर्णस्ते तव इदं वर्म उरोरपि वरीयः (२) उक्तृष्टादभ्युक्तृष्टं कृणोतु करोतु । जयन्तं जयशालिनं त्वा त्वां देवा मदन्तु प्रहर्षयन्तु ॥ १७ ॥

इत्यप्रतिरथसूक्तम् ॥ * ॥

इतोऽग्रे सूर्यसूक्तमस्तीति वेदितव्यम् ।

विभ्राड्वृहत्पिवतु सोम्यं मध्वायुर्धधृष्टपता
वविहुतम् ॥ वातजूनो योऽभिरक्षति त्मना
प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ॥ १ ॥

विभ्राडिति । स सूर्यः सोम्यं सोममयं मधु हविः पिवतु । सूर्यः किम्भूतः ? विशेषेण भ्राजते दीप्यते इति विभ्राट् । किं कुर्वन् ? यज्ञपतौ यजमाने अविहुतम् अनवखण्डितम् आयुर्धधत् स्थापयन् । “हृक्कौटिल्ये” (भा० प०) “हु हरेच्छन्दसो”ति हवृकारस्य हृआदेशः । स कः ? यः सूर्यः येन त्मनाऽऽत्मनैव जगदभिरक्षति ‘मन्त्रेभ्वाड्यादेरात्मनः’ (पा० ६।४।१४१) इत्याकारलोपः । सूर्यः किम्भूतः ? वातजूनः वातप्रेरितः ।

नमनयनाश्च” (पा० ७।१।४५) इति तत्त्व यः । (१) विश्वानि सर्वाण्यहानि विश्वाहा विभक्ते राकारः (पा० ७।१।६९) । अत्यन्त संयोगे द्वितीया । वद्वा इन्द्रविशेषणमेतत् । विश्वान्सर्वान् शत्रूनासमन्तादन्ति यः सः । क्विप् । एवं बृहस्पतिः । बृहतात्मन्त्राणां पतिः पालकः । विजयोचितमन्त्रशः । अदितिः भखण्डितशक्तिः स पवेन्द्रः । (२) भ्रातिशायिन ईषन्ति उरोर्वरादेशे

वातप्रेरितमेव जूतं चेष्टितं (१)यस्येत्यर्थः । यश्च प्रजाः पुषोष पोषयति शीतोष्णवर्षैः । यश्च पुरुधा बहुधा(२)विराजति दीप्सतेऽग्नि-
विद्युन्नक्षत्रादिरूपैः । मधु किम्भूतं ? बृहत्-महत् ॥ १ ॥

उदुत्यमिति सूर्योपस्थाने व्याख्यातम्—

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तञ्जनां

ऽअनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३ ॥

हे पावक ! पावयितः शोधक ! सूर्य्य ! येन चक्षसा दर्शनेन जनान् अनुलक्षीकृत्य तं सर्वमेधयाजिनं यजमानं भुरण्यन्तं-भुरण्य(३)-पत्तिवत् शीघ्रं गच्छन्तं पश्यसि । हे वरुण ! सूर्य्य ! त्वं च तेन ध्यानेनास्मानपि भुरण्यतः पश्येत्यर्थः । शकुनिवच्छोभ्रगामो भुरण्युरिति उव्वटः ॥ ३ ॥

दैव्यावद्भव्युऽआगतत्तु० रथेन सूर्य्यत्वचा ।

मध्वा यज्ञठं समञ्जाथे ॥ ४ ॥

हे देव्यौ अध्वर्यु ! हे देवसम्बन्धिनौ अध्वरजेतारौ ! इह आगतम् आगच्छतं, केन ? सूर्य्यत्वचा सूर्यदीप्तिमता रथेन । सूर्य्यस्येव त्वक्दोषिर्यस्य स सूर्य्यत्वक् तेन । आगत्य च मध्वा मधुस्वादवता हविषा सोमपुरोडा-
शद्रव्यादिना यज्ञं समञ्जाथे संभ्रक्षयतं समं कुरुतम् । अञ्जेरेतद्रूपम् । प्रभूतानि हवींषि कुरुतम् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तम्प्रत्कनथां पूर्व्वथां विश्वथेमथां ज्येष्ठताति-

न्वर्हिपदं स्वर्धिर्दम् । प्रतीचीनं वृजनन्दोहसे

धुनिमाशुञ्जयन्तमनु यासु वृद्धसे ॥ ५ ॥

तमिति । हे सोमयाग ! यासु विष्णु येषु यजमानेषु अनुवर्द्धसै पुनः संस्क्रियसै तासु तदीयासु क्रियासु व्यवस्थितः सन् प्रतीचीनमात्मनो-
ऽभिमुखम् इन्द्रम् अवस्थाप्य स्ववीर्येण स्थापयित्वा अस्मै यजमानाय वृजनं बलवद्यज्ञफलं दाहसै पूरयसि । कथं ? प्रत्नथा । धाउपमार्थीयः, प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । तथा च चिरन्तनानामिव ऋषीणामित्यर्थः ।

।टलोपः । (१) वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतोति प्रसिद्धिः ॥ (२) पुरुशब्दोबह्वर्थतया संख्यावाचित्वेनाभिमत इह इति “संख्याया विधार्थे धा” (पा० ५।१।४२) इति धाप्रत्ययोऽत्र छान्दसः ॥ (३) वस्तुतस्त्वेषोऽर्षोऽस्य भ्रान्तिनिवन्धनः । उव्वटोऽपि “शकुनिः क्षिप्रपातो मुर-
ण्युरित्यभिधीयत” इत्याह । तथा च मुरण्युमात्मानं करोति मुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तं, क्विबन्ताच्छत्रप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्यपत्तिरूपमात्मानंङ्कृत्वा-स्वर्गाङ्गच्छन्तं येन चक्षसा दर्शनेनानुपश्यसि तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हेवरुण सूर्य्य ! त्वं पश्येत्यर्थमहीधर आह ।

पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यानां, विश्वथा विश्वेषामिव ऋषीणाम्,
इमथा इदानीन्तनानामृषीणामित्यर्थः । इन्द्रम् किम्भूतं ? ज्येष्ठताति उत्कृ-
ष्टविस्तारम् । अथ वा ज्येष्ठप्रशस्यं, षड्विंशत् षड्विंशतिष्ठन्तं, स्वविदं
स्वर्लोकां जानन्तं, तद्वसित्वात् । धुनि कम्पयितारं “क्षत्राणामिति शेषः ।
“धृञ्कम्पने” । आशुं जयन्तं शीघ्रं जयशालिनं “जेतव्यानि” इति शेषः ॥५॥

अयं वेनेश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरा-

यु रजसो विमाने ॥ इममपाशुं सङ्गमे सूर्यस्य

शिशुञ्च विप्रां मतिभि रिरहन्ति ॥ ६ ॥

अयं वेनः कान्तश्चन्द्रमा इति यावत् । पृश्निगर्भा अपः चोदयत् प्रेर-
यति । “लेट्” (पा० ३।४।७७) इतो लोपः । षर्षतीत्यर्थः । पृश्निर्घुं लोकः
सूर्यो वा । तस्य गर्भं तिष्ठन्तीति (१) पृश्निगर्भाः । वेन इति “विनकान्ता-
वि”त्यस्य (२) प्रयोगः । चन्द्रमाः किम्भूतः ? ज्योतिर्जरायुः-ज्योतिरेव
जरायुः जरायुवत् गर्भपुटवन्धनमस्य । कस्मिन् समये ? रजसः जलस्य
(निघं० ४।१।३६) विमाने त्यागसमये (३) प्रोषमान्त इत्यर्थः । इममेव सोमम्
अपां सूर्यस्य च सङ्गमे “गृहीताभिर्घसतीवरीलक्षणाभिरद्भिरभिपुतं सन्त-
मि”ति शेषः । शिशुं न-शिशुमिव विप्रा मेधाविनो मतिभिः मतिपूर्वकवा-
ग्भिः रिरहन्ति स्तुवन्ति । सोमाभिषवार्थं घसतोघर्ष्यं आपः अपां सूर्यस्य
च सङ्गमे गृह्यन्ते । (४) “ता वै स्यन्दमानानां (घटन्तीनां) गृहीयाद्दिवा
गृहीयाद्”ति श्रुतेः ॥ ६ ॥

चित्रं देवानामिति व्याख्यातं सूर्योपस्थाने ॥ ७ ॥

आ नऽदृडाभिर्घिदथे सुशस्ति विद्वानरं

सविता देवऽपंतु ॥ अपि यथा युवानो मत्सं

थानो विद्वद्वज्रगदभिपित्वे मनीषा ॥ ८ ॥

सविता देवः नः अस्माकं विद्वथे यज्ञे तथा तेन प्रकारेण आ पंतु
आगच्छतु । दृडाभिः यज्ञकारणभूताभिः सुशस्तिभिः शोभनशंसनहेतुभूतैः
(५) सविता किम्भूतः ? विश्वानरः (६) विश्ववर्तिनां जनानां स्वत एव

उपरोऽपि पद्यमेवाद ॥ (१) पतरफलिताथंकायनं, विद्वदस्तु पृश्निगर्भो यासांमिति । तथापि
पठनार्थं षड्विंशतिरिति भावः । (२) वेनतिः कान्तिकाभां नैपण्ड्यकः (१।४।४) विनकान्ता-
विर्येतमर्थमभिप्रेत्याभिहितमनेन ॥ (३) निर्मायकाले इत्युच्यते । (४) रिरहतिर्निति कर्मसु
पठिताः (निघं० १।२५) ॥ अथगर्भः अनयाऽभिद्वैतमधियज्ञं च सोमः मनीष्य देवाऽऽस्थाना जता-
स्थाना च रतुयते इति । (५) घृहीयायाः “अपां सङ्गमि” (पा० ७।१।२९) त्यादिना लुक्,
पद्यमपेऽपि ॥ (६) विश्वेभ्यो नरेभ्यो दितः । विद्यानरदित्यासीति मदीपरः । निरुपते (७।२।१२)

रक्षकः । स्वपादित्युवटः । तथा कथम् ? यथा येन प्रकारेण हेतुना वा हं युवानः । कर्मक्षमाः आगमनकाले अपरिणामिनः अवृद्धाः देवा इति यावत् । नः कृते विश्वं जगत् सर्वं जगत् मत्सथ तर्पयथ । अभिपितृवे अभिपतन-काले अन्नाय वा । कया ? मनीषा-मनीषया-बुद्ध्या ॥ ८ ॥

यद्दद्य कच्च वृत्रहन्नुदगाऽभिसूर्य्य ।

सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ९ ॥

हे वृत्रहन् । वृत्रं शार्वरं तमस्तस्य हन्तः(१) ! सूर्य । अद्य यत् यत्र कच्च कुत्रचित् त्वम् अभ्युदगाः अभ्युदेपि(२) । हे इन्द्र परमेश्वर ! (३) सूर्य । तत्सर्वं तव वशे वत्तते । तत्र त्वमेवैक ईश्वरो नान्य इत्यभिप्रायः ॥६॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य्य ।

द्विश्वमाभासि रोचनम् ॥ १० ॥

हे सूर्य । त्वं तरणिः ऊर्ध्वं तूर्णं प्रवर्तसे विश्वदर्शतः विश्वस्य सर्वस्य दर्शनीयः ज्योतिष्कृत् ज्योतिषां कर्ता असि-भवसि । अत-स्त्वामित्थं भूतं ब्रूमः-त्वमेव विश्वं सर्वं जगत् आभासि दीपयसि । विश्वं कथम्भूतं ? रोचनं दीप्यमानम् अग्निविद्युन्नक्षत्रादिरूपेण त्वमेव सर्वत्र भासीत्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सूर्य्यस्य देवत्वन्तन्महित्वं मद्भया

कर्त्तार्विततर्तु ० संजभार । यदेदयुक्त हरितः-

सधस्थादाद्रात्री घासस्तनुते सिमस्मै ॥ ११ ॥

सूर्यस्य तदेव देवत्वं तदेव महित्वं महिमा यत्कर्त्तारः (४) कर्मणो मध्या मध्ये विततं रश्मिजालं कल्पान्त इवान्तकाले (५) संजभार संजहार (६) संहरते । नान्य पतत्तनितुं शक्नोति नोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किञ्च यदा इत् यदा एव सधस्थात् रश्मीनां सह(७) स्थानात् अर्थात् पृथिव्यादिलो-कत्रयात् । ते हि तत्र निपतन्ति अतस्तस्मात् हरितः हरिद्वर्णान् रश्मीन्

तु "विश्वानराज्ञयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा अपि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्युतः सर्वाणि भूतानी"ति । विश्वानि हासौ भूतानि प्रति ऋतः प्रविष्ट इति तदर्थः ॥ (१) "दृत्रो मेघे ह्यरौ ध्वान्ते दानवे वासवे रिषी" इति विश्वकोशात् ॥ (२) वर्त्तमानेऽत्र लुङ् (पा० ३।४।६) (३) "इदिपरमैश्वर्ये" (स्वा० प०) ततो रत्नौणादिकः ॥ (४) कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य "ईश्वरे तोषुन्" (पा० ३।४।३३) इति तोषुन्प्रत्ययः । मध्या इति षेडद्विशः । (पा० ७।१।३९) ॥ (५) दिनान्ते । (६) "द्वप्रहोर्भद्वन्दसि" (पा० ३।१।८४ वा०) इति हस्य भः । वर्त्तमानेऽत्र लिट् । (पा० ३।४।६) । (७) व्योममण्डलादिति महीधरः । अत्र सहस्य सघादे-

आत्मनि अयुक्त युक्तवान् (१) आत्मसंस्थानकरोत् । आद्रात्रीति । आत्-
अथ रात्री सिमस्मै सर्वस्मै जगते वासः तमोभयं वासः (२) तनुते विस्ता-
रयति । एवमेकत्रादित्यसहितं ज्योतिरन्यत्र तमः । आदित्यप्रभावाद्वास-
तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

तन्मिन्नस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं

कृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः-

कृष्णमन्यद्धरितं सम्भरन्ति ॥ १२ ॥

सूर्यो मिन्नस्य वरुणस्य च अभिचक्षेऽभिदर्शनाय द्योः घुलोकस्य
उपस्थे उरसङ्गे तत् रूपं कृणुते मण्डलाकृतिरूपं करोतीत्यर्थः । येन
रूपेण जनानभिचक्षेऽभिचक्षे अभिपश्यति । लडर्थे लिट् (पा० ३।४।६)
मिन्नो हि सुकृतिनोऽनुगृह्णाति । वरुणो दुष्कृतिनो निगृह्णाति । सूर्योदये
हि एवमनेन प्रकारेण तौ जगदनुगृह्णीत इत्यर्थः । किं-च अस्य सूर्यस्या-
न्यत् पाजः रूपं हरितो दिशः । इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति संहितं वि-
भ्रति(३) । रूपं किम्भूतम्? अनन्तम्-अपर्यन्तं (४) कालतो देशतश्च । रुशत्
(५) शुक्लं ज्वरामरणाद्ययुक्तं विज्ञानघनानन्दमयमित्यर्थः । अन्यच्च कृष्णं
द्विविधमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वणमहाँ २ ॥ ऽअसि सूर्यवडादित्य महाँ २ ॥

ऽअसि ॥ महस्ते सुतो महिमा पनस्यतेऽद्धा

देव महाँ २ ॥ ऽअसि ॥ १३ ॥

हे सूर्य(६) ! वट् सत्यं (निघं० ३।१०) महानसि । महदसि ब्रह्मे-
त्यर्थः । हे आदित्य(७) ! वट् सत्यं महानसि "तेजसा" इति शेषः ।
किं च महः महतः सतः ते तव महिमा महाभाग्यं सर्वदेवेष्ववस्थितं
सर्वैः प्राणिभिः पनस्यते पूज्यते । (निघं० ३।१४) अतः हे देव ! दान-
क्रीडादियुक्त ! अद्धा (८) तत्त्वतः महानसि । "अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते"

शः । (पा० ६।३।१६) । (१) अत्र वर्त्रमाननिर्देश एव युक्ततयोव्वट-महोषराम्या कृतः ।
(२) वसनम् (वस्त्रम्) । लडर्थे लुङ् । (पा० ३।४।६) ॥ (३) धारयन्ति । इन्द्रियग्रा-
ह्यं द्वैतरूपमेक, —मपरञ्च शुद्धश्चैतन्यमद्वैतलक्षणमिति द्वे रूपे सूर्यस्य । सगुणं निर्गुणं च ब्रह्म सूर्यं
पवेत्यर्थः ॥ पाज इति बलनाम (निघं० २।२) इह तु रूपमुच्यते । (४) अपरिच्छिन्नम् ।
(५) अद्वैतलक्षणम् । रुशदिति रोचतेरति प्रत्यये चकारस्य शकारे गुणाभावे च निपातिते
रूपम् । (६) सुवति कर्मणि लोके प्रेरयतीति सूर्यः "राजस्यसूर्ये" (पा० ३।१।१४) त्या-
दिना वयवन्तो निपातितः । (७) तेजसामादानादादित्य इत्युव्वटः । (८) तत्त्वे त्वद्वाऽजसा

(निरु० १०।४२) यथाऽहो दर्शनीयोहोऽदर्शनीयोऽन्न न पुनरुक्तिदोषः ।
एवं वट् सूर्य इति ॥ १३ ॥

वट् सूर्यं श्रवसा महां २॥ऽअसि सत्रा
देव महां २॥ ऽअसि ॥ महन्ना देवाना-
मसूर्यः-पुरोहितो विभुज्ज्यो-
तिरदाभ्यम् ॥ १४ ॥

हे सूर्य ! वट् सत्यं श्रवसा श्रवणीयेन बलेन (निघं० २।१५) धनेन
(निघं २।१०) कीर्त्या वा (निरु० ४।२४) महानसि । हे देव ! सत्रा
सत्यं (निघं० ३।१०) महानसि । किं च महा स्वकीयमहस्वेन देवानां
मध्ये असूर्यः असि । असुरस्यास्तीति असुरः प्राणी तस्मै हितः
असूर्यः । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा० ५।१।२) इति यत् । प्राणिनां हित
इत्यर्थः । पुरोहितः-पुर एनं दधति सर्वकर्मस्विति पुरोहितः प्रथमपूज्यः ।
किं च विभु व्यापकम् अदाभ्यम् अनुपहिंस्यं ज्योतिः विज्ञानघनानन्दमय-
मसीत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रायन्तऽह्व सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ॥

ह्वसूनि जाते जनमानऽओजसा प्रति
भाग्न दीधिम ॥ १५ ॥

यथा सूर्यं रश्मयः श्रायन्त (१) इव श्रयन्त एव । किञ्च इन्द्रस्य इन्द्र-
सम्बन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि विश्वा-(२) इत् सर्वाणि वसूनि धनानि (३) ।
सूर्यं भक्षत(४) अभक्षत भजन्ते(५) । एवं वयमपि सूर्यं समाश्रिताः तदु-
पष्टम्भात् । विश्वानीन्द्रस्य धनानि जाते-पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ जनमाने जनि
ष्यमाणे च भविष्यत्कालविषये ओजसा बलेन ज्ञानसमुच्चयकारितया
प्रतिभागं नकार उपमार्थीयः । प्रतिपुरुषं भागमिव (६) दीधिम निधीमहि ।
स्थापयामः । दधातेरेतद्रूपं न ध्यायतेः(७) ॥ १५ ॥

द्वयम्" इत्यमरः । (१) आश्रिताः । इव एवार्थे "श्रिन्सेवायां" (श्वा० उ०) लटः शतरि । शपि
गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । (२) इदितिपादपूरणः । "शैश्चन्द्रसि बहुलम्" (पा० ६।१।७०)
इति शैलोपः । (३) वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि । (४) "भजभागप्तेवयोः" (श्वा० उ०) अ-
स्य लुङि तङि प्रथमपुरुषबहुवचनेऽहभाव आर्षः । "आत्मनेपदेष्वनत" (पा० ७।१।५) इति झ-
स्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदर्शा वृष्टिभूमौ प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः । (५) विभजन्ते ।
(६) यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामः स्थापयामस्तथेत्यर्थः । (७) अर्थपौष्कल्यादित्यु-

अद्द्या देवाऽउदिता सूर्यस्य निरर्ठे०
 हंसं पिपृता निरवद्द्यात् ॥ तन्नो
 मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिं
 सिन्धुः पृथिवीऽउत धौः ॥ १६ ॥

हे देवा(१)रश्मयः ! अद्या अद्य सूर्यस्य(२) उदिता उदये सति (उद्य-
 कालीना यूयम्) नः अस्मान् अंहसः पापान्निष्पित् निर्मुञ्चत-निर्माचयत
 अवद्याच्च निष्पित् । अवद्यमवाच्यं दुर्यशः । तत् हेतौ । तस्माद् वरुणः
 मित्रश्च मा मामहन्तां पूजयन्ताम् । उत अपि च । अदितिः सिन्धुः पृथिवी
 धौश्च मामहन्तां पूजयन्तु ॥ १६ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं
 मर्त्यञ्च ॥ हिरण्ययेन सविता रथेना
 देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

सविता सूर्य आयात्यागच्छति । किम्भूतः सविता ? देवः स्तुतिदी-
 प्तिक्रीडायुक्तः । केनायाति ? रथेन । किम्भूतेन ? हिरण्ययेन सौवर्णेन ।
 किं कुर्वन् ? भुवनानि पश्यन् भुवनवर्त्तनो लोकान् पुण्यपापकर्तृन् क्षिप्र-
 त्त्रिरीक्षमाण इत्यर्थः । न केवलमेवं किं तु अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च
 निवेशयन् । “स्वे स्वे व्यापार इति शेषः । मनुष्याः सूर्योदये यागादि-
 भिर्देवान् प्रीणयन्ति । पुनः किम्भूतः सविता ? आवर्त्तमानः पुनः पुनस्त-
 मेव देशमागच्छन् । केन सह ? रजसा रात्रिकालेन । प्रायो रात्रिकालोऽ-
 पुण्यकर्मणां मनुष्यादीनामिति रात्रेः कृष्णत्वमुक्तम् । अयं वाक्यार्थः । यः
 सविता देवः देवमनुष्यव्यापारस्थापकः यश्च पुण्यपापसाक्षी तस्यार्चा-
 दिकमुचितमिति ॥ अत्र आयातीति व्यवहितेनाडा सम्बन्धः । आवर्त्त-
 मान इत्यत्र च । छन्दसि ‘व्यवहिताश्चे’ (पा० १।४।२) ति पाणिनीय-
 सूत्रात् । हिरण्ययेनेति हिरण्यमर्थे निपातः (पा० ६।४।१७३) ॥ १७ ॥

इति षडङ्गे चतुर्थः ॥

अथ शतरुद्रियं व्याख्यायते ॥

नमस्ते रुद्र मन्वर्वऽउतोऽइषवे नमः ॥
 बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

व्वटः । मदीपरस्तु “धृती” लङ् । व्यत्ययेन शपः श्लुदिस्त्वम् । “तुजादित्वात्” (पा० ६।१।७)
 अभ्यासस्य दीर्घः । (१) दीष्यन्ति दीष्यन्ते इति देवाः । (२) अपा उदिता इति छान्द-

रुद्रमुपशान्तयति-हे रुद्र ! रोदनं रुद्र दुःखं द्रावयति नाशयति इति रुद्रः । यद्वा 'रुगतौ'-ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । रवणं कृत् ज्ञानं भावे क्विप् तुगागमः । कृत् (ज्ञानं) राति ददातीति रुद्रः । हे रुद्र ! ते-तत्र मन्यवे क्रोधाय नमोऽस्तु । उतो समुच्चयेऽपि च ते तव इषवे वाणाय नमः । उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । 'अस्त्विति सर्वत्राध्याहार्यम् । "सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत" इति न्यायात् । तव क्रोधनाणहस्ता मस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते रुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी ।

तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिर्चाकशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र ! या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं, हे गिरिशन्त ! तया तन्वा नोऽस्मान्ऽभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा, (निघं० ३११८) कीदृशी तनूः ? शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतः अघोरा भविष्यामा सौम्या । अत एव अपापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयतीति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः । गिरि वाञ्छि स्थितः शं तनोतीति वा । गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शन्तनोतीति वा । गिरौ शेते गिरिशः । (१) अमति गच्छति जानातीति वा अन्तः सर्वज्ञः 'अमगतौ भजने शब्दे च' कर्तरि क्तः । गिरिशश्चासावन्तश्चेति गिरिशन्तः । तत्संबुद्धिरिति हे गिरिशन्त ! "शकन्ध्रादित्वात्पररूपम्" (पा० १।१।६४ वा०) । कीदृश्या तन्वा ? शन्तमया सुखतमया सुखयितृतमया ॥ २ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवाङ्गिरित्र ताङ्कुरु मा हिंठीं सीं पुरुषजगत् ॥ ३ ॥

हे गिरिशन्त ! यामिषुं वाणं हस्ते विभर्षि धारयसि । किं कर्तुम् ? अस्तवे "असुक्षेपणे" (दि० प०) तुमर्थे तवे प्रत्ययः (पा० ३।४।६) असितुं शत्रून्प्रति क्षेप्युमित्यर्थः । हे गिरित्र ! गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि प्रायते इति तत्संबुद्धिः । ताम् इषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगज्जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं, मा हिंसोः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन चक्षसा त्वा गिरिशाच्छां वदामसि ॥

यथा नरं सर्वमिज्जगदयक्ष्मठं०

सुमनाऽअसत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः । (१) हे गिरिश्च ! शिव ! शिवेन वचसा मङ्गलरूपेण वचनेन त्वा त्वाम् अच्यु-त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । “अच्युभेराप्तुमिति शाकपुत्रिः” (२) । संहितायां “निपात-स्यन्ने” (पा. ६।२।३६) ति दीर्घः । “इदन्तोमसि” (पा. ७।१।४६) इतिमस इगागमः । किं वदामः ? इत्यत आह-नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमादि (नर-पश्यादि) यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं व्याधि-रहितं, यक्ष्मा व्याधिः । सुमनाः शोभनमनस्कञ्च असत् भूयात् । तथा कृत्विच्यर्थः । सुमनः—शब्दे पुंस्त्वमार्पं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र अस्तेल्लट् । “लेटोऽडाटावि”—त्यट् । इलोपः । इच्छुब्दः एवकारार्थे ॥ ४ ॥

अक्षयवोचदधिवक्ता प्रथमो देव्यो

भिपक् ॥ अहीञ्च सर्वाज्जम्भयन्त्सर्वाश्च

यातुधान्योऽधराचोऽपरासुव ॥ ५ ॥

अधिशब्द उपगिभाचमैश्वर्यं वा वदति । रुद्रो माम् अक्षयवोचत् अधि(३)वक्तु सर्वाधिकं वदतु । अयम् याजकः सर्वाधिको भवत्विति तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भविष्यत्येवेत्यर्थः । कीदृशो रुद्रः ? अधिवक्ता अधिकं वदन्शीलः । तथा प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । देव्यः देवेभ्यो(४) हितः भिपक् रोगनाशकः । स्मरणेनैव रोगनाशात् भिपक्त्वम् । शिवमेवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह-हे रुद्र ! सर्वा यातुधान्यः यातुधानी-राक्षसीः त्वं परासुव परिक्षिप अस्मत्तो दूरीकुरु । किंकुर्वन् ? सर्वान्-अहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् “जभिर्नाशने” (शु०प०) लटः शता । कीदृशीः यातुधानीः ? अधराचोः अधरे अधोदेशेऽञ्जन्ति ता अध-राच्युः ता अधराचोः अधोऽधो गमनशीलाः । चः समुच्चये । सर्पादि-नाशराक्षसीक्षेपो सहैव कृत्विच्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्भोऽअरुणऽउत वभ्रुः सुमङ्गलं ॥

ये चैनटं रुद्रा अभिता विश्वे श्रिताः

“ (१) “गिरौ तद्वन्दन्त” इति तत्रत्येव टिप्पणः ॥ (२) अस्यार्थः । अच्युति अच्येये वचते । तथा चामीत्युपसर्गो योन्यतादनादभिवचने वचते इत्येके प्राहुः । आप्तुमिति नश्यं इतिशाकपुत्रिः-चायं आदेति ॥ (३) लोट्ये लुट् (पा० ३।४।६) ॥ (४) “जम्भे हितमिति” (पा० ५।१।५) यत्रत्ययः । वस्तुतस्तु यथादिवृद्धवृद्धंता । अतोर्दिवमवोदिव्यः । “द्युप्रागपागुर्दक्षतीवो-यत्” (पा० ४।२।१) इतिवत् । अदनुतः । दिव्य एव देव्यः स्वार्थेऽण्य् प्रत्ययः (पा० ५।१।३८) ॥

सहस्रशोऽवैषाँ ह्रेडऽईमहे ॥ ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयन्नाह-योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपश्च पुनः ये रुद्राः एनम् अभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण । “अभितः परितः” (पा० १।४।४= वा०) इत्यादिना द्वितीया । सहस्रशः सहस्रसंख्याः । एषाँ ह्रेडः क्रोधम् अस्मदपराधजं वयम् अर्धमहे-अवनयामः निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । “ह्रेड इति क्रोधनाम” (निघ० २।१।३) । क्रोद्धशोऽसौ ? ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तो ऽस्तकाले । उतापि च वभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य सः । मङ्गलरूपं रज्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्त्तनात् । क्रमेणैतानि रूपाणि दधातीत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते-असौ यस्ताम्रः ताम्रवर्णः च अरुणः अरुणवर्णः । उत अपि च वभ्रुः वभ्रुवर्णः । सुमङ्गलः । प्रयोजनवशानानारूपाणि करोति । यद्वा क्रोधेन ताम्रः क्रमात् क्रोधहासेन यादृशं रूपं तादृशमाशास्यते ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ॥

उतैनङ्गोपाऽअदृशन्नदृशन्नुदहार्यः

स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यरूपो रुद्रोऽवसर्पति उदयास्तमयो कुर्वन्निरन्तरं गच्छति गोपाः । उत अप्यथै गवां प्रवेशकालं मन्यमाना इत्यर्थः । गोपालाः उत वेदोक्तसंस्कारहीना अपि अदृशन्नपश्यन्ति । एनम् उदहार्यः उदकं हरन्ति यास्ताः “मन्यौदनसक्तुर्विन्दुवज्रभारहारविषघगाहेषु च” इति उदकस्योदादेशः । जलहारिण्यो योषितोऽपि एनम् अदृशन्नपश्यन्ति । आगोपालाङ्गनाप्रसिद्ध एष इत्यर्थः । दृशेरुङि “इदितोवेति (पा० ३।१।५७) च्लेरङ् रुनागमश्च छान्दसः । कीदृशोऽसौ ? नीलग्रीवः विषधारणेन नीलग्रीवा कण्ठो यस्य सः । अस्तमयेऽयं सूर्यः नीलकण्ठ इव लस्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रः दृष्टः सन् नोऽस्मान्मृडयाति (१) । मृडयतु सुखयतु । असौ मण्डलवर्ती सविता रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तुनीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुष ।

अथो ये ऽवस्य सत्त्वानोऽहन्तेभ्योऽकस्त्रमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय श्रीनीलकण्ठाय रुद्राय नमोस्तु । किम्भूताय ? सहस्रा-

ज्ञाय वह्नज्ञाय इन्द्रस्वरूपिणे । मेहेते इति मीदुष् तस्मै मीदुषे, “मिहसे-
चने” (भ्वा० प०) इत्यस्मा—“द्वाश्वान्साह्वान्मीदुषाँश्चे” ति (पा०
६।१।१२) कस्वन्तो निपातः । सेकत्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः ।
तरुणाय वा । अथो अपि च अस्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो भृत्या-
स्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारम् अकरं करोमि । “कृञ्कृतौ” (तु० उ०) ततो
लङर्थे लङि उत्तमैकवचनम् । अपरिणामित्वेन स्तूयते इति भावः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरात्कन्याँज्ज्याम् ।

याश्च ते हस्तऽइषवः परा ता भगवो व्वप ॥ ९ ॥

हे भगवः । भगं षड्विधमैश्वर्यमस्त्यस्येति भगवान् “मनुवलोः
सम्बुद्धौ छन्दसी” (पा० ८।३।१) ति स्त्वम् । “पेश्वर्यस्य सम-
(१) प्रस्ये” त्याद्युक्तत्वात् । हे भगवन् ! रुद्र ! तव धन्वनः उभयोरात्कन्याँ
र्जयोः कोटयोः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु । याश्च ते तव हस्ते
इषवो वाणाः ताः इषूः परावप परान्निप ॥ ९ ॥

विविज्यन्धनुं कपर्दिनो विशल्यो वाणवाँ २ ॥

ऽउत ॥ अनेशन्नस्य याऽइषवऽआभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

अस्य कपर्दिनः कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्य रुद्रस्य
धनुः विज्यमस्तु विगतगुणं भवतु । वाणवानिषुधिः, विशल्योऽस्तु विग-
तशल्यो भवतु । शल्यः फलम् । वाणाः सन्त्यत्रेति वाणवान् । उतापि च
अस्य या इषवः शराः ता अनेशन् नष्टा भवन्तु । “णशश्चदर्शने” (दि० प०)
“नशोरतएत्वमङ्घ्रिणे”-त्येत्वम् । पुषादित्वात्चल्लेरङ् । किं च अस्य निष-
ङ्गधिः खड्गकोशः आभुः रिक्तोस्तु । खड्गराहतोऽस्तु (२) । निष-
ज्यते इति निषङ्गः स धीयतेऽत्रेति निषङ्गधिः खड्गकोशः ॥ १० ॥

या ते हेतिर्मीदुष्टम् हस्ते वभूव ते धनुः ॥

तयाऽस्मान्निवृश्चतस्त्वमयक्ष्मया परिभुजं ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीदुषान्मीदुष्टमः । “तस्यौ मत्वर्थे” (पा० १।४।१६)
इति भलंज्ञायां “वसोः सम्प्रसारणम्” (पा० ६।४।१३१) इति व-
स्योत्वे षत्वष्टुत्वे । हे मीदुष्टम ! सेकृ (३) तम ! वपुर्क ! ते तव हस्ते
या धनुर्हेतिः धनूरूपमायुधं वभूव स्थितमस्ति । एकं तेपदं पादपूरणाय ।
तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतः अस्मान् त्वं परिभुज-परिपालय ।

(१) “पेश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा”
इति ॥ (२) रुद्रः अस्मान्प्रतित्यस्तसर्वशलाखोऽस्त्वित्यर्थः । (३) युवतम ! विपरिणामनि-
षेधद्वारेण स्तुतिः ॥

पालनार्थस्य भुजेर्विकरणव्यत्यये (पा० ३।१।८५) शप्रत्ययः । कीदृश्या
तया ? अयत्नया न यत्नमा रोगो यस्याः तथा निरुपद्रवया दृढया । अनु-
पद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परिं ते धन्वन्नो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ॥

अथो यऽइषुधिस्तवारेऽअस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र ! ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्व-
तः अस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्तु इत्यर्थः । “वृजीवर्जने” रुधादि-
त्वात् शनम् । अथो-अपि च यस्तव इषुधिः बाणः तम् अस्मत् अस्मत्तः
सकाशात् आरे दूरे (निघं० २ । २६) निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थाप
येत्यर्थः ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्टु० सहस्राक्ष शतेषुधे ॥

निशीर्य शल्यानाम्मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य स सहस्राक्षः तत्सम्बुद्धिः हे सहस्राक्ष ! शतम्
इषुधयो यस्य सः शतेषुधिः तत्सम्बुद्धिः हे शतेषुधे । त्वं नोऽस्मान्
प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव । अनुगृहाणेत्यर्थः । किं
कृत्वा ? धनुः अवतत्य अप (गत) ज्याकं कृत्वा अवतार्य । किं च
शल्यानां बाणफलानां मुखा मुखानि बाणफलकाग्राणि निशीर्य शीर्णानि
कृत्वा “शृहिसायां” (क०या० प०) “समासेऽनजपूर्वे क्तवोत्यप्” (पा०
७ । १ । ३७) इति क्तवोत्यप् “ऋतइद्धातोः” (पा० ७ । १ । १००)
इतीत्वम् ॥ १३ ॥

नमस्तुऽआयुधायानातताय धृष्णवे ॥

उभाभ्यामुत ते नमोऽवाहुभ्यान्तवधन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ! ते तव आयुधाय बाणाय नमोऽस्तु । कीदृश्यायुधाय ?
अनातताय धनुषि अनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय “धृषेः ऋप्रत्य-
यः” (प २ः १४.) रिपून्हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तव उभाभ्यां बाहु-
भ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु । तस्यापि विशेषणम् अनात-
ताय अवतारितमौर्वीकाय । पुनः पुनर्नमस्कारः आदरातिशयेन ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नोऽअर्भकस्मा

नुऽउक्षन्तमुत मा नोऽउक्षितम् ॥ मा नो

वधीं पितरस्मोत मातरस्मा नः

प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषं ॥ १५ ॥

हे रुद्र ! नः अस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं, त्वं मा वधीः मा हिंसीः । उत-अपि नः अस्माकमभेकं बालं मा वधीः । माच नः उन्नतं लिञ्चन्तं तरुणं वधीः । उत-अपि नः उन्नितं खिकं गर्भस्थं च मा वधीः । नः पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि नो मातरं जननीं मा वधीः । महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनः पुनरुपादानमादरार्थं । नः प्रिया वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि त्वं मा रीरिषः मा हिंसीः । “रिषतिहिंसार्थः” (भ्वा०प०) ततो लोडर्थे लुङ् ॥ १५ ॥

मा नस्तोके तनये मा नऽआयुषि मा

नो गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिपं ॥ मा

नो व्वीरान्ब्रुह् भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तं

सदमित्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥

हे रुद्र ! नः अस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे च मा रीरिषः माहिंसीः । तद्विषयां हिंसां मा कुवित्यर्थः । एवं नः आयुषि जीवने मा रीरिषः मा हिंसीः । नः गोषु धेनुषु मा रीरिषः । नः अश्वेषु तुरगेषु च मारीरिषः । विभक्तिव्यत्ययो बाहुलकात् (पा०३।१।२५) । तोकं तनयम् आयुः गा अश्वान् । किं च भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान् मा वधीः “भामक्रोधे” (पा०३।३।१७०) णिनिः । क उपकार इति चेतत्राह-यतः हविष्मन्तो हविर्युक्ताः । सदम्सदाकाले । इच्छुब्दः एवकारार्थः । सदैव त्वा त्वां वयं हवामहे यागाय आह्वयामः । त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च

पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यं

पशूनाम्पतये नमो नमः-शष्पिञ्जराय

त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमोहरिके-

शायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमः- ॥ १७ ॥

अतः परं तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां द्वयोर्द्वयोर्नमस्कारः । एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । तेषु येऽशान्ततरास्तेषामुभयतो नमस्काराः, हिरण्यमाभरणरूपं बाहोर्यस्य स हिरण्यवाहुः । स च सेनान्यतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः । दिशां च पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपाः येषां ते हरिकेशाः । तेभ्यः वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः । शष्पि-

अराय शष्पम्बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय । (सोपध) टिलो-
पशृङ्गान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्तीति त्विषिमान् तस्मै त्विषीमते “संहि-
तायां शृणुते”ति प्रातिशाख्यसूत्रेण त्विषिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय
नमः । पथीनां मार्गाणां पतये पालकाय नमः । पथामिति प्राप्ते छान्दसं
रूपम् । पथिन्शब्दो मार्गवाची । उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः श्रुताबुक्ताः ।
हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय । जरारहितायेति यावत् । उपवीतिने मङ्गलार्थं
यज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः । पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वा-
मिने नमः ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानाम्पतये
नमो नमो भवस्य हेत्यै जगताम्पतये नमो
नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणाम्पतये नमो
नमः-सूतायाहन्त्यै वनानाम्पतये नमः- ॥ १८ ॥

अत्र नमः संबन्धिपदातिरिक्तानि पदानि विशेषणानि ज्ञेयानि । एवं
सर्वत्र । बभ्रुशाय बभ्रुवर्णाय रुद्राय नमः बभ्रुः कपिशः । (१)व्याधिने-
विध्यतीति व्याधी तस्मै । अन्नानाम्पतये पालकाय नमः । नमो भवस्य
हेत्यै । भवः संसारस्तस्य हेत्यै आयुधाय । संसारच्छेदकायेत्यर्थः । जगतां
पतये पालकाय नमः । नमो रुद्राय आततेन धनुषा सह पति गच्छतीति
आततायी तस्मै । उद्यतधनुषे इत्यर्थः । क्षेत्राणां पतये नमः । सूर्योदया-
स्तमनमध्यभूमिः क्षेत्रशब्देनोक्ता इति केचिदाचार्या भणन्ति । नमः सूता-
य । सूतः सारथिः तस्मै । किम्भूताय ? अहन्त्यै न हि कमपि हन्तीति
अहन्तिस्त(२)स्मै । वनानां पतये रक्षकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये
नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौ-
षधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे ज्ञाणि-
जाय कक्षाणाम्पतये नमो नमःऽउच्चैर्गर्धो-
षायाक्रन्दयते पत्नीनाम्पतये नमः- ॥ १९ ॥

रोहिताय लोहि(३)तवर्णाचारुणाय नमः । स्थपतये गृहादिनिर्माण-
कर्त्रे । वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये भुवं पृथ्वीं तनोति विस्तारयति
इति भुवन्तिः तस्मै । वारिवस्कृतायौषधानां पतये नमो वारिवोवृक्षव-

(१) रस्य लशब्दान्दसोऽत्र प्रत्ययो मत्वर्थीयः । 'पिङ्गलोवभ्रुरि'-तिकोशः ॥ (२) अत्र गुणा-
भावादिशब्दान्दसः । (३) “रोहितोलोहितोरक्त” इत्यमरः ॥

नम् अर्चनं घनं वा तत्कृतं येन सः वरिवरकृतः तस्मै । दीर्घत्वं छान्दसम् ।
 औपवीनां घान्यानां पतये नमः । नमो मन्त्रिणे वाणिजाय वणिनेव वाणि-
 जस्तस्मै नमः । कशाणां पतये नमः । कश्या नदीकज्ञः (१) पर्वतकज्ञो
 वा तेषां पतये पालकाय । उच्चैर्वीषो ध्वनिर्यस्य तस्मै । उच्चैर्वीषाय
 नमः । आक्रन्दयते आक्रन्दयतीत्याक्रन्दयन्तस्मै । युद्धे महा (२) शब्दाय ।
 पत्तानां सेनाविशेषाणां (३) पतये पालकाय नमो, हस्त्यश्वरथपदातिभिः
 पत्तिरियुष्वटः ॥ १६ ॥

नमोऽऽच्छ्रायतया धावते सत्त्वनाम्पतये
 नमो नमो सहमानाय निव्याधिनेऽ
 आख्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे
 ककुभाय स्तेनानां पतये नमो नमो निचे-
 र्वे परिचरारण्यानां पतये नमोऽ ॥ २० ॥

छान्दायतया कृन्तश्चासावायतश्चेति कृन्तायतस्तस्य भावः कृन्ता-
 यतता तथा । अर्थाद्धनुषः । तकारलोपश्छान्दसः । आकर्णपूरितधनुष्वेन
 हेतुभूतेन धावते युद्धे शीघ्रहृच्छते रुद्राय नमः । सत्त्वनां सत्त्वानां पतये
 नमः । आकारलोपश्छान्दसः (४) । नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय
 (५) । निव्याधिने नितरां विच्यति हन्ति शत्रूनि नित्येति निव्याधौ तस्मै० ।
 आख्याधिनीनां पतये नमः । आविध्यन्तीत्याख्याधिनिस्तानां पतये नमो० ।
 निषङ्गिणे खड्गनिधान- (नृगौर)-युक्ताय । ककुभाय महते । ककुभ इति
 तु महत्तामसु (६) पठितम् । स्तेनानां पतये नम स्तेनशूरैः, नितरां चर-
 तीति निचेरः तस्मै, परितः चरतीति परिचरः सर्वतो गन्ता, आरण्या-
 नाम् अर्णये भवानां नृगाणां पतये नमः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिचञ्चते स्तायुनां पतये
 नमो नमो निषङ्गिणेऽष्टपुथिमते तस्कराणां
 पतये नमो नमोऽऽक्रायिभ्यो जिघ्रांसिभ्यो
 मुष्णताम्पतये नमो नमोऽस्त्रिमद्भ्यो

(१) इत्यग्रा युग्मवीरुवाच्यः कशाति नदीवः ॥ (२) रिपुरोदकाय ॥ (३) “वृ-
 द्धैरुणा अश्वा पत्तिः पशुद्वयविक्रा” इत्यमरः ॥ (४) वस्तुदम्बु सत्त्वन्द्ध्योतान्त्रोऽभ्यस्ति ।
 भ्यो वे अस्त मन्वान” इत्यत्र ददादर्शनात् ॥ (५) “वृद्धमर्षणे” (म्वा० आ०) लट्प्रधानम् ।
 “आदे सुक्” मर्षणं दमाजिमवश्च ॥ (६) लण्यर्थदिहानाम् (निर्व० १।६) पठयते । तयापि
 दिष्टो महन्वृद्धयेन मान्दमचारोऽन्यात्र बोध्यः ॥

नक्तञ्चरद्भयो विकृन्तानाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चत इति । वञ्चतिर्गत्यर्थः । ततो लटः शता । वञ्चते गमनशीलाय नमः । परिवञ्चते सर्वतो गमनशीलाय (१) । वञ्चते वञ्चकाय प्रकाशतस्करायेति केचित् । नम इति सर्वत्र योज्यम् । स्तायुनां पतये नमः । स्तायुश्चौरविशेषः । नमो निषङ्गिणे लङ्गिणे । इषुधिमते इषुविस्तूरः तत्सहिताय । तस्कराणां पतये नमः । तस्करश्चौरविशेषः । नमः स्रुकायिभ्यः । स्रुक इति वज्रनामसु पठितः, (निघं० २ २०) स्रुकेव गृहीतेन एतुं शीलमेवामिति स्रुकायिनः तेभ्यः । जिघांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः । मुष्णतां पतये नमः । मुष्णतां चौराणां, मुष्णन्तश्चौराः । “मुषस्तेये” । मल्लिमद्भ्यः श्रल्लियुक्तेभ्यः । नक्तं रात्रौ चरद्भ्यः रात्रौ गच्छद्भ्यः । विकृन्तानां विकर्त्तनशीलानां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमोऽउष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये

नमो नमोऽइषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वषो नमो

नमोऽआतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो

नमो नमोऽआयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥ २२ ॥

उष्णीषमस्यास्तीत्युष्णीषो । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । गिरौ चरतीति गिरिचरस्तस्मै पर्वतसञ्चारिणे नमः । कुलुञ्चानाम्पतये नमः । कुत्सितं कुलानि वा लुञ्चन्ति हरन्तीति कुलुञ्चाः “लुञ्च अपतयने” (श्रु० प०) कर्मण्यण् (पा० ३।२।१) कुं पृथ्वीं लुञ्चन्तीति केचित् । नम इषुमद्भ्यः । इषवो वाणा विद्यमाना येषान्ते इषुमन्तः तेभ्यः वः युष्मभ्यं नमः । धन्वायिभ्यः धनुषा एतुं गन्तुं शीलमेवामिति धन्वायिनः । “वा संज्ञायामि” ति धनुषो वा अनङ् (२) । चकारः समुच्चयार्थः (३) । नमोऽआतन्वानेभ्यः उत्क्षिप्य काण्डानि धनूषि आततानि कुर्वद्भ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्च प्रतिदधते सन्दधते वाणान्धनुषीति प्रतिदधानाः सन्दधानास्तेभ्यः । आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूषि ते आयच्छन्तस्तेभ्य आयच्छद्भ्यः । अस्यन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्योऽस्यद्भ्यो नमः काण्डानि क्षिपद्भ्यः । “वसुक्षेपणे” (द्रि० प०) शतरि इयन् ॥ २२ ॥

(१) “वन्सुगती” (श्रु० प०) लटः शतरि रूपम् । पक्षे “वञ्चुपलम्भने” (जु० आ०) “अनित्यप्यन्ताश्चुरादय” इति यिजभावे लटः शता व्यत्ययेन बोध्यम् । (२) तदेतदस्य प्रामादिकम् । समास एव तद्विधानात् । किन्तु “वन्सुगती” (श्रु० प०) इत्यरमात् (उ० ६, १५१) कनिनिधन्वन् शब्दोऽपि धनुर्वचनः । धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्तीति धन्वायिनः । (३) मन्त्रभेदज्ञापनार्थः । पदसत्रोऽपि इति महीधरः ।

नमो विसृजद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमो
 नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः
 शयानेभ्यः आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो
 धावद्भ्यश्च वो नमः ॥ २३ ॥

(घाणान्) विसृजद्भ्यः काण्डानि योगं(१) प्रति क्षिपद्भ्यः । विध्यद्भ्यः शत्रून्स्ताडयद्भ्यो नमः । स्वपद्भ्यः स्वापं कुर्वद्भ्यः स्वप्नावस्था-
 मनुभवद्भ्यः । जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । शयानेभ्यः शेरते इति शयानास्ते-
 भ्यः सुषुप्त्यवस्थावद्भ्यः । आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धाव-
 द्भ्यश्च वो नमः । पतानि पदानि निगदव्याख्यातानि । अतः परमद्वैत-
 प्रतिपादनाय स्तुतिः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो
 नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नमोऽआध्या-
 धिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः
 उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

घः शुभभ्यं नमः । केभ्यः ? सभाभ्यः । सभापतिभ्यश्च सभास्वामि-
 भ्यो नमः । अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्च । आध्याधिनीभ्यः आधिध्यन्तीत्या-
 व्याधिन्यः सेनास्ताभ्यः । विविध्यन्तीभ्यः । विशेपेण विध्यन्तीति वि-
 विध्यन्त्यस्ताभ्यः । उगणाभ्यः उद्गतगणाभ्यः(२) सेनाभ्यः । एवमुदुपस-
 र्गस्यान्त्यलोपशब्दान्दसः । (३) तृहतीभ्यश्च वो नमः । तृहतिर्हिंसाकर्मा,
 हिंसन्तीभ्यः सेना(४)भ्यः । तृहणं वज्राभिप्रहरणं, पोथनं मुसलप्रहारः
 शस्त्रघातः खट्वादिप्रहार इति हिंसायामेव भेदाः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 गृत्सेभ्यो गृत्सेपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 द्विरूपेभ्यो द्विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

गणः समूहः तत्स्वरूपेभ्यो नमः । गणपतिभ्यश्च वो नमः । नमो
 व्रातेभ्यः (व्रातं समूहमर्हन्तीति) व्राताः गणविशेषाः, एवं व्रातपतिभ्यश्च

(१) योगशब्देनात्र शत्रुसैन्यभ्योऽनेनागिसंहितः । “योगः सप्रश्नोपायध्यानसंगतियुक्तिषु” इत्य-
 मराण ॥ (२) उत्कृष्टा गणा भूत्याः सदाया यासां ता उगणाः । माणयाणा मातरस्ताभ्य इति मद्गी-
 षरः । (३) पृषोदरादिराए (पा० १।१।२०९) । (४) “तृदि हिंसायाम्” (तु० प०) इन्द्रं समर्षाः ।

वो नमः । नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । गृत्सो मेघावी (१) ।
नमो विरूपेभ्यो (२) विश्वरूपेभ्यः । विश्वरूपाः (३) सर्वरूपास्तेभ्यः । “स्तो-
मौघनिकरवातवारसङ्घातसञ्चयाः” इत्यमरेणोक्तेः, वातः समूहः ॥२५॥

नमः सेनाभ्यं सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो
रथिभ्योऽवरथेभ्यश्च वो नमो नमः-क्षत्रभ्यं-
सङ्गृहीतभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽ
अर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

सेना चमूस्तत्स्वरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । सेनानयन्तीति सेनान्यः
तेभ्यः । नमो रथिभ्यो रथा येषां ते रथिनः तेभ्यः । अरथेभ्यश्च अरथा
रथवर्जिता योद्धारः तेभ्यः । क्षत्रभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षत्तारः (४) ।
तेभ्यः । संगृहीतभ्यो नमः । संगृहीतारः सारथयः । नमो महद्भ्यो महा-
स्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टाः । अर्भकेभ्यश्च वो नमः । अर्भका अल्पकाः
प्रमाणादिभिः इत्युव्वटः ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमं
कुलालेभ्यं कर्म्मारेभ्यश्च वो नमो नमो
निषादेभ्यं-पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमं-
श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमं ॥ २७ ॥

तक्षणाणो रथशिल्पजीवनः तेभ्यो नमः । रथङ्कुर्वन्तीति रथकारास्त-
क्षणे विशेषाः । नमः कुलालेभ्यः कुलालाः कुम्भकाराः । कर्म्मारेभ्यः कर्म्मारा
लोहकाराः । नमो निषादेभ्यः निषादा मांसभक्षका धीवराः । पुञ्जिष्ठा (५)
जात्यन्तरसङ्कीर्णाः सङ्करादयः, पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयो वा
तेभ्यः । श्वनो नयन्तीति श्वन्यः तेभ्यः । नयतेर्ह्रस्वत्वं छान्दसंश्वगणित
इति यावत् । मृगयुभ्यश्च वो नमः । मृगान् कामयन्त इति मृगयवः (६)
व्याधाः । “इदंशुरिदं कामयमान” इति यास्कः (निह० ६।३१)
“सुप आत्मनः क्यजि” (पा० ३।१।८) ति क्यच् । ‘क्यच्चिवे” (पा० ७।४।

दुर्द्धरादय इति महीधरः । (१) गृथयन्ति वाञ्छन्तीति गृत्सा विषयलम्पटा इति महीधरः ।
(२) निकृष्टरूपेभ्यो नानारूपेभ्यो वेद्युव्वटः । विकृतं रूपं येषान्ते विरूपा नमःपुञ्जजटिलाद-
यस्तेभ्य इति महीधरः । (३) विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषान्ते विश्वरूपास्तुरक्त्वदनइयग्रीवा-
दयस्तेभ्यो नमः इति महीधरः ॥ (४) क्षियन्ति निवसन्ति रथेभ्येति क्षत्तारः । यद्वा “क्षिप-
प्रेरणे” । (तु० प०) क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति “नन्दनेष्टि” रथादिना (८०) निपातितः ॥
(५) “सुपि स्य” (पा० ३।२।४) इति स्यः कप्रत्यये कृते “अम्भाभगोभूमिसभ्यापदि”ति सूत्रेण
स्यः सत्य षष्ठी कृते पुञ्जिष्ठ इति भवति ॥ (६) “व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः” इत्य-

३३) ति प्राप्तस्यैत्वस्य “न लुन्दस्यपुत्रस्ये” (पा० ७।४।२१) ति निषेधः ।
तेभ्यो मृगयुभ्यो वो नमः।(१) ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो
भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये
च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वः युष्मभ्यं नमः अस्तु । उभयतो नमः
स्काराः समाप्ताः । इत उत्तरं रुद्रनामानि नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय
च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च । नीला श्यामा ग्रीवा यस्य स तस्मै ।
शितिकण्ठाय(२) च । शितिशब्दः श्वेतपर्याय इत्युक्त्वटः । ‘शित्नी धव-
लमेचको’ इति विश्वकोशात् ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च नमः
सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिश-
याय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय
चेपुमते च ॥ २९ ॥

कपर्दिने जटाजूटधारिणे (३) नमः । व्युत्केशाय च । विशेषेण उक्ता
मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्केशस्तस्मै । सहस्राक्षाय-वह्मक्षाय, शतध-
न्वने बहुधन्वने नमः । गिरौ कलाशे शेते गिरिशय(४) स्तस्मै । शिपिवि-
ष्टाय विष्णुरूपाय, “विष्णुः शिपिविष्ट” इति श्रुतेः । यद्वा शिपिषु पशुषु
विष्टः प्रविष्टः “पशवो वै शिपिरि” ति श्रुतेः । सर्वास्तयामित्या स्थित इत्यर्थः ।
यद्वा ‘शिपिर्यक्षमादित्यो वा रविर्वा तैराविष्टो भवती’ ति निरु (१।८)
क्तकारयास्कोक्तेः । यद्वा शिपिविष्टः उपरिनिर्वाष्टितः । खलतिरभिधेयः ।
प्रजननवद्धेष्टनरहितः । यद्वा उद्धितमात्र आदित्यः स्तूयते । शिपि
शब्देन च बालरश्मय उच्यन्त इत्युक्त्वटः । मीढुष्टमाय-लेफ्तृतमाय यूने ।
परिणामरहितायेत्यर्थः । इपुमते वाणयुक्ताय ॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते
च वर्षायसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च
नमोऽऽग्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

सरः ॥ (१) नम इपुमभ्यो भग्याभ्यः (२) शयारभ्य ये वः शब्दारस्ते पूजावाचकाः न
युष्मदादेशा इति उच्यते-गण्डीपरी । (२) “कपर्दोऽय जटाजूटः” शयसरः । णस्य शिपस्य ।
(३) शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य स शितिकाण्ठरश्मौ नमः ॥ (४) “शिपि-

ह्रस्वो लघुप्रमाणकः । तस्मै वामनाय सङ्कुचितावयवाय, बृहते महते । वर्षीयसे वृद्धतराय । “प्रियस्थिरे” (पा० ६।३।१५७) त्यादिना वृद्धशब्दादतिशायिने ईयसुनि तस्य वर्षादेशः । वृद्धाय सवृधे तेन समानवयसे । अग्रे भवोऽग्रथः । “अग्राद्यत्” (पा० ४।४।११६) इत्यनेन यत्प्रत्ययः, प्रथमो मुख्यः तस्मै ॥ ३० ॥

नमऽआशवे चाजिराय च नमः शीर्ष्याय
च शीर्ष्याय च नमऽऊर्म्याय चावस्वन्त्याय
च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

आशवे च अजिराय च । द्वे अपि शोघनामनी । अशुत इति आशुः । अध्वनो व्यापकः, अजति गच्छतीत्यजिरः । अजगतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०) शोघशीर्ष्यो क्षिप्रनामनी “शीर्ष्यकथने” (भ्वा० आ०) शीभते कथ्यते इति शीर्ष आत्मस्थाधी पचाद्यच् । ततः ‘तत्र भव’ इत्यर्थे “भवे-च्छन्दसि” (पा० ४।४। ११०) इति छान्दसो यत्प्रत्ययः । अधिष्ठातृदेवता-वचनः । अग्रेऽप्येवमेव बोद्धव्यम् । ऊर्मिर्जलकल्लोलः । अवाचीनं गच्छ-दुदकस्य स्वनो ध्वनिरवस्वनस्तत्रभवाय । नद्यां भवो नादेयः, “नद्या-दिभ्योढकञ्” इति ढकजोढस्येयः (पा० ७।१।१) द्वीपे भवो द्वीप्यः । द्वीपो नद्या मध्ये निरुदकप्रदेशः ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः-पूर्वजाय
चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय
च नमो जघन्याय च बुद्ध्याय च ॥ ३२ ॥

ज्येष्ठायेत्यादिवयोऽवस्थाविशेषाभिप्राया नमस्काराः । पूर्वजातः पूर्व-जः । अपरोजातः अपरजः । मध्ये भवो मध्यमः । अपगतो गल्भो जनने-न्द्रियं यस्य सोऽपगतगल्भः । “गल्भ धाष्टर्ये” (भ्वा० आ०) गल्भर्न गल्भ धाष्टर्यम् । अपगतगल्भः एकगर्भा(१)न्तरितो वा । अव्यवहितः कनिष्ठः । जघनं कटिपश्चाद्भागः, बुद्धं वृक्षादिमूलभागः (२) तत्र भवः ॥३२॥

नमः सोभ्याय च प्रतिस्व्याय च नमो याम्याय
च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च
नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

॥

करणे शैतेः” [पा० ३।२।१५] इति खश् प्रत्यये गुणः । (१) अत्रार्थे “अपगतगर्भोऽपगल्भ” इत्युक्त्व्याख्यानं मानम् । (२) “मूलं बुद्धोऽङ्घ्रिनामक” इत्यमरः ।

लोभइति गन्धर्वनगरमुक्तम् यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः
लोभो मनुष्यलोकः । “पुरायेन पुरायलोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनु-
ष्यलोकमि”त्याथर्वणश्रुतेः । अविचारकर्मप्रतिसरः । विवाहाङ्गोचितं हस्त-
सूत्रं वा, “बाहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे मातृस्य मण्डने” इतिविश्वः । यामे
भवो याम्यः । यामः प्रहरः (१) । क्षेमं कुशलं, श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो
वा, तत्र भवाय । अवसानं समाप्तिस्तत्र भवाय । उर्वरायां सर्वसस्या-
ह्वार्यां (घान्यरूपेण) भव उर्वर्य्यः “उर्वरा सर्वसस्याह्वार्या” इत्यमरः ।
उर्वरः सीतयोरन्तरम् इत्युव्वटः । सीता लाङ्गलपद्धतिः, तयोरन्तरं, खलो
घान्यल्ललः, “खलः कलके भुवि ध्वनौ क्रूरे कर्णे जपेऽधमे” इतिविश्वकोशात् ॥

नमो व्वन्त्याय च कक्ष्याय च नमः-श्रुवाय च
प्रतिश्रुवाय च नमः-आशुपेणाय चाशुरथाय
च नमः शुराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वनं वृक्षसमूहः । उदकं च “वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवाहेऽम्भसि कानने,”
इति हैमः । कक्षः, नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा “कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे
शुष्कतृणे वने” इति हैमः । श्रवः शब्दः । प्रतिश्रवः, प्रतिशब्दः । आशु-
पेणः(२)शीघ्रसेनः, आशुरथः शीघ्ररथः । शुरः शरभेदी । अवभेदी-भवा-
चीनं भेत्तुं शीलमस्येति अवभेदी ॥ ३५ ॥

नमो विलिम्बने च कवचिने च नमो व्वर्मिणे च
व्वरूथिने च नमः-श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो
दुन्दुभ्याय चाहनन्त्याय च ॥ ३५ ॥

विलम्बमस्यास्ताति विलम्बी । विलम्बं शिरस्त्राणं, विलम्बं भासन(३)
मुत्तमाङ्गमुच्यते इत्युव्वटः । कवचं पट्टस्युतंकार्पासगर्भं, वर्म लोहकवचं,
वरूथं हस्तिन उपरि गृहाकारः प्रकोष्ठकस्तद्वते(४) नमः । श्रुताय-सर्व-
लोकविदिताय, श्रुतसेनाय श्रुता प्रसिद्धा सेना चमूर्यस्य तस्मै, दुन्दुभौ
मेर्या भवः दुन्दुभ्यः, आहनने वाद्यताडने भवः आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो ध्रुणवे च प्रमशाय च नमो निषङ्गिणे

(१) यमनं यामः । तत्र भवां याम्यः । पापिना नरकादिदाता तस्मै । (२) “पूर्वपदात्”
(पा०वा० ३१०६) इति षष्ठम् ॥ (३) तथा च निरुक्तं “विलम्बं भिन्नमभासनमितिधे” (२।२।०२)
ति । विलम्बं भेदनं भासनं प्रकाशनं, प्रकाशते हि मनुजादिहस्तमाङ्गेन (शिरसा) इति । (४)
वस्तुतस्तु “वरूथं च तनुत्राणे रथगोपनवेदमनोः ॥” इत्यजयात् । परप्रदरणाभिघातवारणार्थं रथोपरि
लोदादिनिर्मितं यद्गृहाकारं भवति तद्रूपमुच्यते । यत्तन्मरेण “रथगोपिर्वरूथोने”ति पुष्टितया
निर्दिष्टतयापि मेदिन्या “वरूथोरथगुप्तौ त्याद्वरूथं चर्मवेदमनोरि-” इत्येवं ध्यवातिष्ठिपत् ।

वेषुधिमतै च नमस्तीक्ष्णेष्वे चायुधिने च

नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृष्ट्युः प्रगल्भः, सर्वे प्रमृशतीति प्रमृशः पण्डितः । नमो निषङ्गिणे,
इषुधिमतै च, निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तोति, इषवो धीयन्तेऽप्रेति इषु-
धिः तद्धते नमः । तीक्ष्णा इषवो यस्य स तीक्ष्णेषुः । आयुधमस्यास्ती-
त्यायुधी तस्मै नमः । स्वायुधाय शोभनायुधाय । सुधन्वने शोभनध-
नुषे नमः ॥ ३६ ॥

नमः कुत्याय च पत्थ्याय च नमः कात्याय

च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय

च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नद्या एकदेशवाहितो स्रतिः । तत्र भवः स्रत्यः, पथि भवः पथ्यः,
काटे भवः काट्यः । कुत्सितं अटतीति काटः विषममार्गः, कूप इति
उच्चटः । “काटः कुत्याप्रदेशो वै” ति महोदरः । नीचैर्गच्छन्त्यापो यत्र
स नीपः निम्नभूमिः । “ऋङ्पूरव्यूः पथामि” (पा० १।४।७३) ति अत्र-
त्ययः, । “द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽपईडि” (पा० ६।३।६७) ति, अत्रशब्दस्येकारः,
“कुत्याल्पा कृत्रिमा सरित्,” इत्यमरः । कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः ।
“कुलं देहेऽन्वये गणे” इति रमसः । कुल्यायां भवः कुल्यः । सरसि भवः
सरस्यः, नद्यां भवो नादेयः, वैशन्तोऽल्पमरः तत्र भवः वैशन्तः (?) ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावृद्ध्याय च नमो व्रीद्ध्याय

घातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्प्याय

च नमो व्वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यः । अवृटे गर्ते भवः अवृट्यः । विशेषेण इन्धति दीप-
यतीति वीध्रः, “इन्धी दीप्तौ” तत्र भवो वीध्र्यः । आतपे भवः आतप्यः ।
मेघे भवो मेघ्यः । विद्युति भवः विद्युत्यः । वर्षे भवो वर्ष्यः । अवर्षे भवो-
ऽवर्ष्यः ॥ ३८ ॥

नमो व्वास्याय च रेष्म्याय च नमो द्वास्त-

व्याय च व्वास्तुपाय च नमः सोमाय च

रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः । रेष्मे भवो रेष्म्यः (२) । रेष्मः हिंसा । रिषन्नि-

(१) “विद्यन्तः पत्नतं वात्पसरः” शक्यनरः ॥ (२) प्रत्ययेऽपि विद्यमानादेस्पर्धः ।

हिंसायाम् । (दि० प०) “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त” (पा० ३।२।७५) इति
मनिन् । वास्तु गृहं, तत्र भवो वास्तव्यः । वास्तुं पातीति वास्तुपः,
लोमाय च रुद्राय चेति नामतो नमस्कारः । ताम्राय चारुणाय चेति वर्णतो
नमस्कारः ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खवे च पशुपतये च नमःऽउग्राय
च भीमाय च नमोऽग्नेवधाय दूरेवधाय
च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो
हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति इति शङ्खुः । (१)पशूनां पतिः पशुपतिः । उद्वर्ण
उग्रः । भीमो भीषणः । अग्ने स्थितो हन्तीत्यग्नेवधः, दूरे स्थितो हन्तीति
दूरेवधः, हन्त्रे हननकर्त्रे, हनीयसे (२)अतिशयेन हननकर्त्रे । हरयां हरि-
तवर्णानि केशा इव पत्राणि येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यो नमः । तारयति उत्तारयति
संसारदिति तारस्तस्मै ॥ ४० ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च
मयस्कुराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

शं भवत्यस्मादिति शम्भवः सुखभवः, “शम उपशमे” धातुः । यद्वा शं
चासौ भवश्च शम्भुः । शमानन्दरूपः भवः कालदेशानवच्छिन्नः । मय
इति सुखरूपः । भवः भवनशक्तिः । आनन्दविज्ञानघनरूपः । शङ्करोतीति
शङ्करः । मयः करोतीति मयस्करः, मयः सुखनाम । शिवाय शान्ताय
निर्विकाराय । शिवतराय निरतिशयसर्वबोजाय ॥ ४१ ॥

नमः पाय्याय चावार्याय च नमःऽप्रतरणाय
चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कृत्याय
च नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारे भवः पार्य्यः । अवारि भवः अवार्य्यः । ‘पाराधारे परार्वाची तीरे
पात्रं तदन्तरमि”ति कोषः । प्रतरति येन तत्प्रतरणं नौकादि लघु-
द्रव्यं, किं च उत्तरति अनेनेत्युत्तरणं तीर इत्युच्यते, तीर्थं भवः तीर्थ्यः,
कूले भवः कूल्यः शष्पे शरवृणे भवः शष्प्यः, फेने भवः फेन्यः, तस्मै
नमः ॥ ४२ ॥

(१) शं सुखरूपा गावोवाचो वेदरूपा यस्येति वा । शं सुखं गवां करोतीति शङ्कुरित्युक्त्वटः ।

(२) अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै । अतिशयने हन्त्वशब्दात् (पा० ५।३।५०) ईयसुति ।

नमः-सिकत्याय च प्रवाहाय च नमः-किठं०

शिलाय च क्षयणाय च नमः-कपर्दिने च पुलस्तये च

नमः-इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः । प्रवाहे भवः प्रवाह्यः । किमेतदुदकमुत हिमीभूतशिलेतियत्र वितर्कः स किंशिलः । अथ वा किं शिलो(१)उत कर्करीति । क्षियन्ति वसनयस्मिन्नप इति क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै नमः । कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी । पुरस्तिष्ठति शुभाशुभदिद्वयया इति पुलस्तिः । रलयोरैक्यत्वमत्र, यस्य तत्त्वं रस्य तत्त्वं ह्यान्दसम् । यद्वा पर्णु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै । इरिण्याय च प्रपथ्याय च । इरिणे भव इरिण्यः । इरिणो निरुदकप्रदेशः(२) । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । प्रपथे भवः प्रपथ्यः ॥ ४३ ॥

नमो व्वज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय

च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्याय

च नमो काट्याय च गह्वरेष्ट्याय च ॥ ४४ ॥

व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः । गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठः । तत्र भवो गोष्ठ्यः । तल्पे भवः तल्प्यस्तल्पः शयनीयं, गेहे भवो गेह्यः, हृदये भवो हृदय्यः, निवेषे भवो निवेष्यः । निवेष्यः आवर्तः, नोहारजलं वा । काटे भवः काट्यः । काटः कूपः । गह्वरे तिष्ठतीति गह्वरेष्टः । गह्वरं महदुदकम् ॥ ४४ ॥

नमो शुष्क्याय च हरित्याय च नमः-पांसु

सूव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोल-

प्याय च नमः-सूर्याय च सूव्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के भवः शुष्क्यः । हरिते भवः हरित्यः । हरितमार्द्रम्, पांसुषु भवः पांसव्यः, रजसि भवः रजस्यः, लोपे भवः लोप्यः, उलपे भव उलप्यः । उलपो (३)बलवजावितृणविशेषस्तत्र भवः उलप्यः तस्मै । “उलपरस्तु गुल्मिनी तृणभेदयोः” ऊर्वा वाडवाग्निस्तत्र भव ऊर्व्यः स इव शोभनः सूर्वस्तत्र भवः सूर्व्यः कल्पानलः तस्मै नमः ॥ ४५ ॥

“तुरिष्ठेभ्यस्सु” (पा० ६।४।१५४) इति तुचो लोपः । प्रत्ये सर्वहन्त्रे इत्यर्थः । (१) किं शब्दः कुत्सितवचनः । किंकुत्सिताः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलः । तद्रूपाय । (२) “इरिणं शून्यमूषरम्” इति कोषः । (३) या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता वता सा उलपः । “लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपी”त्वमरः ॥

नमः-पर्णाय च पर्णशदाय च नमःऽउद्गुरमा-
 णाय चाभिघ्नते च नमःऽआखिदते च
 प्रखिदते च नमःऽइषुकुद्भयो धनुष्कुद्भयश्च
 वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां०
 हृदयेभ्यो नमोऽव्विचिन्वत्केभ्यो नमो
 विक्षिण्त्केभ्यो नमःऽआनिर्हृतेभ्यः ॥ ४६ ॥

पर्णाय पर्णस्वरूपाय । पर्णशदाय पर्णशद इति पतितपर्णावस्था-
 नम् (१) उद्गुरमाणः उद्यमनशीलः, (२) अभिघ्नतेऽभिहननं कुर्वते
 “स्वाभक्तानामि”ति शेषः । “खिद दैन्ये” (६० ग०) आङ्-पूर्वः ।
 लटः शता पदव्यत्ययो विकरणव्यत्ययश्च । आखिदते-दैन्यभावं कुर्वते
 इत्युवटः । प्रखिदते अभक्तानां प्रकर्षेण दीनभावं कुर्वते । ये इषवो वायान्
 कुर्वन्ति ते इषुकृतः तेभ्यो नमः । ये यूयं धनुष्कृतस्तेभ्यो नमः ।
 युष्मदादेशयोगात्प्रत्यक्षा पते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राः समाप्ताः ॥
 इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसूर्याणां सस्वन्धीनि यजूषि उच्यन्ते-
 वो युष्मभ्यं नमः । वः केभ्यः, किरिकेभ्यः “एते हीदुः सर्वं कुर्वन्ती”-
 ति श्रुतेः । कुर्वन्तीदं जगद्वृष्ट्यादिद्वारेणेति किरिकाः वाय्वग्निसूर्याः ।
 किम्भूतेभ्यः ? देवानां रुद्राणामग्निवायुसूर्याणां हृदयभूतेभ्य इत्यर्थः ।
 विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणं पापकारिणं चेति, विचिन्वत्काः ।
 विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्तीति विक्षिण्त्कास्तेभ्यः । आनिर्हृतेभ्यः-आनि-
 र्गच्छद्भ्यः । हन्तिर्गत्यर्थः, एते अग्निवायुसूर्याः सर्गादावेतेभ्यो लोकेभ्यः
 आभिमुख्येन निर्हृता निर्गता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित ।

आसाम्प्रजानामेपास्पशुनास्माभेस्मारी-

ङ्ङोचं नः किञ्च नाममत् ॥ ४७ ॥

सप्तकण्डिका एकरुद्रस्तुतयः । हे द्रापे, “द्रा कुत्सायां गतौ” (अ०प०)
 द्रापयतीति द्रापिः । अतथोक्त- (पाप-) कारिणः कुत्सितां गतिं नयती-
 त्यर्थः । हे अन्धसस्पते । अन्धसः अन्नस्य सोमस्य पते पालक ! । हे

(१) “शरलशातने” (श्वा० प०) शदनं शदः पतनम् । पर्णानां पत्राणां (पकानां
 शदो यत्र तत् स्थानं पर्णशदम् । यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शास्यन्ते (पकानि पतन्ति) यत्र सपर्यं
 शदः । पतितपर्णास्थितदेशः । तद्द्रापय नमः ॥ (२) “गुरी उद्यमने” (तु० आ०) उद्गुरते उद्यमं
 करोतीत्युद्गुरमाणस्तस्मै ।

दरिद्र ! निष्परिग्रह(१) । हे नीललोहित ! (२) नामान्येतानि रूपाणि
चेति श्रुतौ एवं सम्बोध्य रुद्रमभयं याचते । हे शिव ! नः अस्माकम्
आसां प्रजानाम्(३) एषां पशुनाम् गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कार्षीः ।
मा रोकं भङ्गं मा कार्षीः “रुजो भङ्गे” । सो च नः किं च नाममत् । पुनः
नः अस्माकं किं च न अपत्यादि माऽऽममत् मा रुग्णं कुरु, “अम रोगे”
लडि घातोरमागम आर्षः । उः पादपूरणः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय
प्रभरामहेमती ॥ यथा शमसद्विपदेचतुष्पदे
विश्वम्पुष्टृङ्गामेऽअस्मिन्नानातुरम् ॥ ४८ ॥

वयं इमा मतोः बुद्धोः रुद्राय प्रभरामहे-प्रेरयामः, “ह्रग्रहोर्भश्छन्द-
सि” (पा० ३ । १ । ८४ वा०) इति हकारस्य भकारः । याभिः स्तू-
यत इत्यर्थः । कथं भूताय ? तवसे महते चलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः
पठितः (निघं० २ । ६ । ३-३) कपर्दिने-जटामुकुटधारिणे । क्षय-
द्वीराय । क्षयन्तो निवसन्तो वीरा यत्र । तथा प्रेरयाम यथा येन प्रकारेण
द्विपदे मनुष्ये चतुष्पदे पशौ शं कल्याणं असत् भवतु । किञ्च विश्वं सर्वं
पुष्टं समृद्धं भवतु । अस्मिन् ग्रामे अनातुरम् आपद्रहितत्वं भवतु ॥४८॥

या ते रुद्र शिवा तनू ॥ शिवा विश्वाहा
भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तया
नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

हे रुद्र ! या ते तव शिवा शान्ता तनूः शरीरं तया त्वं नः अस्मान्
मृड सुखय । किमर्थम् ? जीवसे-जीवनाय । तनूः किम्भूता ? शिवा क-
ल्याणा । आदरार्थं पुनः पुनर्वचनम् । विश्वाहा(४) सर्वदा रुतस्य व्याधेः
भेषजी । भिषक्त्वेन सह वर्तते । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यद्वा शिवा-
रुतस्य फेकृतशब्दस्य भेषजी अपशब्दान् हन्त्री-इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परि त्वेषस्य
दुर्मतिरघायो ॥ अवस्थिरा मघवद्भयस्तनुष्व
मीड्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

(१) अद्वितीयत्वादिति भावः । (२) कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः । (३) कर्मणि षष्ठी ।
पवमग्रेऽपि । अभेरोक-इति “बहुलं छन्दसि” (पा० २।४।३) इति शपो लुक् । (४) विश्वानि
सर्वाणि अहानि । “कालाध्वनोरि” (पा० २ । ३ । ५) ति द्वितीयाया आत् (पा० ७ । १ । ३९)
सर्वेष्वहस्तु । तत्फलितमाह—सर्वदैति ।

रुद्रस्य हेतिरायुधं तोऽस्मान् परिवृणक्तु-परितो वर्जयतु । अस्मान्मा
 हन्विषत्यर्थः । सगर्षोः पापशीलस्य(१) दुर्मतिश्च नः परिवृणक्तु परिवर्ज-
 यतु । क्लिप्तस्य ? न्वेषस्य “त्विषिदीर्घा” दीतस्य क्रुद्धस्येत्यर्थः । स्थिरा
 स्थिराणि धनूषि मयवद्भ्यः मयवदर्थे अवतनुष्व अवतारय शिथिलो-
 क्तुव । मयं धनं हविलक्षणं येषां तेभ्यः यत्नमानेभ्य इत्यर्थः । किञ्च हे
 मोदवः ! सेकः ! तोकाय पौत्राय, तनयाय पुत्राय च मृद सुख्य ।
 कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

मोहदृष्टम् शिवतम शिवो नः सुमना भव ॥

परमे ष्वृक्षऽआयुधत्रिधाय कृत्ति व्वसान-
 ऽआचर पिनाकं विव्रद्रागहि ॥ ५१ ॥

हेमोदृष्टम् ! सेकृतम् । हे शिवतम । नः अस्माकं शिवः सुमनाश्च
 शोभनमनाश्च भव । किं च परमे दूरदेशावस्थायिनि वृष्टे आयुधं त्रिधाय
 क्यापयिन्वा कृत्ति वसानश्चमं परिद्यानः । आचराराञ्छ तपश्चरेति वा ।
 पिनाकं क्वं घनुर्विभ्रन् धारयन् आगहि(२) आगच्छ ॥ ५१ ॥

विकिरिद्रिद्र विविद्योदित नमस्तेऽस्मत् भगवर् ॥

यस्ते मृदक्षर्त्तुं हेतयोऽन्यमस्मन्निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

हे विकिरिद्रि ! विविधं किरि वाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयतीति वि-
 किरिद्रिः । हे विलोहित ! विगतक्रुपभावः । हे भगवः भगवन् ! ते नमो-
 ऽस्तु । यस्ते तव हस्ते मृदक्षं हेतयः अर्क्षकथाताति आयुधानि सन्ति ।
 ताः अस्मन्-अस्मत्तः अन्यं पुरुषं प्रति निवपन्तु निपतन्तु (अन्तु) । भगव
 इति ‘मनुवसो रुः सन्मुद्धी च्छन्दसि’ (पा० ८ । ३ । १) इति न-
 कारस्य विवर्जनीयः । ५२ ॥

मृदक्षानि मृदक्षशो वाहोस्तव हेतयः । ताम्ना-

मांशानो भगवर् पराचीना मुक्षा कृधि ॥ ५३ ॥

हे रुद्र ! ने तव वाहोः याः मृदक्षशः मृदक्षानि हेतयः आयुधानि
 सन्ति ताम्नां हेतानाम् हेतानः प्रमुस्त्रं मुक्षा मुक्षानि(३) अस्मत्तः परा-

(१) सर्वं सर्वं यस्य इच्छतीत्यन्वयः । अर्द्धादि ईच्छाधासि अर्द्ध् (पा० ३।१।२।१०) इति
 अर्द्ध् । “अर्द्धाच्छन्दसि” (पा० ३।१।१।१५०) इत्युत्पत्त्यः । “अर्द्धि” (पा० ७।४।१।३३)
 इति अर्द्धि । “अर्द्धाच्छन्दसि” (पा० ७।४।१।५०) इत्यम् । (२) क्या अर्द्धिनपनुर्मांशं
 योनाःकंवाच्छन्दस्येत्यर्थः । (३) “श्रीच्छन्दसि मृदक्ष” (पा० ३।१।१।५०) इति श्लोकः ।
 मृदक्षशोः ।

चीना पराचीनानि पराश्रितानि पराङ्मुखानि वा कृधि (१)-कुरु । सहस्र-
स्यानन्तत्वप्रतिपादनाय शस्प्रत्ययः(२) ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिऽभूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

हे रुद्र ! असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्
भूम्या उपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजने अवस्थितानां धन्वानि धनूषि
श्रवतन्मसि श्रवतनुमः श्रवतारयामः(३) ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्पूर्णवेऽन्तरिक्षे भवाऽअधि ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अस्मिन्न्तरिक्षे भवा रुद्रा अधि उपरि स्थिताः । तेषामिति व्या-
ख्यातम् । अन्तरिक्षे किम्भूते? अर्णवे । अर्णः पानीयं तद्युक्ते । मत्वर्थायो
वकारः सलोपश्च (पा० ५ । २ । १०६ वा०) महति-व्यापके(४) ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवर्ठं रुद्राऽउपश्रिताः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

ये नीलग्रीवाः कृष्णकण्ठाः शितिकण्ठाः श्वेतकण्ठाश्च रुद्राः दिवं
धुलोकम् उपश्रिता उपरिस्थिताः तेषामित्यादि पूर्ववत् (५) ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाऽअधः

क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

ये शर्वाः रुद्रा नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः अधः क्षमाचराः पृथिव्या अधः
संवरन्ति तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये रुद्राः वृक्षेषु वने आसते । किम्भूताः? शष्पिञ्जराः शरपा इव
पिञ्जरवर्णाः । शष्पं नवतृणं, नीलग्रीवाः विलोहिता विगतकलुषभावाः
विविधं लोहितं वा । लोहितशब्देन धातव उच्यन्ते । तेन त्वग्लोहित-
मज्जादियुक्ता इत्यर्थः । तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

(१) करोतेर्लटि शपि लुप्ते "शुभ्र्युपुङ्गुभ्यश्चन्दसि" (पा० ६।४।१०२) इति हेर्षिः ।
(२) "संख्यैकवचनाच्च वीगसायाम्" (पा० ५।४।४३) इति च्छ्रेण । (३) अनेन पृथिवीस्थानां
रुद्राणां नमस्कारः ॥ (४) अनेन मध्यस्थानां रुद्राणां नमस्कारः । (५) अनेन दिविष्ठानां
नमस्कारः ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये भूतानां प्राणिनाम् अधिपतय ईश्वराः । विशिखासः विशिखाः ।
असुगागमः । सर्वसुण्डाः । कपर्दिनो जटिलाः । तेषां धन्वानि धनूषि
अवतन्मसि अवतनुमः नमयामः ॥ ५९ ॥

ये पथाम्पथिरक्षयः पेलवृदाः आयुर्धुधः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये रुद्राः पथामधिपतयः मार्गाणामोश्वराः । ये च पथिरक्षयः पथां
पालकाः । इलानामन्नानां समूह पेलं ये विभ्रति ते पेलभृतः सन्तोऽपि
परोक्षवृत्तिना शब्देन पेलवृदाः इत्युच्यन्ते । आयुर्धुधः । आयुर्जीवनं पणी-
कृत्य युध्यन्ते आयुर्धुधः । चौरादयो वा रुद्रा वा । तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकाहस्ता निषङ्गिणः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि प्रचरन्ति-गच्छन्ति । सूकाहस्ताः
आयुधवन्तः । सूका इत्यायुधनाम । निषङ्गिणः खड्गिनः । तेषामित्यादि
पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविञ्चन्ति पात्रेषु पिवतो जनान् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

ये अन्नेष्ववस्थिताः विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति । (१) अयमर्थः ।
येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्षयितारो रोगादिभिर्गृहीतव्या इति ये च
पात्रेष्ववस्थिताः सन्तः पिवतः जनान् विविध्यन्ति, तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

येऽन्तावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा

वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये एतावन्तः रुद्रा भूयांस उक्तेभ्योऽपि बहुतराः दिशः वितस्थिरे ।
विष्टश्च स्थिताः । तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

इत उत्तरं त्रिलोकस्थिता रुद्राः स्तूयन्ते —

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्पमिषवत् ।

तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दशप्रतीचीर्द-

शोदीचीर्दशोर्ध्वाः) । तेभ्यो नमोऽस्तु ते
नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्दिष्मो यश्च
नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दद्ध्मत् ॥ ६४ ॥

तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । केभ्यः ? ये दिवि द्युलोके स्थिता येषां रुद्रा-
णां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयं, तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशाङ्गुलीः प्राचीः
करोमि नमस्कारार्थमितियावत् । एवं दशाङ्गुलीः दक्षिणाः । दश प्रतीचीः
दश उदीचीः । दश ऊर्ध्वाः । करोमीति सर्वत्र । तेभ्यो नमोऽस्तु । ते
नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । मृडयन्तु सुखयन्तु । ते वयं च सन्तर्पितरुद्राः
सन्तो यं पुरुषद्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तम् एतेषां रुद्राणां जम्भे
मुखे (१) दध्मः धारयामः ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वातऽइ-
षवत् । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः) । तेभ्यो नमो
ऽस्तुते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्दिष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दद्ध्मत् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश इति पूर्ववत् ॥ ६५ ॥
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्न-
मिषवत् । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा
दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः) । तेभ्यो
नमोऽस्तुते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्दि-
ष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दद्ध्मत् ॥ ६६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येषामन्नमिषवः । तेभ्यो दश इतिद्वयोः कश्चिदक-
यांरुक् एवार्थः ॥ ६६ ॥

इतिशतरुद्रजपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ वयं सोमाष्टकं व्याख्यायते—

व्वयर्ठ० सोम व्रते तव मनस्तनूप विभ्रतत् ।

प्रजावन्तत् सचेमहि ॥ १ ॥

हे सोमा(१) । तत्र धृते कर्मणि (निघं २।१) पितृयज्ञे चर्चमाना वयं,
तनृषु शरीरेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिषु अवस्थासु मनः चिन्ततः धार-
यन्तः सचेमहि सेवेमहि “सेवितव्यानि वस्तूनी”ति शेषः(२) ॥ १ ॥

एष ते रुद्रभागः सहस्वस्त्राश्विकया तजुपस्व
स्वाह्यैष ते रुद्र भागऽआग्वुस्ते पशुः ॥ २ ॥

त्रैयम्बकाः पुरोडाशाः । तत्रावदानहोमेऽयं विनियुक्तः । हे रुद्र ! एष
ते तव भागः अंशः स्वस्त्रा भगिन्या(३) अश्विकया सह सहितस्तम्
इममस्माभिर्दीयमानं स्वं भागं जुपस्व-सैवस्व । स्वाहा तत्सुहुतमस्तु ।
अतः परमाग्वृत्करं परिक्रियति हे रुद्र ! ते तव आग्वुः सूपकः पशुर्भागः ॥

अवरुद्रमदीमह्यं देवन्त्र्यम्बकम् ॥ यथा नो
व्वस्यंसुस्करद्वयथा नः त्र्यंसुस्करद्वयथा
नो व्यवसाययात् ॥ ३ ॥

वयम् । अवयुत्य (पृथक्कृत्य) “अन्याभ्यो देवताभ्यः” इति शेषः ।
रुद्रमदीमहि आद्याम भोजयाम, “अदभक्तणे” छान्दसो णिलोपः ।
तथाऽवगम्य शावा व्यवस्कमदीमहि यथा येनप्रकारेण स नोऽस्मान्
वस्यसः वस्तृतमान् वसनशीलानकरत्(४) कुर्यात् । “वसनिवासे”
इत्यस्य वृत्तिं वस्तेति भवति । “तुश्छन्दसो”ति (पा० ५।३।१६) ईयसुनि
कृते “तुग्निमेयःस्वि”ति (पा० ६।१।१५) नृनो लोपः । वस्रीयस इति
प्राप्ते ईलोपश्छान्दसो भवति । एते तथाऽऽद्यामः । यथा च नः अस्मान्
श्रेयसः प्रशस्यतगानकरत्-कुर्यात् । यथा च नः अस्मान् व्यवसाययात्
विशेषेण कर्मणामन्तं नयेत् “पोऽन्तकर्मणी”त्यस्य (द्वि० प०) एयन्तस्य
विपूर्वस्यावपूर्वस्य चाशिपि लिङ् । आर्द्धघातुके(५) घातोरात्वे युक्ति
रूपम् ॥ ३ ॥

(१) अत्र पितृयज्ञे सोमनामधेयो देवोऽस्ति । “सोमाय पितृमते” इत्येवं इषियो विदितत्वात् ।
सोऽत्र सम्बोध्यते । (२) यथा “पचममवाये” ममवायः सम्बन्धः । सर्वदा त्वरसम्बन्धा भवेम ।
(३) तथा च श्रुतिः “अश्विका व वै नामास्य स्वसा तथाऽस्यैष सह भाग इति । (२।६।१९)
योऽयं रुद्रान्यः क्रुद्रैवन्तस्य विरोधिर्न इन्द्रमिच्छा भवति । तदानया भगिन्या क्रुद्रैवतया साधन-
मृतया सं दिनस्ति । सा चाश्विका रुद्रं प्राप्य उगदिकमुरवाप तं विरोधिर्न इति । रुद्राश्विक-
योऽत्रत्वमनेन इतिषा शानं भवति । इत्येवमदीधोक्तमत्र द्रष्टव्यम् । (४) “छन्दमि लुङ्लङ्-
जिडः” (पा० ३।४।६) इति लिट्थे लङ् । विकरणव्यायये शपि गुणः । “वृत्तं छन्दस्यमाटयो-
गेऽपि” (पा० ३।४।७) इत्यल्लघः । (५) वस्तुतो स्तेडि आङ्गामे “इत्थश्च लोपः परस्मैपदैषु”
(पा० ३।४।९७) इति इकारलोपे रूपं बोध्यम् ।

भेषजमसि भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय

भेषजम् ॥ सुखस्मेपाय मेष्यै ॥ ४ ॥

हे रुद्र ! यतस्त्वं स्वभावत एव भेषजम् औषधमसि । सर्वप्राणिनां हितकारी भवसि । अतः सम्प्रार्थये गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं “देही”ति शेषः । मेपाय मेष्यै सुखन्देहि (१) ॥ ४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिस्पृष्टिवर्द्धनम् ॥

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय

माऽमृतात् ॥ ५ ॥

वयं त्र्यम्बकं शिवं यजामहे पूजयामः । सुगन्धि दिव्यगन्धोपेतं मर्त्य-
दोषरहितं, पुष्टिवर्द्धनं पुष्टेर्धनधान्यादेर्वर्द्धयितारम् । अतः सोऽस्मान्
मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मोचयतु । पुरुषव्यत्ययशृङ्गान्दसः । कस्मात्क
इव ? बन्धनात् उर्वारुकमिव । उर्वारुः कर्कटीविशेषः । अनायासे दृष्टा-
न्तः (२) । माऽमृतात् अमृतात्मा मोचयतु ॥ ५ ॥

कुमार्यो रूपवन्तं पति प्रार्थयन्ते—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिस्पृष्टिवेर्द्धनम् ॥

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय

माऽमृतात् ॥ ६ ॥

वयं त्र्यम्बकं शिवं यजामहे-पूजयामः । किम्भूतं ? सुगन्धि दिव्य-
गन्धोपेतम् । पुनः किम्भूतं ? पतिवेदनं पतिं वेदयतीति पतिवेदनस्त-
म्भर्तृलभयितारमित्यर्थः, “विदुः लामे” (रु० उ०) । किम्प्रार्थयते ?
इतः ज्ञातिवर्गात् अहं मुक्षीय, स मां मोचयतु । बन्धनात् मुक्ता-
भवेयमिति । उर्वारुकमिवेति दृष्टान्तस्पूर्ववत् । अमृतः पतिस्थाना-
न्मा मुक्षीय स मां मोचयतु इति ॥ ६ ॥

एतत्ते रुद्रावसन्तेन परो मूर्जवतोऽतीहि ।

अवततधन्वा पिनाकवस्रं कृत्तिवासा

ऽअहिर्दं सन्नं शिवोऽतीहि ॥ ७ ॥

रुद्रं यजति-हे रुद्र ! एतत् ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् ।
पश्यदनम् । पाथेयम् “सम्बलञ्चोच्यतेऽवसमिति” तेन अवसेन सम्ब-

(१) इदितं खेभ्य इति सुखम् ॥ (२) यथोर्वारुकं कर्कटीफलम् । बदरीफलं वा । सुपर्कं सत्
बन्धनास्वस्य घृन्तात्प्रमुच्यते तद्वत् ।

लेन परः परस्तात् मृजवतो नाम पर्वतात् त्वम् अतीहि गच्छ । मृजव-
 ज्नाग्नि पर्वते रुद्रः वसति । कथमभूतो गच्छ ? अवततधन्वा अवततं
 विस्वृतं धनुर्यस्य सोऽवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः, (१) पिनाका-
 वसः (२) पिनाकैः कृतः अवसः आच्छादनं यस्य सः । पिनाको रुद्र-
 स्य धनुः । सोऽशुकेन कृतसंवरणः यथा भवेत्तथा गच्छेत्यर्थः । नः अस्मान्
 जनाशयन् शिवः भूत्वा अतीहि । हे शिव पूजितः सन् गच्छ । पुनरुक्ति-
 स्त्वाद्दरार्था ॥ ७ ॥

व्यायुपञ्जमदंश्रे कश्यपस्य व्यायुपम् ।

यद्देवेषु व्यायुपन्तन्नोऽस्तु व्यायुपम् ॥ ८ ॥

श्रीणि आर्चोपि समाहृतानि व्यायुपं, वाल्ययौवनस्थाविराणि । तथा
 च यत् जमदग्नेः कश्यपस्य च व्यायुपं यच्च देवेषु व्यायुपं तत् नः
 अस्माकम् “अस्त्वित्याशीःप्रार्थनम् ॥ ८ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽस्तु

मा मां हिर्दोसीं ॥ निवर्त्तयाम्स्यायुपेऽन्ना-

द्व्याय प्रजननाय रायस्पोपाय

सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ ९ ॥

हे क्षुर ! यः त्वं नाम-नाम्ना शिवोऽसि । ते स्वधितिर्वज्रः पिता,
 तस्मै ते नमोऽस्तु । हे भगवन् ! मा मां, मा हिंसीः, मा नाशय । त्वया
 निवर्त्तयामि मुण्डयामि, निपूर्वां वृतिर्मुण्डने वर्तते, किमर्थम् ? आयुपे
 अन्नाद्याय अन्नाय तद्भिन्नाय च । यद्वा अन्नं च तद्वाद्यं चेति अन्नाद्यं
 तस्मै । प्रजननाय च प्रकृष्टजननाय रायस्पोपाय—रायो घनं तस्य पुष्ट्यै
 (३) । सुप्रजास्त्वाय—शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनवीर्याय ॥ ९ ॥
 एष ते द्वे व्याख्याते । नमस्ते द्वे अध्याये व्याख्याते ॥

न तौ विदाथ यऽहमा जजानान्यद्युष्माक-

मन्तरं बभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्या

चासुतुर्पऽउक्कथशासश्चरन्ति ॥ १० ॥

(१) अवरोपितं विष्वधनुयस्य सः । अयमर्थः । अस्मद्विरोधिना त्वया निवारितत्वात् इत
 ल्धर्षं धनुषि व्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावाद्दवरोपणं दिव्यकरणमेवेदानीं युक्तम् । (२) मदी-
 धरस्तु—पिनाकारूपं स्वीयधनुरावस्ते सर्वत्र आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथाधनुर्दृष्ट्वा
 प्राणिनो न विस्मयति तथा त्वं स्वीयधनुर्वन्नादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः । इत्येवम् ॥ (३) अत्र
 “वद्यथाः पतिपुत्रे” (पा० ८।१।५३) त्यादिना सत्वम् ।

इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणामुपदेशं करोति । हे जीवाः यूयं तं पुरुषं परमेश्वरं न विदाथ (१) न जानीथ । तं कं ? य इमा इमानि भूतानि जजान—जनयति । यतः उपसंहरणं भवति च । अतः कारणात् युष्माकं तस्य पुरुषस्य च अन्यत् महदन्तरं वभूव । पुरुषो जनको यूयं जन्त्याः । पुरुषो भ्रामको यूयं भ्राम्या इति । यदि ज्ञात्वा सत्येनोपास्यद्दुध्वं तदा न संसृतिः स्यात् । तथा च यो मेदः स संसारित्वमात्रकृत इत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वाऽथेदानीं परोक्षमभिनयेन दर्शयन्नाह—नीहारेणेत्यादि । ये चैते नीहारेण अविद्यया प्रावृताः अवगुरिडताः आच्छन्नाः ते जल्प्या जल्पप्रवृत्ताः हेतुपक्षदृष्टान्तैः आत्मज्ञानप्रजल्पकाः । तार्किका इति यावत् । ये च असुतृपः असून् प्राणान् तर्षयन्ति तेऽसुतृपः देहालङ्घुरिष्णवः । तेषां यदेवान्तरं वभूव तदेव भवतामित्यर्थः । ये च यज्ज्वान उक्थं शंसन्ति ते उक्थशासः यज्वानः । तेऽपि पुरुषं प्रति चरन्ति-विचलन्ति ते न जानन्तीत्यर्थः, ये तु पुरुषविदस्ते पुरुषमेव यजन्ति । तथा च पुरुष एव ज्ञातव्यः । तेन संसृतिनां न मोक्षो भवतीति वाक्यार्थः ॥१०॥

विश्वकर्माह्यजनिष्टदेवऽआदिर्गन्धर्वो-
ऽअभवद्वितीयः ॥ तृतीयः-पिता जनितौ-
षधीनामपाङ्गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा ॥ ११ ॥

प्रथमं विश्वकर्मा हि-आदित्यान्तःपुरुषः अजनिष्ट—जातः । कि-
म्भूतो देवः देवदानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ अनन्तर्यं एवार्थं च ।
अथानन्तरमेव गन्धर्वो द्वितीयोऽभवत् । गिरेो वाचो धारयिता गन्धर्वः । गां
पृथ्वीं धारयति वा । गन्धर्वशब्दोऽग्निवाचकः । अग्निरेवौषधीनां जनिता
उत्पादकः । पिता पालयिता पर्जन्यः । तृतीयोऽभवत् । स पर्जन्यः उत्पन्नः
सन्नपाम् आहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् विदधाति स्म । गर्भं कि-
म्भूतम् ? पुरुत्रा पुरुणां बहूनां रक्षकम् । विभक्ततेराकारः । (२) यद्वा
पुरुत्रा बहुप्रकारेण नद्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥

मीदुष्टमेति चत्वारि व्याख्यातानि ।

अथ शान्तिमन्त्राः ।

तत्र कात्यायनसूत्रम् (अनुक्रमणायाम्) “शान्तिकरणमाद्यन्तयोः”
ऋचं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यं स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यम-
न्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात् ॥

(१) “विद् ज्ञाने” (अ० ५०) “तेदोऽडादौ” (पा० ३।४।८४) श्याडागमः । (२) पुरुन्
बहून् प्रायते रक्षति पुरुत्राः । बहुप्रकारेणेत्यर्थं “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यैश्च” ॥ (पा० ५।४।५६)
इति प्राप्रत्ययः ।

ऋचं स्वाचं प्रपद्ये मतो यजुः प्रपद्ये सामं
 प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये ॥ स्वा-
 गोजःसुहोजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

ऋचनृप्रणां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि, गरुडं ब्रह्मणि । यजुः
 यजुःस्य मतः प्रपद्ये, प्रविशामि, प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये, चक्षुरिन्द्रियं
 च, श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । जगदिग्रहणं सतद्रशावयवोपलक्षणं सतद्रशा-
 वयवं प्रजापतेतिङ्गं प्रपद्ये—इत्यर्थः । त्रयीविद्यां विद्वत्पतेरं च प्रपद्ये
 प्रवर्यो न तारायेदिति भावः । तथा चाग्निन्द्रियमोजो मानसं बलं वा-
 च्यम् । पुनरोजोप्रहराचक्षुःपीरं च बलम् प्राणापानौ उच्छ्वासात्तिसवा-
 सदायु च एते सह एकोनृदाः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतो मदिष्टकर्मणि
 शान्तिभञ्जित्विद्विभिप्रायः ॥ १ ॥

यन्मं चिद्मं चक्षुःो हृदयस्य मनसो वाऽति
 कृष्णं बृहस्पतिर्नमं उदधातु ॥ शर्त्तो भवतु
 भुवन्तस्य यस्प्रतिः ॥ २ ॥

मे मम चक्षुः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् चिद्ममवखण्डितं जातमपकर्मा-
 चरणेन, हृदयस्य हृदये वा यत् चिद्मं जातं, मनसो वा यत् यतिकृष्णमति-
 र्दिसितं, यच्च चक्षुर्वृद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातं, बृहस्पतिर्दिवगुरुः मे मम
 तन् चिद्ममतिकरणं च उदधातु सन्ध्यातु । चिद्मं तिवर्तयतु । भुवन्तस्य
 भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः सर्वप्रलक्षयको यः प्रश्रयंलपो यहः स
 नोऽस्माकं सं सुखरूपो भवतु । यमिति सुखनाम ॥ २ ॥

ततो व्याहृदिसहिता तत्सदितुरिति गायत्री सन्ध्याप्रकरणे व्या-
 ख्याता ॥ ३ ॥

कथा न इति मन्त्रो नचग्रहपूजनप्रकरणे व्याख्यातः ॥ ४ ॥

कस्त्वा लृत्यो मदानान्मर्द्धेदिष्टो मत्सु-
 दन्वसरे । इडाचिदात्से व्वहु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ! अन्धलोऽन्तस्य सोमहपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सु-
 माद्यति मर्द्धं धरोति । “मदी ह्ये” “लेदोऽडाडावि” तिअडागमः “सिञ्चहुलं
 लेदो” ति सिप्रस्ययः तिप इतोपः । क्रीडशः ? मदानां मंहिष्टः मद्-
 यन्ति तानि मदानि पचाद्यद् । मद्दत्तकानि हर्षापि तेषां मध्ये मंहिष्टः
 प्रेष्टः अत्यन्तमद्जनकः । “महि कान्तौ” सुरादिः । मंहयति घोरतते मंहो
 अत्यन्तं मंहो मंहिष्टः, यद्वा “महि वृद्धौ” म्वादिः । मंहते वर्द्धते मंहो ।

अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढाचित् दृढान्यपि वसू
वसूनि धनानि कनकादीनि त्वमारुजे “रुजो भङ्गे” पुरुषव्यत्ययः । आरु-
जसि चूर्णयसि । दातुं मनसि भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अभीषुण्णं सखीनामविता जरितृणाम् ॥

शतम्भवास्युतिभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ! त्वमूतिभिः, भवनैर्हृत्तुभिः, (१)त्वमूतयेऽवनाय पाल
नाय नः अस्माकम् इति वा सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भ-
वासि भवसि । लेटि आडागमः, शतशब्दो बहुवाची । बहुरूपो भवसि ।
अस्माकं पालनाय नानारूपाणि दधासि इत्यर्थः । कीदृशस्त्वं ? सखीनां
मित्राणां जरितृणां स्तोत्राणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहि-
तायामभीत्यस्य दीर्घः । “सुज्” इति सुशब्दस्य पत्वम् “नश्च घातुस्थो-
रुपुभ्य” इति पुशब्दात्परस्य नकारस्य णत्वम् ॥ ६ ॥

कया त्वन्नोऽक्त्याऽभिप्रमन्दसे वृषन् ॥

कया स्तोत्रभ्यऽआभर ॥ ७ ॥

हे वृषन् ! वर्षतोति वृषा तत्संबोधने हे सेक्तः ! इन्द्र ! “वासवो वृत्र-
हा वृषे”त्यभिधानम् । कया ऊत्या केन तर्पणेन (२)हविर्दानेन नोऽस्मान-
भिप्रमन्दसे अभिप्रमोदयसि “मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ”
लट् । कया च ऊत्या तृप्त्या स्तोत्रभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः, आ-
भर आहर आहरसि “धनं दातुमि”ति शेषः । तद्द्वयेन तथा वयं कुर्म
इति भावः । आभरेति लडर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विवश्वस्य राजति ॥ शन्नोऽवस्तु

द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥

विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः “इदि परमैश्वर्ये” इन्दतीतीन्द्रः परमे-
श्वरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे
‘विभक्तिव्यत्ययः’ द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु । चतुष्पदे चतु-
ष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शन्नो मित्रो शञ्चरुणं शन्नो भवत्स्वर्यमा ॥

शन्नोऽइन्द्रो बृहस्पतिं शन्नो विवर्णुरुक्कम् ॥ ९ ॥

मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् । मेघति

(१) “भवने कतिः” इत्यमरः । तृतीयार्थे चतुर्थो व्यत्ययेन । (२) अवतिरत्र तुप्त्यर्थः
(भा० प०) “ऊतियुति” इत्यादिना निपातितः ।

भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु । वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्घ्यमानोऽस्माकं शं भवतु । इयत्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्घ्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु । बृहता वेदानां पतिः पालकः । उरुविस्तीर्णः क्रमः पदव्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥६॥

शन्नो व्वार्तः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नं कनिकदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी । अपरुषः (१) अव्याधिजनकश्च सन् पवताम् वहताम् “पव गतो” लोट् । सुवति जनान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयतीति सूर्यः (२) शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च सन्नोऽस्माकं तपतु किरणान् प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपत्तिं पूरयति जनानिति पर्जन्यः, पुरो जन्यतेऽनेन वा “पर्जन्यो रसशब्देन्द्रावि”त्यभिधानम् । पर्जन्येशो देवो (३) नोऽस्माकं शं सुखकरं उल्काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु । कीदृशः ? कनिकदत् प्रत्यन्तं क्रन्दतीति । स्तनयित्नुशब्दं कुर्वन् “दाधतिं दर्धतीं” (पा० ७।४।३५) —त्यादिना यङ्लु गन्तो निपातः १०

अहानि शम्भन्तु नृं शर्ठं रात्रीं प्रति

धीयताम् ॥ शन्नंऽइन्द्राग्नी भवतामवोभिं

शन्नंऽइन्द्रावरुणा रातहव्या ॥ शन्नंऽइन्द्रापूषणा

व्वार्जसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शंभ्यो ॥ ११ ॥

अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु । रात्रीः सुखरूपा भवन्तु । अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु “महावीर” इति शेषः । कर्त्तरि यक् छान्दसः । इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः, इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं सुखरूपौ भवताम्, वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाननिमित्तभूते । किमर्थं ? सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् तस्मै साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् । रोगं भयञ्च निवर्त्य सुखरूपौ भवताम्, “देवता द्वन्द्वे च्चे”ति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

(१) एष शमित्यस्यैवार्थः । (२) “राजस्यस्यै”त्यादिना निपातितः । एवमग्रेऽपि सुखरूप इत्यादि । (३) अत्र पर्जन्यपदेन तदधिपतिनेनाभिप्रेतः । सोऽर्थोऽभिधानेन समर्थितः ॥ मृग्यमेतदभिधानम् ।

शन्नो देवीरित्यस्य व्याख्यानं श्राद्धप्रकरणे कृतम् ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ॥

यच्छा नृं शर्म सप्रथां ॥ १३ ॥

एष मन्त्रो ग्रहार्चने व्याख्यास्यते ॥ १३ ॥

आपो हिष्टेत्यादित्युचं सन्ध्याप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ द्यौः शान्तिरित्यग्रे व्याख्यास्यते ॥ १७ ॥

दृते दृढं हं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि

भूतानि समीक्षन्ताम् ॥ मित्रस्याहश्चक्षुषा

सर्वाणि भूतानि समीक्षे ॥ मित्रस्य

चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

दृते “दृ विदारणे” विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर । मा मां त्वं दृढं दृढीकुरु । यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृढं अचिद्धं कर्म कुरु । यद्वा ससुषिरत्वात्सैक्तत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः । हे दृते ! महावीर ! मां दृढं दृढीकुरु । कथं दाढर्यम् ? तदाह-सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु । मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या । सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किञ्च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि । सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रस्य चक्षुः शान्तं भवति । मित्रः कञ्चन न हन्ति । मित्रं च कञ्चन न हन्ति । एवं परस्पराद्गोहेण सर्वानर्हिसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृढं हं मा ॥ ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यास-

ज्ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे दृते ! महावीर ! मां दृढं । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ! ते तव सन्दृशि सन्दर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासम् जीवैयम् । जीवे-राशीलिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था । ते सन्दृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वधिषे ॥

अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः-

पावकोऽअस्मभ्यर्ढं शिवो भव ॥ २० ॥

ऋषिपुत्री लोपासुद्रा ऋषिः अग्निदेवता बृहतीच्छन्दो महावीरशा-

न्तिकरणे विनियोगः । अयमर्थः हे अग्ने ! तुभ्यं नमः । अस्त्वित्युत्तरप्राव-
स्थितमत्रापि योज्यम् । किम्भूताय तुभ्यं ? हरति सर्वदुःखम् इति हरः तस्मै
हरसे । पुनः किम्भूताय ? शोचिषे दीप्तिकारिणे । तथा अविषे अचिर्ज्वाला
तद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । किमर्थं ? ते तव हेतयः ज्वालाः अस्मत्सका-
शादन्यानस्मद्विरोधिनः विरुद्धास्तपन्तु दहन्तु । न केवलमेवं किन्तु त्वं
पावकः शोधकः सन् अस्मभ्यं शिवः कल्याणो भव । इत्येतदथ च नम-
स्कृतोऽग्निः अस्माकं विरुद्धान् दहत्वस्माकं कल्याणाय भवत्वित्याशंसा
वाक्यार्थः । अत्र हरसे “हृष् हरणे” इत्यस्य “सर्वधातुभ्योऽसुनि”-
त्यसुन् ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु विद्द्युते नमस्ते स्तनयित्फनवे ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतुं स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता महावीरशान्तिकरणे
विनियोगः । अयमर्थः हे रुद्र ! ते तुभ्यं नमः अस्तु । किम्भूताय ? विद्युते
विद्युद्रूपाय । तथा स्तनयित्फनवे मेघरूपाय ते तुभ्यं नमः । हे भगवन् !
सकलैश्वर्यशालिन् ! ते तुभ्यं नमः । केन कारणेन त्वं नमस्क्रियसे ?
यतः कारणात् स्वः स्वर्गं दातुं समीहसे चेष्टसे । दातुमित्यध्याहारः ।
हे इन्द्र ! त्वं यतो यतः कारणात् स्वर्गायिनां स्वर्गं ददासि, अतस्तुभ्यं
विद्युद्रूपाय ईश्वराय नमोऽस्त्विति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

यतोयतुं समीहसे ततो नोऽभयं कुरु ।

शान्तं कुरु प्रजाभ्योऽभयन्तुं पशुभ्यं ॥ २२ ॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिन्द्रो देवता त्रिष्टुप्छन्दो महावीरशान्तिकरणे
विनियोगः । हे इन्द्र ! यतो यतः यस्माद्यस्मात्कृतादुपचारादस्माकम-
भयं कर्तुं समीहसे चेष्टसे ततस्तस्मान्नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु ।
तथा नः पशुभ्यो गवादिभ्योऽभयं कुर्विति पूर्वणैव सस्वन्धाः, अस्माकं
त्वदुपचारं प्राप्याभयाय तदस्माकमस्मत्पुत्रादिगवादीनां चाऽभयं कु-
र्विति याञ्जावाक्यार्थः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया नऽआप ओषधयः सन्तु

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि

यञ्च व्वयन्दिष्महे ॥ २३ ॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरापो देवता यजुश्छन्दो नास्ति (१) महावीराद्य-

(१) अत्र इन्द्रो नास्तीति यजुरित्यस्यैवार्थः । अच्चन्द्रस्कं हि यजुःशब्देनाभिधीयते ।

न्तयोः शान्तिकरणे विनियोगः । अयमर्थः । आप ओषधयश्च नोऽस्माकं
सुमित्रियाः (१) सन्तु । योऽस्मान् द्वेषि-अस्मासु द्वेषं करोति, यं च वयं
द्विष्मः यस्मिन् वयं द्वेषं कुर्मः तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु । आपो ब्रह्मादय-
श्चास्माकं साधुमित्रवदभीष्टकारिण्यो भवन्तु । अस्मच्छत्रूणां दुष्टामित्रव-
द्विरोधिन्य आपो भवन्तु इत्याशंसा वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पर्येम

शरदंशतं जीवेम शरदंशतठं शृणुयाम

शरदंशतं प्रब्रवाम शरदंशतमदीनां

स्याम शरदंशतं भूयश्च शरदंशतात् ॥ २४ ॥

दध्यङ्गाथर्वण ऋषिः सूर्यो देवता उष्णिक्छन्दो महावीराद्यन्तयोः-
शान्तिकरणे विनियोगः ॥ अयमर्थः । तच्चक्षुः चक्षुरिव त्रैलोक्य-
प्रकाशकमादित्यमण्डलमित्यर्थः । तत्किम्भूतं ? देवहितं, पुनः किम्भूतं ?
पुरस्तात् उच्चरत्, प्राच्यामुद्यत् । पुनः किम्भूतं, शुक्रं शुक्लं निर्मल-
मिति यावत् । तस्मादादित्यदर्शनाद्वयं शरदःशतं शृणुयाम । यः सर्ववेद-
मयश्चादित्यः प्रत्यहं प्राच्यामुदितस्तत्प्रसादेन वयमविकलेन्द्रियाः शत-
वर्षाणि जीवेम । एवं प्रब्रवामादेरर्थो ज्ञातव्य इत्याशंसा वाक्यार्थः ॥ २४ ॥

अतः परं स्वस्त्ययनमन्त्राः ।

स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवां स्वतिनं पूषा

विश्ववेदां ॥ स्वस्ति नःस्ताक्ष्योऽअरिष्टनेमिं

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ २५ ॥

इन्द्रः नः स्वस्ति कल्याणं दधातु । पूषा सूर्यः नः स्वस्ति कल्याणं
दधातु । इन्द्रः किम्भूतः ? वृद्धश्रवाः बहुधनः । श्रवाःशब्दो धनवाचकः ।
महाशब्दो वा वृद्धश्रवाः । पूषा किम्भूतः ? विश्ववेदाः सर्वधनः स्वस्ति
दधातु । ताक्ष्यः किम्भूतः ? अरिष्टनेमिः, अनुपहतास्त्रः, अनुपहतचक्रधरः
बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु ॥ २५ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिं पृथिवी

शान्तिरापं शान्तिरोषधयं शान्तिं ॥

व्यनस्पतयं शान्तिर्विश्वे देवाः शान्ति-

ब्रह्म शान्तिं सर्व्वं शान्तिं शान्तिरेव

(१) साधुमित्रवदभीष्टकारिण्यः ।

शान्तिं सा मा शान्तिरोधि ॥ २६ ॥

सर्वारिष्टोपशमः अस्माकमस्तिवत्यध्याहार्यम् । तथा अन्तरितं
शान्तिरस्तु । ब्रह्मादयः शान्तिः । शान्तयः सन्तु । अत्र सर्वत्र च द्यौः
प्रभृतिभिः शान्तिरित्यन्तैः पदैः तत्र स्वर्गाधिष्ठात्र्यो देवता अस्माकपरि-
ष्टोपशमनपूर्वकमभीष्टसम्प्रदानाय भवन्तिवत्याशांसावाक्यार्थः । आपः
शान्तिरित्यादिषु, “सुपां सुपां भवन्तीति” बहुवचनम् ॥ २६ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशुब्रह्मिश्चिरञ्जितायां मन्त्रार्थदीपिकायां
षडङ्गखण्डस्य व्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

अथ वैवाहिकादयो मन्त्राः । तत्र प्रथममहंणामन्त्राः (१)

वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः ॥ इम-

न्तमसितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति ॥ १ ॥

अहं समानानां समानजातीयानां वर्ष्मः अस्मि । वाञ्छादको भ-
वामि । केषां क इव ? उद्यताम् उद्यतामिनां चन्द्रतारकादीनां सूर्य इव ।
किं च यः कश्चिन्माम् अभिदासति हिंसति । तमिमं विष्टरूपतामा-
पन्नम् अस्मिष्ठामि-अभिभूय यद्यः कृत्वा तिष्ठामि हिनस्मीति वा ।
अभिपूर्वां दासतिहिंसायां वर्त्तत इति कर्कभाष्यम् ॥ १ ॥

विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि

पाद्यायै विराजो दोहः ॥ २ ॥

हे जल ! त्वं विराजः विशिष्टदोहोऽसि प्रपूरणोऽसि । अहं विराजो
दोहं विशिष्टदोहोत्पूरकं त्वाम् अशीय गृह्णामि । विराजो दोहस्त्वं मयि
पाद्यायै पाद्याय भव । तथा च त्वामधिमन्त्रयामि मम पादस्य विशिष्टां
दोहं कृष्विति वाक्यार्थः, अशीयेति “अशरतिदोषयादानेष्वि”त्यस्य
धातोः आशिषि लिङि रूपम् ॥ २ ॥

आपःस्य शुष्मामिः सर्वान् कामानवाप्नवानि ॥ ३ ॥

हे आपः ! यतो नृयम् आपः स्य भवथ । आप्नुवन्तीत्यापः आपूर-
यिष्यः । अतोऽहं शुष्मामिः गृहीतामिः सर्वान्कामानवाप्नवानि प्राप्नु-
याम् । आप्नवानि इति “आप्नुव्याप्तात्रि”त्यस्य धातोः आप्नुवन्तीत्यर्थे
क्लिपि रूपम् ॥ ३ ॥

(१) इत्यत्र विवाहादिभ्रमोपयोगिनामन्यशान्दीयानां पारस्कराचार्यकृतगृह्यसूत्रसन्दर्भपटि-
त्राणां मन्त्राणां देविदिनियोगं पठन्ति केचन न पठन्तीत्यत्र विक्रमो (विद्येयो) उक्तीति दुष्येयः ।
वेषामर्षपिधानं इपरामरणहृष्यपटापरारात्रार्थंप्रतीतमाप्यादवगन्तव्यम् ॥

समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत ।

अरिष्टा अस्माकं वीरा मापरासेचि मत्पयः ॥ ४ ॥

हे आपः ! वः युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि प्रस्थापयामि । मया प्रहिता यूयं स्वां योनिं समुद्रम् अभिगच्छत । यूयं किम्भूताः ? अस्माकं अरिष्टाः अहिंसकाः । वीरा उच्छृष्टाः । मत्पयः मदीयपानयोग्यं मत्पयस्तत्पुनः मापरासेचि न क्षरतु नापगच्छतु । तथा च तदिहैव तिष्ठत्वित्यर्थः । मदीयपानयोग्यातिरिक्ताः सर्वाः आपः ममाहिंसकाः सत्यः समुद्रं गच्छन्तु । मत्पानयोग्यं पयः अत्रैव तिष्ठत्विति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

आमागन्यशसा ससृज वर्चसा ॥ तं मा

कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम् ॥ ५ ॥

हे जल ! मा मां यशसा आगन् आगमय मां यशस्विनं कुर्वित्यर्थः । किं च वर्चसा तेजसा मा मां संसृज संसृष्टं कुरु । तथा च मा मां प्रजानां प्रियं कुरु । पशूनां गवादीनाम् अधिपतिं कुरु । तनूनां शरीरावयवानाम् अरिष्टिम् आपद्रहितं कुरु । रिष्टिरापत् । आगच्छिति गमधातोश्चर्त्तर्भावितण्यर्थस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचने शपो लुकि (पा० २ । ४ ; ७३) “वा च्छन्दसी”ति विकल्पेन सेद्विरादेशो न सम्भवति । “इत्श्चे” (पा० ६ । ४ । १००) तीकारलोपे “हृत्छयावि” (पा० ६ । १ । ६८) तिसलोपे “मो नो धातोरिति” मकारस्य नकारः ॥ ५ ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ ६ ॥

हे मधुपर्क ! त्वा त्वां मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा प्रतीक्षे पश्यामि । अहमादित्येन चक्षुर्दानेनानुगृहीतः, त्वां मधुपर्कमभिपश्यामीति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ॥ ७ ॥

हे मधुपर्क ! त्वा त्वां प्रतिगृह्णामि । कस्मिन् सति ? सवितुर्देवस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने सति । सम्मताविति यावत् । प्र पूर्वः सुवतिरभ्यनुज्ञाने वर्तत इत्युव्वटः । गुणविष्णुश्च । केन (१) प्रहणम् ? अश्विनोः अश्विनी-कुमारयोर्बाहुभ्यां, तथा पूष्णः आदित्यस्य हस्ताभ्यां, तथा च तैरभ्यनुज्ञानादिभिरनुगृहीतोऽहं त्वां प्रतिगृह्णामीति वाक्यार्थः ॥ ७ ॥

नमःश्यावाश्यायान्यशने यत्तऽआविद्ध्वं

तत्ते निष्कृन्तामि ॥ ८ ॥

मधुपक प्रत्याह-हे-नमस्य ! (१)नमस्कारार्हं श्रवाश्यायानि मिश्र-
यामि त्वामित्यध्याहार्यम् । किं च ते तव अशने भोजने यत् आविदुद्धम्
उपहितं (संश्लिष्टम्, अदनीयं) तत् निष्कृन्तामि अपसारयामि ।
अवाश्यायानोति आङ्पूर्वात् “शयैङ्गतावि”त्येतस्माद(२)वपूर्वाच्च ।
मिश्रणमर्थः । “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे”ति प्रथमसकारस्थाने शकारः ।
छान्दसत्वादिसर्गश्च ॥ ८ ॥

यन्मधुनो मधव्यं परमः रूपमन्नाद्यम् ।

तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्ना-

द्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि ॥ ९ ॥

मधुनः यत् मधव्यं (३)मधुरं परममुत्कृष्टम् अन्नाद्यमिव यथा अन्ना-
द्यमुपभुक्तं बलादिकमादधाति तथा रूपं स्वरूपं, तेन मधव्येन इत्यत्र
द्वितीयार्थे तृतीया । तथा च मधुनः मधव्यं परमम् अन्नाद्यं च रूपम्
अहं अशानि (४) अशनानि भक्षयामि । मधव्यमित्यादि पुनर्विशेषणमा-
दरातिशयार्थम् । अहं किम्भूतः ? परमः उत्कृष्टः । मधव्यः मधुरशीलः ।
अन्नादः । अन्नमत्तीत्यन्नादः ॥ ९ ॥

वाङ्मास्येऽस्तु ॥ नसोमे प्राणोऽस्तु ॥

अक्षोमेचक्षुरस्तु ॥ कर्णयोमे श्रोत्रमस्तु ॥

बाहोमे बलमस्तु ॥ ऊर्वोमे ओजोऽस्तु ॥

अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु ॥ १० ॥

मे मम मुखे वाक् वचनमस्तु । मे मम नसोः नासिकयोः प्राणः श्वा-
सवायुः अस्तु । मे मम अक्षयोः गोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियमस्तु । कर्णयोः
कर्णशङ्कुल्योः श्रोत्रमिन्द्रियमस्तु । बाहोर्वलं खामर्थ्यमस्तु । ऊर्वोरोजः
तेजः । अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि अरिष्टानि आपद्रहितानि भवन्तु मे मम
तन्वा शरीरेण सह तनूः शरीरावयवाः अरिष्टानि अरिष्टाः सन्तु ।
अनेन स्पर्शेन मम मुखाद्यवयवेषु वचनादिशक्तिर्भवतु । आपच्छून्यता
भवत्त्विति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

(१) पतद्राख्यानान्यथा पाठः प्रतिभाति । वस्तुतस्तु । नमः श्यावास्यायान्नशन इत्येव-
पाठः (एष च पाठो हलाद्युधेन नृतः) तथा चायमर्थः । हेजाठराग्ने ! श्यावास्थाय कपिश-
मुखाय ते तुभ्यं नमः । तेतवन्नशने अन्नाशने अदनीये मधुपके इत्येवमर्थः । उश्वशब्दान्दसः
(पा० ३।१।८५) शकन्वादिस्वारपररूपं वा ॥ (२) अन्नपन्नम्यौपद्यर्थेऽनेनकृते । छान्दसत्वा-
च्चनात्मनेपदमिति च । (३) मधुनि साधु । “तन्नसाधुः” (पा० ४।४।९८) इति यत् ।
“ओर्गुणः” (पा० ३।४।१४१) इति गुणोऽवादेशः । (४) पतद्व्याख्यानमनुपादेयम् । अन्नादोऽ-
सानिमवानीति व्याख्येयम् ॥

माता वद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादि-
त्यानाममृतस्य नामिः ॥ प्रनुवोचं चिकितुषे
जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥
ममचामुष्य च (उभयोः) पाप्मा हतः
ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु ॥ ११ ॥

अतोऽहं यजमानश्च चिकितुषे जिज्ञासमानाय शुश्रूषवे जनाय(१)प्र
नुवोचम् । पुनः पुनरुक्तवानस्मि । अत्र शुश्रूषवे, नोपदेशिषु महत्स्विति
चिकितुषे चेतनवते इत्युक्तं, किं वदसि ? उक्तवानस्मि-गां मावधिष्ट मा
हिंसीः । अत्र “न माङ्गयोग” इत्यङ्गागमनिषेधः । गां किं भूतोम् ? अना-
गाम् अनपराधाम् । अदितिं दितिः खण्डनं हिंसा सा यस्या नास्ति
सा अदितिः । किं च यतः सा वद्राणां माता वसूनां दुहिता मादित्यानां
स्वसा ममृतस्य देवानां भद्रस्य घृताशैः नाभिवृत्तपत्तिस्थानं, तथा च
एतावतापि सर्वथा अहिंस्येति भावः । मम चार्हणीयस्य अमुष्य चार्ह-
णाकर्तुः पाप्मा पापं हतः । ओमिति स्वीकारे । अनुपन्नात् उत्सृजत गां,
मद्रचनात् मुञ्चतेत्यर्थः । प्रनुवोचमित्यत्र नुराद् उत्सृजतेत्यत्रान्वेतीति
ञान्दसत्त्वादकारलोपः । तदनन्तरं तृणान्यत्तु मुक्ता सती तृणानि
त्वादत्तु । अप्राशंसा वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

(अथ वासःपरिध्यापनमन्त्राः)

जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाङ्गुष्ठीनाम-
मिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्णा
रथि च पुत्राननुसँख्ययस्स्वायुष्मतीदं
परिधत्स्व वासः ॥ १२ ॥

हे आयुष्मति ! कन्यके ! जरां गच्छ (मया सह) चिरजीविनी भवे-
त्यर्थः । वासः परिधत्स्व वस्त्रं परिधेहि । वस्त्रविमुक्ता मा कदाचिदपि
भवेत्यर्थः । आङ्गुष्ठीनां भव(२) आङ्गुष्ठी भव । प्रथमायां षष्ठी, आङ्गुष्ठी

(१) एतत्प्रतीकारणं पुनः पुनरित्यादि व्याख्यानं पुनश्चानुशब्दमुपा दाय व्याख्यानमिति
चित्रं प्रतिपाति । वस्तुवस्तु-एवंमूलेयं गौरिति तानुपत्याय विदक्यं प्रवोचि-अहं प्रवोचन् ।
प्रवोचानि । नुविचके । इन्द्रसि-“भववहिताश्चे”ति (पा० १।४। ८२) प्रेतस्य ध्ववहित
प्रयोगः । वचनाने लुक् (पा० ३।४। १६) “बहुतं इन्द्रस्त्वनाङ्गुष्ठी” (पा० ६।४। ७५) एव-
भावः । “अत्यतिवल्ली”ति (पा० ३।१। ५२) क्तेरङ्कि “वव व्व” (पा० ७।४। २०) इत्युनागमः ।

(२) वस्तुवस्तु-आङ्गुष्ठीनां कानादिभिरित्याहुट्टयः कामाद्युपहतनत्का मनुष्यास्तेषांभ्ये

मनोहरा । अमिश्रस्तिपावा । अमिश्रस्ति शयनं तत्र पावा पवित्रा भव ।
किञ्च शरदः वर्षाणां शतं जीव । किम्भूता ? सुवर्चाः शोभनदीप्तियुक्ता ।
किञ्च रयिं धनम् अनुसंव्ययस्व संवृणु धारयेत्यर्थः । न केवलं धनं, पुत्रां-
श्च धारय । अत्राप्याशंसैव वाक्यार्थः ॥ १२ ॥

याऽअकृन्तन्नवयन्याऽअतन्वत । याश्च देवीस्त-
न्तूनमितो ततन्थ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्यय-
स्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः ॥ १३ ॥

हे आयुष्मति । या देवीर्देव्यस्तन्तून् अकृन्तन् कर्त्तितवत्यः । वाश्च
तन्तून् अवयन् ऊतवत्यः । याश्च अतन्वत विस्तारितवत्यः । याश्च ततन्थ
तेजुः विस्तारितवत्यः । अभितः सर्वतः ता देवीर्देव्यस्त्वा त्वां संव्ययस्व
संव्ययन्तु परिधापयन्तु, अर्थाद्वासः । तथा सति त्वं च इदं वासः परि-
धत्स्व । किमर्थं ? जरसे दीर्घायुष्टाय । अवयन्निति “वेञ् तन्तुसन्तान”
इत्यस्य । देवीरिति प्रथमा बहुवचने रूपं, “वा ऋन्दसी”ति दीर्घत्वम् ।
ततन्थेति “तनु विस्तार”इत्यस्य लिटि । संव्ययस्वेति “तिङां तिङो
भवन्ती”ति प्रथमपुरुषबहुवचने मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ १३ ॥

परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टि-
रस्मि ॥ शतं च जीवामि शरदः पुरुची
रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥ १४ ॥

अहं परिधास्यै परिधानं करोमि । यशोधास्यै कीर्त्तिं धारयामि ।
हेतुहेतुमद्भावो बोद्धव्यः । अनेन परिधानेन यशो भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च
अनेन परिधानेन शरदः वर्षस्य (१)शतं जीवामि । कथम्भूतः ? पुरुची ।
पुरुभिर्बहुभिःपुत्रधनादिभिरुचः समवायः । “उच्च समवाये” (दि० प०)
घञर्थे कः । सोऽस्यास्तोति, मत्वर्थे इनिः । रायस्पोषम् धनवृद्धिकरम् ।
एतावद्भिः प्रयोजनैः । अभिसंव्ययिष्ये अभि सर्वतोभावेन सन्धारयिष्या-
मीत्यर्थः । किं च दीर्घायु(२) त्वाय चिरज्जीवित्वाय जरदष्टिः । वृद्धोऽस्मि
भवामि । “अनेने”ति शेषः, सम्प्रग्व्ययिष्ये आवरणं करिष्यामीत्युपसं-
हारः । पुनः पुनरुद्धेद् भाद्रातिशयार्थः । रायस्पोषमिति “सुपां (३)सुपो
भवन्तीति” चतुर्थ्या द्वितीया । संव्ययिष्ये “व्येञ्संवरण”इत्यस्य रूपम् ॥

अमिश्रस्तिपावा अमिश्रस्तिरभिशापोऽपवादस्तस्या आत्मानं मात्र पातीत्यमिश्रस्तिपावा । रत्नार्थार्थ-
द्वनिप् (पा० ३।२।७२) कर्त्तरि ङ (१) शतं शरदः । शतवर्षाणीति न्यास्येयम् । (२) “आयु-
जीवितकालो ने”त्यमरे षकारान्तोऽप्ययमस्ति । (३) एतदुपस्थाख्यानमनादैयम् । द्वितीयान्ततया
व्याख्यातत्वात् । अत्र “षष्ठ्याःपति पुत्रे०” (पा० ८।३।५३) स्यादिना सर्वं षोष्मम् ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ॥

यशो भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ १५ ॥

द्यावापृथिवी-द्यावापृथिव्यौ मा मां “छादयेताम्” इतिक्रियापदमध्याहर्त्तव्यम् । केन ? यशसा । किञ्च इन्द्रावृहस्पती यशसा माच्छादयेताम् । किं च यशः मा माम् अविदत् प्राप्नोतु(१) । न केवलं, यशो, भगश्च सौभाग्यं च मा अविदत् । किं च यशः मा प्रतिपद्यताम् । ‘मत्तो माऽप गच्छतु(२) ॥ १५ ॥

समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।

सम्मातरिश्वासन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ ॥ १६ ॥

हे कन्यके ! विश्वेदेवा नौ आवयोः हृदयानि (३) हृदये समञ्जन्तु(४) संसस्यग्भूता अनुकूलाः आपः पानीयानि च समञ्जन्तु । नौ हृदय इत्यनेन चश्वन्धः । पानीयेनोत्सर्गपूर्वकं दत्तं यत्तत्तव हृदयसम्मतं भवतु । तथा संसस्यग्भूतोऽनुकूलः मातरिश्वा वायुः आवयोः प्राणभूतः नौ (५) आवां सन्दधातु संयोजयतु । तथा धाता प्रजापतिः नौ आवां सन्दधातु । तथा उदेष्टी इच्छाकर्त्री देवता कामदेवः नौ आवां सन्दधातु । अत्र उदे(६) ष्टीति “इषु इच्छायामि”त्यस्य उत्पूर्वस्य तृचि छान्दसत्वादिट् न भवति । देवताभिप्रायेण ङीप् छोत्वविवक्षायाम् ॥ १६ ॥

अथ कन्यादाने प्रतिग्रहमन्त्रौ ।

कौऽदात्कस्माऽअदात्कामौऽदात्कामायादात् ।

कामौ दाता कामं प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ १७ ॥

कः अदात् दत्तवान् ? कस्मै अदात् ? इति अयं प्रश्नः । अत्रोत्तरं कामः अदात् कामाय अदात् । यतः कामौ दाता कामः प्रतिग्रहीता । अतएव हे काम ! अभिलाष ! एतद्दुदेयं वस्तु कन्यादिकं ते तव । कामशब्देनेच्छामिधीयते यतः इच्छायामेव सत्यां दीयते प्रतिगृह्यते च । तथा च तत्प्राधान्यप्रतिपादनाय दातृत्वप्रतिगृहीतृत्वं च कामस्यैवोक्तं तेन कामस्तुतिरत्र वाञ्छ्यार्थः ॥ १७ ॥

द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु ॥ १८ ॥

व्यक्तार्थमेतत् । हे कन्यके ! तवायं पिता जाकाशमिव । वृक्षादिद्वारा

(१) “विद्वद् लाभे” लुङ् लोडर्थे । (२) प्रतिव्रजापार्थे । मधि सर्वदा तिष्ठतिस्त्वर्थः ।

(३) इदुर्ध्वं व्यत्ययेन । (४) गुणातिशयाधानेन संस्कुर्वन्तु (५) वस्तुतस्तु षष्ठ्या द्विवचनमेव सत् । हृदयेभ्यःकरणमनेनाभिप्रेयते । (६) वस्तुतस्तु उरत्र चार्थे, देष्टी परमाद्युपदेश्ठी वाक् चेत्यर्थः । अत्र दिशद्विद्विपोपसृष्टार्थे वर्तते । ततश्च । ङीप् । पलोपेनोपदेश्ठीत्यर्थमाहुः ।

सर्वोपकारकं यथाकाशं तद्वत्पितापि । अहं पृथिवीव यथापृथिवी सर्वा-
श्रया तथाऽहमपि त्वदाश्रय इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ त्रिवाहयन्त्राः

यद्देहि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा ।

द्विरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोतु ॥ १९ ॥

हे कन्ये ! यत् मनसा दूरं पवि गच्छसि पितृकुन्तरो वद्विर्भूता सती ।
कुत्र केन नीयत ? इति मनसा सोःकण्ठा भवसीति यावत् । तत्र दिग्ः
प्राच्यादिदिग्ः । पवमानो वायुः । वा शब्दः (१)समुच्चये । द्विरण्यपर्णः
द्विरण्यं पर्णं पतनं गथो यस्य सः द्विरण्यपर्णः सूर्यः वैकर्णः विकर्णं कोटरे
विद्यति वैकर्णः अग्निः स ते दिग्वायुसूर्योऽश्वः द्वां मन्मनसां करोतु
मद्वत्तद्वदयां कुर्वन्तु । वचनव्यत्ययोऽप्रापः । अत्र कन्यकोत्कण्ठानिवृत्तिः
स्वहृदयैक्याशंसा चाक्यार्थः ॥ १९ ॥

अघोरत्रक्षुरपतिष्येऽधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः

सुवर्चाः । वीरसूद्वैवक्रामा स्योना शशौ भव

द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ २० ॥

हे कन्यके ! अपतिज्ञी एधि भव । किम्भूता त्वम् ? अघोरत्रक्षुः
अघोरं सौम्यं चक्षुः स्वपतिविषये यस्याः सा तथा । किं च पशुभ्यः
गवादिभ्यः शिवा कल्याणकरो सुमनाः शोभनमनाः सुवर्चाः शोभनदीप्तिः
वीरसूः वीरप्रसविषी देवक्रामा देवं देवर्तं श्रीडर्तं कामयत इति देवक्रामा
स्योना सुखिनी द्विपदे मनुष्ये चतुष्पदे पशौ शं कल्याणकरो तः अस्माकं
भवेति सर्वत्र सूच्यते ॥ २० ॥

सोमः प्रथमो विचिदे गन्धर्वो विचिद्ऽउत्तरः ।

वृत्तायोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्त्रे मनुष्यजाः ॥ २१ ॥

(१) इन्द्रवज्रिवाह्ये । “वशाथवाहयेवैवैवसाय्ये” इत्यमरात् । अत्र “विशामन्त्रादाशय
निष्कामनि यद्देवीन्यादिने” (१०० ११४)ति गृह्यसूत्रम् । इतः श्रुत्या इत्यन्ते गृहीत्वाऽनेन
वर्तिः शास्त्राणां स्थापितमस्ति प्रति गृह्यमन्त्रादिनिष्कामनि दशार्थं सुषोडशीयः । तेन
दिग्ः-मनु-सूची-सूय पवमानो वायुवि । अत्र-अत्रः मनसा-सुहृदया त्रिपद-सूया दूरं पितृ-
गृहादिगृहम् एधि गच्छसि चित्तस्य वायुदशप्रसङ्गात् । स वायुसदा सर्वा मन्मनसां मदेकनिष्ठवि-
त्ताहरोत् । श्रियुतः ! द्विरण्यपर्णः । द्विरण्यपर्णः उल्लेखना पूर्णं पतनं गमनं यस्य सः । तथा वैकर्णः
विदिष्टः कर्णं प्राप्यो यस्य स विकर्णः । स पत्र वैकर्णः । स्वार्थे अण् । वायोः स्वकारणाकार-
श्रुतमन्त्रादिदिशाम्बुवत् । अत्र वायुः द्विरण्यपर्णः सुवर्णवचः । वैकर्णः विकर्णाया विनशाया
मद्वत् गवर्ताभिर्दिग्वाहयन्त्राणां पद्यम् ॥

कन्यास्तुतिमाह—हे कन्ये ! त्वां सोमः चन्द्रः प्रथमः प्रथमं (१) जन्मसमय एव विविदे लब्धवान् । उत्तरः द्वितीयः गन्धर्वस्त्वां विविदे लब्धवान् । तृतीयस्त्वाम् अग्निः पतिर्विविदे । तथा च प्रथमं सोमगन्धर्ववह्निभिः स्त्रियः भुक्ताः । अतएव “सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्ति- (मध्य)-त्वं तेन शुद्धा हि योषितः” इत्यभिप्रायः । तथा हे तव तुरीयः पतिर्मनुष्यजाः । (२) अहमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददशये ॥

रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथो ऽइमाम् ॥ २२ ॥

तत्किमेतेषामेव स्वत्वविषय ? इत्याशङ्क्याह—सोमः इमां गन्धर्वायाददत् । गन्धर्व इमामशये अददत् । अग्निश्च अथाऽनन्तरमिमां मह्यमदात् दत्तवान् केवलमिमां किं तु रयिं च धनमपि पुत्राँश्च पुत्रानपि मह्यमग्नि-दाहत्तवान् ॥ २२ ॥

सा नः पूषा शिवतमामैरय सानऽऊरु उशती

विहर ॥ यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु-

कामा बहवो निविष्ट्यै ॥ २३ ॥

सा इत्थंभूता सर्वलोकसाक्षिणी देवता (सूर्यः) इमां नोऽस्मान् प्रति मैरय मा ईरयतु (३) त्यजतु । किन्तु अनुरक्तां करोतु । किम्भूता ? पूषा बुद्धिकरी । शिवतमा कल्याणतमा । किं च हे वधु ! यस्याम् त्वयि उशन्तः कामयमानाः वर्यं शेषं (४) शिशुनम् इन्द्रियं प्रहराम क्षिपाम । सा त्वम् ऊरुद्वयं विहर विवृतं ऊरु प्रसारय । त्वं किम्भूता ? नोऽस्मान् उशती इच्छन्ती “वश कान्तौ” इत्यस्य उशन्त इति उशती इति च । किंच यस्यामु यस्यामेव(५) कामाः बहवः अभिलषिता(६)निविष्ट्यै निवेशिताः(७) ॥ २३ ॥

सर्वप्रायश्चित्तमन्त्राः स्नानप्रकरणौ लिखितः ॥

(१) द्वितीयार्थे—प्रथमा । वस्तुतस्तु प्रथम इत्यस्य पतिरित्यनेन सम्बन्धप्रथममित्यर्थिकोऽर्थः । पतिः पालकः । स हि सर्वासामोषधीनामधिपतिः श्रूयते । स चास्यामन्नाद्यौषधिरसदाजैनाद्यं संवर्धयति । उत्तरो द्वितीयः पतिः पालको गन्धर्वः । शुभवाग्दानात् । अग्निश्च सर्वमेध्यत्वादिदानेन पतिः पालकः इत्यर्थः ॥ (२) अत्र “जनसनखनक्रमगमोविट्” (पा० ३।२।६९) इति जनेविटि “विह्व-नोरनुनासिकस्यात्” (पा० ३।४।४२) इति नस्यात्त्वम् ॥ (३) अत्राद्यौ दर्शनं विभक्त्यदर्शनञ्च द्वान्दसम् । वस्तुतस्तु सा पूर्वोक्तसकलगुणविशिष्टा प्रसिद्धा वा पूषा देवता (सूर्यः) इमां वधूं नोऽस्मान् प्रति पेरय ईरयतु प्रेरयतु अनुरक्तां करोतु । कथम्भूतामिमां ? शिवतमाम् कल्याणगुणविशिष्टाम् । इत्येवमर्थः । (४) “ये सान्तास्तेऽदन्ताः” इति न्यायाददन्तताऽत्र बोध्या । कोशे तु “भेदो मेहन-शोक(प)सौ” । इत्युक्तम् । (५) वरत्रैवार्थाऽव्ययम् । (६) धर्म-पुत्र-बन्-मुखरूपाः । (७) पत-

अथ राष्ट्रभृतोमन्त्राः (१२)

ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्व्वे ॥

स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्गन्धर्वः गन्धर्व्वरूपः तस्मै अग्नये स्वाहा वाट् यत्स्वाहा कृतं सुहुतं तत् वाट् सुष्ठु वहत्वित्यर्थः । किम्भूतः ? ऋताषाट् सत्यसहकृतः (१) । पुनः किम्भूतः ? ऋतधामा-ऋतं सत्यं धाम इथानं यस्य स ऋतधामा । किमर्थं स्वाहा क्रियत इत्याह— इदं ब्रह्म (२) ज्ञानं, क्षत्रं वीर्यं च स नः पातु—रक्षतु इति ॥ २४ ॥

ऋताषाड्ऋतधामाग्निर्गन्धर्व्वस्तस्यौष-

धयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यं ऽ स्वाहा ॥ २५ ॥

योऽयमग्निर्गन्धर्व्वरूपस्तस्याग्नेः गन्धर्व्वस्य औषधयो व्रीह्यादयः अप्सरसः । गन्धर्व्वीणामप्सरसो भवन्ति । किम्भूताः ? मुदो नाम मुदनामान इत्यर्थः । ताभिः सर्वे मोदन्त इति मुदः । ताभ्यः स्वाहा सुहुतं भवतु । तथा च ता अप्सरसाम् ज्ञानं वीर्यं च रक्षन्त्विति वाक्यार्थः ॥ २५ ॥

सं॒हितो॑ वि॒श्व॒सामा॑ सूर्यो॑ गन्धर्व्वे ॥

स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ २६ ॥

सूर्यो गन्धर्व्वः संहितः दिवसं रात्रिं च सन्दधातीति संहितः । विश्वसामा सर्वसामवेदमयः । अन्यत् समानम् ॥ २६ ॥

सं॒हितो॑ वि॒श्व॒सामा॑ सूर्यो॑ गन्धर्व्वस्तस्य॒ मरी-

चयो॑ऽप्सरसं॑ऽआयुवो॑ नाम ताभ्यं॑ स्वाहा ॥ २७ ॥

तस्य सूर्यस्य गन्धर्व्वस्य मरीचयो रश्मयः अप्सरसः आयुवो नाम ताभ्यः । आयुवोनाम आयुवो नाम्न्यः । आयुः उवन्ति योजयन्तीति आयुवः ! अन्यत्समानम् ॥ २७ ॥

सु॒षुम्णो॑ सूर्य॑रश्मिश्चन्द्रमा॑ गन्धर्व्वे ॥ स नऽइदं

ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ २८ ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्व्वरूपः सुषुम्णः सुषुम्णनामा सूर्यरश्मिश्च । अन्यत्समानम् ॥ २८ ॥

द्रयाख्यानमनाकरम् । पतत्प्रयोजनवचनतयाभाष्यकृद्भिर्वाख्यातम् । किमर्थम् शेषं प्रहरामि ? निविष्ट्यै अग्निशोनाद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये । अयमर्थः । निवेशोनामसुखम् । तदिह निरतिशयं मोचलक्ष्णैरेदित्यमिति ॥ (१) वस्तुतस्तु सत्यमेव सद्यते असत्ये कुपितो भवतीत्येवमर्थः सर्वत्र । (२) ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् । क्षत्रं क्षतोनाशत्वायत इति क्षत्रियजातिम् । इत्यन्य

सुपुष्णः सुर्यैरदिमश्चन्द्रमा गन्धर्व्वस्तस्य नक्षत्राण्य-

प्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ २९ ॥

तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राण्यप्सरसः । किम्भूता ? भेकुरयो नाम (१) २९

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व्वः ॥

स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ ३० ॥

यो वातो गन्धर्वः इषिरः गमनस्वभावः विश्वव्यचाः सर्वगतः ।
अपरं समानम् ॥ ३० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व्वस्तस्यापोऽ

अप्सरसऽऊर्जो नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ ३१ ॥

वातः गन्धर्व्वस्तस्याप्सरसः आपः जलानि । ऊर्जो नाम्न्यः ॥ ३१ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वः ॥ स नऽइदं

ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ ३२ ॥

यो यज्ञो गन्धर्वः । किम्भूतः ? भुज्युः । भुक्तिपालयति सर्वाणि भू-
तानि इति भुज्युः । सुपर्णः शोभनगतिरिति यावत् । अन्यत्समानम् ॥ ३२ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वस्तस्य दक्षिणाऽ-

अप्सरसस्तावा नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ ३३ ॥

यः यज्ञो गन्धर्व्वस्तस्याप्सरसो दक्षिणाः । किम्भूताः ? स्तावा नाम
दक्षिणायां दत्तायां यज्ञस्तोतव्यो भवतीत्यभिप्रायः । अपरं समानम् ॥ ३३ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व्वः ॥ स नऽ-

इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ ३४ ॥

यन्मतो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजानामीश्वरः विश्वकर्मा विश्वकर्मयुक्त-
स्तद्व्यापारेण विश्वस्य निर्माणात् ॥ ३४ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व्वस्तस्य

ऋक्सामान्यप्सरसऽपृष्टयो नाम ताभ्यं स्वाहा ॥ ३५ ॥

तस्य मनसो गन्धर्व्वस्याप्सरसः ऋक्सामानि । ऋचः सामानि
च पृष्टयो नाम अतिशयेच्छानाम । यासाम् आइष्टिः अतिशयेच्छा । तथा
च पुत्रादीच्छया यागादिमन्त्रप्रयुक्तपुत्रादिः सम्पद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

अथ जयासंज्ञकाश्चित्मितादित्रयोदश मन्त्राः । यथा—

ओंचित्तञ्च स्वाहा (१) ओंचित्तिश्च स्वाहा (२) ओं आकृतञ्च स्वाहा (३) ओं आकृतिश्च स्वाहा (४) ओं विज्ञातञ्च स्वाहा (५) ओं विज्ञातिश्च स्वाहा (६) ओं मनश्च स्वाहा (७) ओं शकरोश्च स्वाहा (८) ओं दर्शश्च स्वाहा (९) ओं पौर्णमासश्च स्वाहा (१०) ओं बृहच्च स्वाहा (११) ओं रथन्तरञ्च स्वाहा (१२) इति ॥ ३६ ॥

तत्र शेषपठितप्रजापतिर्जयानिन्द्रायेत्यादिमन्त्रे मह्यं प्रजापतिर्जयं ददा-
त्विति आशंसा भविष्यति खैवात्रापि :मन्त्रे चकारेण (१) समुच्चिता ।
चित्तं (२) ज्ञानं “मह्यं ददात्विति शेषः । एवं सर्वत्र । चित्तिः परिच्छेदः ।
आकृतं चाभिसुख्यम् । आकृतिश्चात्मनो धर्मविशेषो येन मनसः प्रेरणं
क्रियते । विज्ञातं ज्ञानम् । विज्ञातिश्च विज्ञातार्थः । मनश्च प्रसिद्धम् । शकरो
ष्व ऋक् प्रसिद्धा । दर्शश्च प्रसिद्धः । अमावस्या प्रसिद्धा । पौर्णमासं
प्रसिद्धम् । बृहद्रथन्तरं च सामविशेषः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः

पृतनाजयेषु ॥ तस्मै विशः समनमन्त

सर्वाः सऽउग्रः स ऽइहव्यो बभूव स्वाहा (१३) ॥ ३७ ॥

प्रजापतिः परमेश्वरः । इन्द्राय जयान् जयकर्तृकान्मन्त्रान् प्रायच्छत्
दत्तवान् । किम्भूताय ? वृष्णे वृषनाम्ने अभिमतार्थवर्षकाय । प्रजापतिः
किम्भूतः ? पृतनाजयेषु असुरसेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः विपक्षतेजोऽ-
भिभावी । यतश्च प्रजापतिः उग्रो बभूव सर्वतेजोऽभिभावी बभूव । स इ
सच्च प्रजापतिः हव्यो हव्यद्रव्यवाहो बभूव । एतावद्गुणविशिष्टः प्रजा-
पतिरतो जयं दत्तवान् इति । कथं दत्तवान् ? द्वि यतः कारणात् तस्मै
प्रजापतये सर्वा विशः प्रजाः समनमन्त सम्यक् प्रणामं कृतवत्यः । प्रजा-
पतिं स्तौति प्रजापतिर्मह्यं जयं ददात्विति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

अथाभ्यातानाख्या अष्टादशमन्त्राः १८

अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्

ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधया-

मस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा ॥ ३८ ॥

(१) वस्तुवस्तु चकारोऽपेरर्थे । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय जयान्प्रायच्छत्तया चित्तादि अपि मध्यम्यन्त्रसु
इति क्रियां विपरिणम्योत्तरत्र (१३) मन्त्रे सम्बन्धः । अत एवैषां जयामन्त्रत्वान्नायः । तथा च तैत्तिरीया
श्रुतिः “देवाभ्याः संयत्ता आसन् स इन्द्रः प्रजापतिसुपाभावरस तस्मा एतादयान्प्रायच्छत्तानजुशेत्तो
देवा अमुरानवर्थस्तत्रजयानाजयात्वमिति, अत्र प्रजापतिर्जयानित्येकेनापि जयालिङ्गेन “द्वित्रियो
यान्ती”ति न्यायेन प्रयोदशमन्त्रा जया इत्युच्यन्ते ॥ (२) वस्तुवस्तु-चित्तं ज्ञानाभारं इदं “चित्तन्तु वेगो

अग्निरिति । अग्निभूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्नृत्तस्मिन् क्षत्रे वीर्ये, (१) अस्याम् आशिषि आशास्ये (२) अर्थे अस्यां पुरो धायाम्, (३) अस्मिन् कर्मणि विवाहे अस्यां देवहृत्यां देवाह्वाने हूतिराह्वानं तस्यां स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः ॥ ३९ ॥

स मावत्वस्मिन्नित्यादि वाक्यानि स्वाहान्तानि वक्ष्यमाणेषु सप्तदशसु मन्त्रेषु योज्यानि । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः । अन्यत्समानम् ॥ ३९ ॥

यमः पृथिव्या इत्यादि ॥ ४० ॥

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरित्यादि ॥ ४१ ॥

सूर्यो दिशोऽधिपतिरित्यादि ॥ ४२ ॥

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिरित्यादि ॥ ४३ ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिरित्यादि ॥ ४४ ॥

मित्रः सत्यानामधिपतिरित्यादि ॥ ४५ ॥

वरुणोऽपामधिपतिरित्यादि ॥ ४६ ॥

समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिरित्यादि ॥ ४७ ॥

स्रोत्यानां नदीनाम् ॥ ४७ ॥

.अन्नं साम्राज्यानामधिपतीत्यादि ॥ ४८ ॥

साम्राज्यानामैश्वर्याणाम् ॥ ४८ ॥

सोमोऽधोषधीनामधिपतिरित्यादि ॥ ४९ ॥

सविता प्रसवानामधिपतिरित्यादि ॥ ५० ॥

रुद्रः पशूनामधिपतिः ॥ ५१ ॥

त्वष्टा रूपाणामधिपतिः ॥ ५२ ॥

विष्णुः पर्वतानामधिपतिः ॥ ५३ ॥

मरुतो गणानामधिपतयः ॥ ५४ ॥

पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः ॥

इह मावन्त्वित्यादि (१८) ॥ ५५ ॥

हृदयम्" इत्यमरात् । चित्तिस्तत्रत्या चेतना । आकृतश्चाभिमतम् । आकृतिश्चाभिमानः । विज्ञात शिल्पादिज्ञानम् । विज्ञातिरपरोक्षम् । (१) वस्तुतस्तु—ब्रह्मकर्मणि होमादौ । क्षत्रे—क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ । इत्यर्थः । (२) पुत्रादिमुखकामनायाम् । माहायैः सम्पादितेशाशंसने वा । यथाहुः "आयुरारोग्यमैश्वर्ययशोविद्यामलङ्कृतम् । भगवच्चरणे भक्तिरित्यष्टौ सन्तुतेऽनिशम्" इति । (३) पुरो-

पितरः पितामहाः । परे प्रपितामहाः । अवरे प्रपितामहात्पूर्वे । त-
तास्तस्मादपि पूर्वे । ततामहास्ततोऽपि पूर्वे । एवं षट्पुरुषा उक्ताः ।
वहुवचनं गौरवार्थं ते मामस्मिंल्लोकेऽवन्तिवत्यादि ॥ ५५ ॥

अथ वैवाहिका आज्यहोममन्त्राः ७

अग्निरैतु प्रथमो देवतानां^१ सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं^२ स्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा ॥ ५६ ॥

अग्निरासमन्तादैतु आगच्छतु । देवतानामिन्द्रादीनां प्रथमो मुख्यः ।
आगतः सन् सोऽग्निः अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजां पुत्रादिकां, मृत्युपा-
शात् मृत्युबन्धनात् मरणात् मुञ्चतु । तदयं राजा वरुणः अनुमन्यतां
स्वीकरोतु । कथं मोचयतु ? यथयं स्त्री पौत्रमघं पुत्रभवदुःखं प्राप्य न
रोदात् शोकं प्राप्य न रोदिष्यति । तथा च वरुणानुमतोऽग्निस्तथा मोच-
यतु यथा इयं स्त्री पुत्रदियोगदुःखं नानुभविष्यतीति वाक्यार्थः । रोदा-
दिति 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इत्यस्य लैटि रूपम् ॥ ५६ ॥

इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु

दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता

पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं^३ स्वाहा ॥ ५७ ॥

गार्हपत्योऽग्निः इमां त्रायतां रक्षतु । तथा अत्यै कन्यायै(१) प्रजां
पुत्रादिकां नयतु प्रापयतु । दीर्घमायुश्च नयतु । तथा सति इयम् अशून्यो
पस्था अबन्ध्या सफलप्रसवा नित्यं भर्तृयुक्ता वा भवतु । तथा जीवतां
दीर्घायुषां माताऽस्तु जीववत्सा भवतु इत्यर्थः । तथा पौत्रं पुत्रभवमानन्दं
सुखमभिविबुध्यतां (२) सर्वभावेनानुभवतु ॥ ५७ ॥

स्वस्तिनोऽअग्ने दिवआ पृथिव्या विवश्वानि धेह्य-

यथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं

तदस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रं^३ स्वाहा ॥ ५८ ॥

हे यजत्र ! यजन्तं प्रायत इति यजत्र । अग्ने ! नोऽस्माकं स्वस्ति कल्या-
णानि धेहि धारय । अयथा-अयथाक्रमम् एकदैवेत्यर्थः । कल्याणानि कि-
म्भूतानि ? विश्वानि सकलानि । दिवि (३) पृथिव्यां च यानि कल्याणानि

त्रेस्थितायाङ्कृत्यकायाम् । "स्थात्पुरःपुरतोऽग्रतः" इत्यमरः । (१) षष्ठ्यर्थेऽत्र चतुर्थी पूर्ववद्बोद्धव्या ।
(२) विशिष्टतया बुध्यतां निद्रासुखेच्छान्त्यक्त्वा जागर्तिवत्येन्ये ॥ (३) दिव आ इति मन्त्रांशस्याय-
मर्थो न मनोरमः प्रतिभाति । किन्तु दिवो ध्रुलोकात्स्वर्गादा पृथिव्याः पृथिवीं यावत् । आङ्ग्राभि-
विषी । यत् महि यो महिमा तत् तम् अस्मात्तु धेहि स्थापय इत्येवं, यतस्त्वं सर्वप्रत्यक्षदर्शी अता
नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथाङ्गतानि स्वस्ति सम्पूर्णानि यथा स्युस्तथा धेहि-

तानि सर्वाणीत्यर्थः । किं च यत् अस्यां महि मह्यां दिवि स्वर्गे जातमु-
त्पन्नं प्रशस्तं श्लक्ष्णं द्रविणं धनं तद् अस्मासु धेहि । किम्भूतं ? चित्रं
नानाविधं गोहिरण्यादि ॥ ५८ ॥

सुगन्धु पन्थां प्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मद्देह्यजरन्नऽआयुः ।

अपैतु मृत्युरमृतम्ऽआगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं कृणोतु स्वाहा ॥५९॥

हे अग्ने ! नः अस्माकं पन्थां पन्थानं(१) प्रदिशन् उपदिशन् एहि
आगच्छतु इत्यनुनये । पन्थानं किम्भूतं ? सुगं सुखेन गम्यत इति सुग-
स्तम् । किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनम् धेहि देहि । किंतत् ? अजरम् जरा-
रोगादिरहितम्(२) । पुनः किम्भूतम् ? ज्योतिष्मत्-प्रकाशकञ्च । ऊर्ज-
स्करमिति तदर्थः । किं च त्वय्यागते नोऽस्माकं मृत्युरपैतु अपगच्छतु
तथा अमृतं मोक्षः मे मम आगात् आगच्छतु(३) । तथा वैवस्वतः यमः
नोऽस्माकम् अभयं (४)कृणोतु करोतु । इति आशंसावाक्यार्थः ॥ ५९ ॥

परं मृत्योऽअनु परेहि पन्थां यस्तेऽअन्यऽइतरो

देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि

मा नः प्रजाथं रीरिषोमोतव्हीरान्त्स्वाहा ॥ ६० ॥

हे मृत्यो ! परं पन्थाम् उत्कृष्टं पन्थानम् अनु लक्ष्यीकृत्य परेहि—
(५) अपगच्छ । ते तव यः हिंसातोऽन्योऽहिंसात्मक इत्यर्थः । तं
पन्थानं परेहि परावृत्त्य गच्छ । पन्थाः किम्भूतः ? देवयानात् इतरः
उत्कृष्टः । किं च ते तव एतदेव ब्रवीमि । ते किम्भूताय ? चक्षुष्मते स-
कलव्यवहारं दृष्टवते । शृण्वते सङ्कलव्यवहारं श्रुतवते । किं ब्रवीमि ?
नोऽस्माकं प्रजां मा रीरिषः मा हिंसीः । उत-अपि च वीरान् पुत्रान्
मा रीरिषः मा हिंसीः । अनयाऽऽहुत्या तुष्टस्त्वं रक्षाङ्गवित्यर्थः ।
रीरिष इति “रिष हिंसायामि”त्यस्य धातोः । लुङि प्रथमपुरुषै-
कवचने माङ्घ्योगाद्डागमो न भवति । वीरशब्देन पुत्रोऽभिधीयते इत्यत्र
“पुत्रो वै वीर” इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ ६० ॥

अर्यमणं देवं कन्याऽथाग्निमयक्षत ॥ स नोऽअर्यमा

अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । इति ॥ (१) अचिरादिमार्गम् । (२) अजरमित्यग्निविशेषणं वा । आयुः
पुण्यमिति तदर्थः । (३) लोडर्थे लुङ् । (४) त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाद्ःखहेतुभयाभावं कृणोतु
करोतु । “कृविहिंसाकरणयोश्च” (भा० प०) लोट् । “विन्विकृण्वोरच” (पा० ३.१.८०)
इत्यकारान्तादेशो धातोर्हप्रत्ययश्च । अकारलोपेऽतस्य स्थानित्वाद्दुग्गुणाभावः । अत्रासन्धिः प्रकृतिभा-
वाद । (पा० ६.१.१२५) बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ (५) यद्वा परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्वं पन्थां
पन्थानम् अग्निं हि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति य इत्यादिना ॥ इतरस्तुच्छः । “इतरस्तव्यनीचयोः”

देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा ॥ ६१ ॥

इयं कन्या अर्यमणं देवं सूर्यम् अयज्ञत (१) पूजयति । किम्भूतं देवम् ? अग्निम् अग्निस्वरूपं, किमर्थं पूजयति ? स अर्यमा देवः इतः पितृकुलात् नोऽस्मान् प्रमुञ्चतु-प्रकर्षेण मोचयतु । पतेः पत्युः सकाशात् मा प्रमुञ्चतु नो प्रमोचयतु । मत्तः पतिवियोगः कदाचिदपि नो भवत्वित्यर्थः ॥ ६१ ॥

इयं नार्थुपव्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मा-

नस्तु मे पतिरेधन्तं ज्ञातयो मम स्वाहा ॥ ६२ ॥

इयं नारी उपसमीपे 'पत्यु'रिति शेषः । व्रूते व्रदति । किं कुर्वती ? अग्नौ लाजान् आवपन्तिका आवपन्ती प्रक्षिपन्ती । किं व्रूते ? मे-मम पतिरायुष्मानस्तु दीर्घायुश्नुतु । तथा मम ज्ञातयः पधन्तम् पधन्तां वृद्धियुक्ता भवन्विति । पधन्तमिति छान्दसं ह्रस्व (२) त्वम् ॥ ६२ ॥

इमाँल्लाजानावपाश्र्यशौ समृद्धिकरणं तव ।

मम तुभ्य च संवतनं तदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहा ॥ ६३ ॥

हे पते ! अहमिमान् करस्थान् लाजानगनावावपामि-प्रक्षिपामि किम्भूतान् लाजान् ? तव पत्युः समृद्धिकरणं समृद्धिकरान् (३) समृध्यर्थमित्यर्थः । अपि च यत् इदं मम तुभ्य तव च संवतनं दृढीकरणं (वशीकरणं) तत् अग्निः अनुमन्यताम्-अनुमोदितं करोतु इत्यर्थः । तुभ्येति पृष्ठार्थं चतुर्थी (पा० २।३।६२ वा०) 'सुपां सुतुगि' (पा० ७।१।३६) त्यादिना विभक्तिलोपः ॥ ६३ ॥

वृभूणामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या

जरदष्टिर्यथासः । भगोऽअर्यमा सविता पुरन्धि-

मंद्यं त्वाऽदुर्गाहंपत्याय देवाः ॥ ६४ ॥

इत्यमरः । देवयानादचिरादिमागाद्रन्यः पितृयानाख्यः । पुनरावृत्तिश्रुतेस्तुच्छ्रवणस्य । (१) वस्तु तस्त्वयमर्थोऽऽप्तवः । अयज्ञतेति भूतकालिकवद्बुवचनान्तक्रियापदश्रुतेः । किन्तु कन्यापठनीयमः वरः पठति तथैवान्यत्रापि सूत्रसम्भवेः । कन्या मूर्ध्वं (प्रथमं) देवं कमनीयमग्निमग्निरूपिणम् अर्यमणं सूर्यम् अयज्ञत-अयज्ञत् । पूजितवत्यो "योग्यवरलामाये"तिशेषः । स अर्यमा देवस्तामिरिष्टो यतोऽतः नः अस्मान् इदानीं परिणीतां मां (कन्याम्) "अस्मद्रोदयोश्च" (पा० १।२।५९) इति एकत्वेऽपि न इति बहुवचनम् । यद्वा अयज्ञतेति पदवचनभ्यत्ययेन वरस्यैवोक्तिरियं कन्यामग्निमित्यसन्निवृत्तार्थः । इयं कन्या अयज्ञत-अयज्ञत् पूर्वन्नेन तुष्टः सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युमंशर्या नो प्रमुञ्चतु न प्रमोचयतु अन्तर्भावित्यर्थः । "मानो नाः प्रतिषेधे" इति । (२) पत्यञ्च इत्याद्युधधृत्पाठमनुच्यते । हरिहर-त्रयराम-गदाधरैस्तु दीर्घान्त पाठ एव भूतः ॥ (३) अत्रलिङ्गवचनव्य-

तव हस्तं गृभ्णानि गृह्णानि । किमर्थं ? लौभनेऽवाय लौभान्याय । यथा
त्र मया पत्या सह जरदृष्टिः श्रात्त वृद्धा भवेत्यर्थः । हस्तग्रहणे कथं तवा-
धिकार इत्याकाङ्क्षायामाह-भग इत्यादि, त्वा त्वां देवाः मह्यम् अद्भुः दत्त-
वन्तः । ते के देवाः ? भगः अर्यमा सविता च । किम्भूतां त्वं ? पुरन्धिः
पुरन्धी गार्हस्थ्यधिकारिणी । किमर्थम् अद्भुः ? गार्हपत्याय गृह (१) स्वा-
मिनीत्वाय । गृभ्णामीत्यत्र “हग्रहोर्भेद्भृन्दस्त्री”ति हकारस्य भकारः ॥६५॥

अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽवहम् ।

सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ ६५ ॥

तावेहि विवहावहै सह रेतो दधावहै ॥ प्रजां

प्रजनयावहै पुत्रान् विन्ध्यावहै वहून् ॥ ६६ ॥

ते सन्तु जरदृष्टयः संप्रियौ रोचिष्णु सुमनस्य-

मानौ ॥ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः

शतं गृणुयाम शरदः शतम् ॥ ६७ ॥

किम्भूतोऽहम् ? अमोऽहमस्मि । न वर्तते मा लक्ष्मीरस्येति अमः ।
तादृशोऽहं, त्वं च सा लक्ष्मीः । तथा च त्वया लक्ष्म्या विना शून्योऽहं
त्वं मम लक्ष्मीर्भवेति भावः(२) । सा त्वमस्यमोऽवहमिति पुनरभिधान-
मादरातिशयार्थम् । तथाऽहं साम अस्मि सामषीदोऽस्मि ऋक्त्वम्
ऋग्वेदस्त्वम् । अहं द्यौः स्वर्गः त्वं पृथिवी । तथा च उभावपि परस्पर-
रान्वययोग्यावित्यभिप्रायः । तथा च एहि अभिमुखी भव । तौ आवां विव-
हावहै विवाहं करवाव । तथा सति रेतः शुक्रं (३)सह संयुक्तौभूत्वा दधावहै
धारयाव । (४)प्रजां सन्तति, प्रजनयावहै उत्पादयाव । वहून्पुत्रान् वि-
न्ध्यावहै प्राप्नुवाव । ते च पुत्राः जरदृष्टयः सन्तु दीर्घायुषः भवन्तु । किं
च आवां शरदः शतं पश्येम, जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतंम् ।
आवां किम्भूतौ ? संप्रियौ अन्योन्यानुरक्तौ । रोचिष्णु दीतियुक्तौ ॥६७॥

आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ॥

स्य आर्षः (पा० ३।१।८५) बोध्यः । (१) गृहपतित्वाय । त्वया विना गृहपतित्वं नोपपत्स्यत
इति । यद्वा गार्हपत्योऽग्निस्तदर्थन्तस्तेवायै । अग्निपरिचरणायेति यावत् । (२) एतद्रथाख्यानं
न मनोरमम् । किन्तु अमोषिष्णुः । स हि सर्वत्रामति गच्छति जानाति वा सर्वं, यद्दानमिनाति
हिनस्ति अपि तु पालयतीत्यमः । “मिन्वृद्धिसायाम्” (कथा० ७०) “अमृगतौ” (श्वा० प०) पया-
धत् । सा लक्ष्मीः । एवं सा गौरी अमः शिवः । स हि न कैश्चिन्मीयते दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्त-
विन्मात्रमूर्त्तयम् ॥ इति स्मृत्या तथासिंहितः । “सा च लक्ष्मी दुषैः प्रोक्ता गौरी सा च स ईश्वरः”
शतैकाक्षरी । (३) पुत्रदेहरूपम् । (४) पोषयाव ; “हुधान्वारणपोषणयोः” (जु० ७०) लोट् ।

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायतः ॥ ६८ ॥

हे कन्यके ! त्वय् इमम् अश्मानमारोह आक्राम । किमर्थम् ? अनेना-
रोहणेन त्वं स्थिरा भव । क इव ? अश्मेव । किं च पृतन्यतः त्वत्प्रति-
पन्नतया आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः पुरुषान् अभितिष्ठाऽऽक्रम । किं च
पृतनया सह आयत आगच्छतः तादृशानेव अववाधस्व-खण्डय, पृतना-
यतः (१) हतिलोहितादिगणे पठितः, पृतन्यत इति च ॥ ६८ ॥

सरस्वति प्रेक्षस्व सुभगे व्वाजिनीवति ॥ यां

त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः ॥ ६९ ॥

यस्यां भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् ॥

तामद्य गार्थां गास्यामि या स्त्रोणामुत्तमं च यशः ॥ ७० ॥

हे सरस्वति ! यां त्वा त्वां प्रगास्यामि प्रगायामि उत्कीर्त्तयामि सा
त्वमिदं विवाहकर्म प्र अत्र प्रकर्षेण पालय । सरस्वति ! किम्भूते ? सुभ-
गे ! कल्याणि । पुनः किम्भूते ? वाजिनीवति ! वाजिनी (२) घोटिका त-
द्वति । घोटिका यथा शीघ्रं गच्छति तथा त्वमपि कीर्तिरूपा शीघ्रं गच्छ-
तीति । क्लेत्याकाङ्क्षायामाह-विश्वस्य अस्य सर्वस्य भूतस्य प्राणिजातस्या-
ग्रतः । कीदृशायां ? यस्यां सरस्वत्यां भूतं पृथिव्यप्तेजोवाद्याकाशात्मकं
समभवत्सम्यक् अवभवत् । तथा तस्यामिदं विश्वं जगत् । तां गार्थां गाथा-
त्मिकां सरस्वतीमिदानीं गास्यामि गायामि । कीदृशी गाथा ? या गाथा

(१) पृतनाशब्द इति तात्पर्यम् । किन्त्वेवंसति पृतनया सहायत आगच्छत इति कथं व्याख्यातवानिति
चित्रं, पृतन्यत इति चेत्यशुद्धमेव । तत्र हि “कव्यध्वरपृतनस्यचिलोपः” (पा०७।४।३९) इति क्वेऽ-
न्यलोपे लटः शतरि रूपम् । पृतनां संग्रामम् (निघ०२।१७।१८) इच्छन्ति पृतन्यन्तित एव पृतन्यन्त-
स्तान्पृतन्यत इति जयरामगदाधरौ ॥ अत्र लोहितादित्वकल्पने अपृतनाः पृतनाभवन्तीत्यर्थः । लोहि-
तादित्वात्त्वयि (पा० ३।१।१३) “वाक्ययः” (पा० १।३।४) इति वा परस्मैपदमिति लटः शतरि
रूपम्पोष्यम् । अत्र पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्व इति पृतनायन्तस्तानिति जयरामगदाधरौ ॥ “ध्वजिनी
वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः” इत्यमरः ॥ (२) एतद्व्याख्यानं द्वयमेव । श्रुतौ प्रजायाम-
स्याग्रत इति पठयते व्याख्यायते च प्रगायाम्यस्याग्रत इति चित्रं प्रतिभाति । वस्तुतस्तु-हेसुभगे !
कल्याणि ! वाजिनीवति ! वाजाः पक्षाः सन्त्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वति तद्वाहने ! (अक्षसह-
धर्मिणीत्वात्) “वाजो निःस्वनपक्षयोः” इति मेदिनी । सरस्वति ! वैखरीवाग्रूपे ! इदं विवाह-
कर्म वरवप्वात्मकमिथुनं वा प्राव प्रकर्षेण रक्ष । सर्वप्रकृतिरूपत्वात् । यां त्वा त्वान् अस्य विश्व-
स्य सर्वस्य भूतस्य प्राणिजातस्य पृथिव्यादेर्वा प्रजायां प्रकृष्टं जनयित्रीं “मन्त्रा आहुरि”ति
शेषः । किम्भूताम् ? अग्रतः प्रथमाम् । यद्वा अग्ने सृष्ट्यादौ मन्त्रा आहुरित्पर्यः । तदेव प्रपन्नयति
यस्यामिति । यस्यां प्रकृतिरूपायान्त्वयि इदं सर्वं विश्वं पृथिव्यादिभूतं प्राणिजातञ्च । जगत्—
अस्तंगच्छत् ॥ पुनः सृष्ट्यादौ यस्याः सकाशात् समभवत्—संभूतं तस्यास्ते सम्बन्धिनीं ताङ्गार्थां
गुणप्रभावस्तुतिप्रकाशिकाम् । अथ अस्मिद्दनि (समये) गास्यामि या धृता सती स्त्रीणाद्युत्तमं

स्त्रीणामुत्तमम् उत्कृष्टं यशः । एवं सरस्वतीं स्तुत्वा सा मामिह विवाह-
कर्मणि प्रमादकृताशुद्धमन्त्रपाठतः पालयत्विति ज्ञाशंसा वाक्यार्थः, प्र-
गायामीति गैशब्दे णिः । गास्यामीति वर्त्तमाने लृट् ॥ ६६ ॥ ७० ॥

तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्याव्वहतु ना सह ॥ पुनः

पतिभ्यो जायां दाशे प्रजया सह ॥ ७१ ॥

हे अग्ने ! अग्ने प्रथमं सोमादिः(१) एतां कन्यां सूर्यां सूर्यवत्का(२)
न्तिशालिनीं तुभ्यं त्वदर्थं पर्यवहन् पर्यवहत् विवाहि(३) तवानित्यर्थः ।
एतां त्वया सह पुनर्ना मनुष्यो वहतु-विवाहयतु । पुनश्च(४)पतिभ्यः
मनुष्येभ्यः एनां जायां प्रजया सन्तत्या सह दाः देहीति । अयं वा-
क्यार्थः—हे अग्ने ! अतौ प्रथमं त्वया विवाहिता तवैव जाया इदानीं स-
न्तत्या सह एनां जायां मनुष्याय पत्ये मह्यमिति यावत्, देहीति । दा
इति लोटः सिप् ॥ ७१ ॥

एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु ॥ द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वा

नयतु ॥ त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु ॥

चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु ॥

पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥

षड्भ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ सखे सप्तपदा

भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ७१ ॥

हे सखे ! पति । त्वाम् एकं पदं विष्णुर्नयतु प्रापयतु । किमर्थम् ?
इषे मन्नाय । ऊर्ज्जे वलाय । रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै । मय एव मायः
सुखं तस्य भवः उत्पत्तिस्तस्यै । पश्वादिभ्यस्तत्सुखाय हे सखे ! इह
मित्रमिव सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव । मामनुव्रता-
ऽनुवर्त्तिनी च भवेति वाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः

श्रेष्ठं (निष्कलङ्कं) यशः कीर्त्तिं "न्ददाती"ति शेषः ॥ (१) अत्र सोमोगन्धर्वाश्चेति व्याख्यातव्य-
मग्ने बहुवचनदर्शनात् । बहुवचनस्यैकवचनविपरिणामः प्रौढिवाद एव । (२) नवोद्गतकान्ति नवो-
ढामिति यावत् । "दैवक्या सूर्यया सार्द्धं प्रयाणे रथमारुहत्" इति श्रीमद्भागवतलोकव्याख्यायां
श्रीधरस्वामिभिरुक्तव्याख्यातत्वात् । (३) आदरार्थं सोमोगन्धर्वयोर्बहुवचनेन श्रुतौ निर्देश इह
छान्दसो व्यत्यय उन्नीतः । (४) एषोऽर्घ्यः कुतउत्प्रेक्षित इति न प्रतीमः । वस्तुतस्तु—हे अग्ने !
अग्ने पूर्वं जननदिनादारभ्य सोमोगन्धर्वाश्च तुभ्यन्वदर्थमिमां कन्यां पर्यवहन् परिणीतवन्तः ।
साम्प्रतं च सूर्यान्नवोढामिमां ना पुरुषो भवान्वहतु जायात्वेन प्रतिगृह्णातु ॥ पुनश्चपतिभ्यः सोमादि-
भ्यः सकाशात् जायां जायात्वेन परिगृहीतामिमां प्रजया सन्तत्या सह त्वं मह्यं दाः देहि अत्र

शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ७२ ॥

या आपः शिवाः कल्याण्यः शिबतमाः अतिशयेन कल्याण्यः शान्ताः अनुपद्रवाः । अनुपद्रवकारिण्यः । शान्ततमा अतिशयेन शान्तास्ता आपः स्ते तव भेषजं रोगनाशनं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । कृण्वन्त्विति “कृविहिंसा-करणयोश्चे”त्यस्माद्धातोर्लोटि रूपम् ॥ ७२ ॥

आपो हिष्टेत्यादिव्याख्यातम् ॥

मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं
तेऽथस्तु ॥ मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजा-
पतिष्ठा नियुनक्तु मह्यम् ॥ ७३ ॥

हे कन्ये ! तव हृदयं मम (१) व्रते निश्चये दधामि अर्पयामि । म-
द्दूषतं कारयामोत्यर्थः । तथा सति तव चित्तं हृदयं मम चित्तमन्वस्तु ।
मम चित्तानुकूलं भवतु । तथा मम वाचं वाक्यम् एकमनाः एकचित्ता
सती जुषस्व सेवस्व । मदीयवचनकारिणी भवेत्यर्थः । तथा प्रजापति-
ब्रह्मा त्वा त्वां मह्यं मत्सेवायै नियुनक्तु नियोजयतु ॥ ७३ ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतन ॥ ७४ ॥

हे सख्यः ! विवाहदेवताः । इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलयुक्ता ।
(२) इत्थं भूतामिमां समेत संगच्छत । इमां संगम्य दृष्ट्वा अस्यै सौभाग्यं
च दत्वाय अस्तं स्वस्थानं याथ यात गच्छत । (३) न विपरेत-नविमुख-
तथा पराहत अपगच्छत । पुत्रादिमङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजतेति
वाक्यार्थः । अत्र दत्वाय(४)इति ‘रक्षोयगि’ति यक् । विपरेतनेति “इण्-
गतौ” विपरापूर्वस्य मध्यमपुरुषैकवचने तनप् ॥ ७४ ॥

इह गावो निषीदन्त्विहाश्वाऽइहपुरुषाः ॥ इहो

सहस्रदक्षिणो यन्नइह पूषा निषीदतु ॥ ७५ ॥

इह चर्मणि त्वम् उपविश । त्वया सह गावः । निषीदन्तु । इह अश्वाः
इह पुरुषाः परिजनमनुष्या उपविशन्तु । उश्वदोऽप्यर्थः । इह सहस्रद-
क्षिणः यन्नोऽपि निषीदतु । तथा पूषा पुष्टिकारी आदित्यः निषीदतु । तथा-
चैतैः सह इह वलीवर्द्धचर्मणि उपविश । एतत्सहवासेन तव कल्याणम-
स्त्विति वाक्यार्थः ॥ ७५ ॥

सन्निवारणः । (१) वेदेऽस्मच्छब्देन वक्रतुरात्माऽभिप्रेयते । तेन वरो भवति अर्हं मम आत्मनः व्रते-
शास्त्रविहितनियमादौ । इत्यर्थः ॥ (२) अत्र मत्सर्वे “छन्दसोवनिषीचे”ति ईप्रत्ययश्छान्दसः ॥
(३) ष्यप्रत्ययेन लोट्ये लट् ॥ (४) एतदादिव्याख्यानमसङ्गतम् (पा० ३।१।७५) सूत्रविरो-

ध्रुवमसि ध्रुवं त्वां पश्यामि ध्रुवैधि पौष्ये मयि

मह्यं त्वादात् ॥ बृहस्पतिर्मया पत्या

प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम् ॥ ७६ ॥

हे वधु ! त्वं ध्रुवमसि । ध्रुवनक्षत्रवत् अविनाशिनी भवसि । अतः त्वा
त्वां ध्रुवं (१) पश्यामि दर्शयामि । किमर्थं ? त्वं मयि ध्रुवा शाश्वती सती
पोष्यापोषणीया(२) एधि भव । इत्येतदर्थं, बृहस्पतिस्त्वा त्वां मह्यम् अदान्
दत्तवान् । तथा सति त्वं प्रजावती पुत्रादिसहिता मया पत्या सह शरदः
शतं शतवर्षाणि जीव । त्वं मयि शाश्वती भवेत्येतदर्थं, पश्यामीत्यन्तर्भा-
वित्प्यर्थः । ध्रुवमिति स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते नपुंसकलिङ्गत्वं (३) छान्दसम् ७६
इति विवाहमन्त्रव्याख्यानम् ।

अथ चतुर्थीकर्ममन्त्रव्याख्यानम् ।

अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि

ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै

पतिग्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ १ ॥

हे अग्ने ! प्रायश्चित्ते ! सकलदोषापहरणस्वरूप ! त्वं देवानामिन्द्रा-
दीनां प्रायश्चित्तिरसि । दोषापहर्ता भवसि । अतः कारणादहं त्वाम् उप-
धावामि उपसर्पामि । (४) अहं किम्भूतः ? नाथकामः याच्ञा(५)कामः ।
याच्ञार्थमुपसर्पामि इत्यर्थः । का याच्ञा(६)? अस्यै अस्याः कन्यकायाः
या तनूः पतिग्नी यदङ्गं पतिर्हिंसकम् अस्यै-अस्वाः तां तनूं नाशय
(७) अपाङ्गुरु । तदलक्षणमपाङ्गुर्वित्यर्थः । हे अग्ने ! यतस्त्वं देवानामपि
दोषापहर्ता अतो मदुपसर्पितः सन् अस्यास्तदलक्षणं नाशयेत्यर्थः । अस्यै
इति पष्ठ्यर्थं चतुर्था ॥ १ ॥

वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि

ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै

प्रजाग्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ २ ॥

धाद् । (१) तारकाविशेषं, तवरूपमिति इत्याद्युधः । एवं पश्यामि दर्शयामि । (२) मत्प्रजापोष्ठी
वा ॥ (३) वद्रूपताऽव्यारोपे नपुंसकनिर्देश एव युक्त इतीदञ्चित्यन् । (४) शरणागतो भवामि ।
आश्रयामि (आराधयामि) । (५) प्रार्थयमानः । आशीः काम ऐश्वर्यकामोवेतिपरे । “नाथनाष्ट-
याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु” (स्वा० प०) ततोभावेष्वल् । नाथनंनायस्तत्कामयत इत्यर्थे “कर्मण्यण्”
(पा० ३।२।१) ॥ (६) याच्ञाप्रयोजनमाहेत्यर्थः ॥ (७) अत्र “सविशेषणेहि विधिनिषेधौ
सति विशेष्येऽन्वयवाधे-विशेषणमुपसङ्क्रामतः” इतिव्यायेन शिखानाद्ये शिखीनष्ट इतिवत्तदोषस्यै-

हे वायो ! अस्याः या प्रजाघ्नी सन्तानविरोधिनी (१) तनूः, अन्य-
त्समानम् ॥ २ ॥

सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै
पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ ३ ॥

हे सूर्य ! अस्याः या पशुघ्नी गवादिनाशिनी तनूः । अन्यत्समानम् ॥३॥

चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै
गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ ४ ॥

हे चन्द्र ! अस्याः या गृहघ्नी गार्हस्थ्यविरोधिनी तनूरन्यत्पूर्ववत् ॥४॥

गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि याऽस्यै
यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ ५ ॥

हे गन्धर्व ! गोः किरणस्य धारक ! सूर्य ! त्वया प्रकाशकारिताया
अस्याः यशोघ्नी यशोनाशिनी तनूरन्यत्पूर्ववत् ॥ ५ ॥

या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी
यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जार्घ्नी ततऽएनां
करोमि सा जीर्य त्वं मया सह ॥ ६ ॥

हे कन्यके ! या तव निन्दिता दोषावहा तनूः ताम् एनां तनूं ततस्ते
नानेनाभिपेक्षनेन (सार्वविभक्तिकस्तसिः) जारघ्नीं जारउपपत्तिः । तद्-
घातिनीं (१)करोमि । सा का ? निन्दिता तनुः । या पतिघ्नी प्रजाघ्नी
पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी । एतच्च व्याकृतमेव । अनेन चाभिपेक्षकर्मणा ।
सा त्वं मया सह जीर्य जरां प्राप्नुहि दीर्घायुर्भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधामि ॥ ७ ॥

हे कन्यके ! तव प्राणान्प्राणैरस्मदीयैः सन्दधामि संयोजयामि ॥ ७ ॥

अस्थिभिरस्थीनि (१) मां सैर्मां सानि त्वचा त्वचम् ॥ ८ ॥

अनेन स्थालीपाकप्राशनेन कर्मणा मया सह तव एकप्राणत्वैकास्थि-
त्वैकमांसत्वैककर्मत्वानि करोमीति वाक्यार्थः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थीकर्ममन्त्रव्याख्या ॥ * ॥

अथ गर्भाधानमन्त्रन्यास्या(१) ।

यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ॥

वेदाहं तन्मां तद् विद्यात् पश्येम शरदः शतं

जीवेम शरदः शतवर्षं शृणुयाम शरदः शतम् ॥ १० ॥

हे सुसीमे ! शोभता सीमा भवयव (२)चन्धिर्यस्याः सा सुसीमा । हे शोभनावयवसन्धे ! अहं ते तव हृदयं वेद जानामि । किम्भूतं हृदयं ? दिवि आकाशे चन्द्रमसि च श्रितं स्थितम्(३) । प्रथमतो हि खोपां चन्द्रः स्वामीति नियमः । “पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निमि-
रि”ति । अवस्तदाहितान्ते वित्तमित्यभिप्रायः । इदानीं तद्बृहदयं मां वि-
द्यात् पतियेन जानातु । किञ्च पश्येम शरदः शतम्, आवां शतं वर्षाणि
पश्यावः । एवं जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतम् । इत्यन्तं समयं
चन्द्रस्तवपतिरासीत् देवता ! तव हृदयं तस्मिन्नाश्रितम् । इदानीमहं तव
पतिरिति तव हृदयं जानातु । आवामविकलेन्द्रियो शतं वर्षाणि जीवाव
इत्याशंसा वाक्यार्थः । पश्येम जीवेम शृणुयाम इति “तिलं तिलो भव-
न्ती”ति उत्तमपुत्रपद्विवचने बहुवचनम् ॥ ? ॥

इयमोषधी त्रायनाणा सहमाना सरस्वती ।

अस्याऽअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रमन् ॥ २ ॥

इयं बृहती ओषधी व्याधिनाशकरी । किम्भूता ? त्रायमाणा रक्षा-
करी । पुनः किम्भूता ? सहमाना उत्पन्नदोषनर्पणकरी । पुनः किम्भूता ?
सरस्वती वाक् प्रसादहेतुः । अस्या बृहत्याः करटकारिकायाः पुत्रः नाम
जग्रमन् प्रकाशत्वं गृह्णातु । किम्भूतं नाम ? पितुरिव पितृ सदृशमित्यर्थः ।
मत्र पूर्वार्द्धेन बृहतीस्तुतिः । उत्तरार्द्धेन अस्याः पुत्रः प्रकाशत्वं तभताम्
इत्याशंसा वाक्यार्थः । जग्रमदिति “ग्रहउवादान” इत्यस्माद्भातो—
“हंग्रहोर्भवद्बृहती”ति हकारस्य सकारः ॥ २ ॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् ।

हिरण्यगर्भः समवर्चताम्रे भूतस्य जातः

पतिरेकंऽजासीत् । स दाश्वार पृथिवीं धानुतेनां

कर्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भाख्यः पुत्रः समवर्चत समभवत् । ममे

(१) अथ प्रथमिका—“गुणानाम्” “गर्भवेति” “पितृदूतम्” इत्यादिव्येनेत्या उदेचिद सप्रकारणं
दास्यत् । (२) इति त्रैलोक्ये पश्यते । सौम्य इति वाच्यं । इत्येतेननेन्दिति । (३)

प्रथमं, यो हिरण्यगर्भो जातो जातमात्रो भूतस्य प्राणिजातस्य एकोऽ-
द्वितीयः पतिरासीत् स्वामी बभूवेत्यर्थः । एवम्भूतः स पृथिवीं दाधार
धृतवान् । न केवलं पृथिवीम् उत इमां द्याम् अन्तरिक्षम् । एवम्भूताय
कस्मै काय प्रजापतये देवाय (१) हविषा हविर्विधेम दध्मः । अत्र स दधार
इति प्राप्ते आकारश्छान्दसः । काय इति प्राप्ते समावादेशश्छान्दसः ।
हविषेति द्वितीयास्थाने तृतीया (२) । अयं वाक्यार्थः । यो हिरण्यगर्भ-
एक एव प्राणिजातस्य प्रभुः पृथिवीमन्तरिक्षञ्च धारयति तस्मै प्रजापति-
मूर्त्तये हविषि दीयते इति प्रजापतेः स्तुतिः ॥ ३ ॥

अद्भ्य इति व्याख्यातम् ।

सुपर्णोसि गरुक्त्मांश्चिबृत्ते शिरो गायत्रं
चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोमं ऽआत्मा च्छन्दांश्च
स्यङ्गानि यजूंषि नाम । सामं ते तनूर्वामदे-
व्यस्यज्ञायज्ञियं पुच्छन्धिष्ण्यां शफाः ।

सुपर्णोसि गरुक्त्मान् दिवं गच्छस्वः पत ॥ ४ ॥

सुपर्णः शोभनपर्णः शोभनपक्षः, गरुक्त्मान् दूरगत्यादिगुणयोगेन
प्रशस्तपक्षवान् चिबृत् (३) स्तोमः ते तव शिरो मस्तकं, गायत्रं साम ते
चक्षुः, वृहद्रथन्तरे सामनी ते पक्षौ, स्तोमः स्तोमाख्यः पञ्चविंशतिः सा-
मानि ते आत्मा स्वरूपं, छन्दांसि अनुष्टुप्वादीनि ते अङ्गानि, यजूंषि यजु-
र्वेदः ते नाम संज्ञा । साम ते तनूः शरीरं, कतमं ? वामदेव्यं, यज्ञायज्ञियं
साम ते पुच्छं लाङ्गूलं, धिष्ण्या अग्नेराश्रयाः ते शफाः नखाः, यत-
स्त्वं सुपर्णोऽसि गरुक्त्मांश्च । अतः दिवम् आकाशं गच्छ याहि । स्वः
स्वर्गलोकं पत याहि । अयं वाक्यार्थः । तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं सुपर्-
णात्वादिगरुडधर्ममारोप्य देवमयस्त्वमिति अग्निः स्तूयते । पुंसवने अ-
ग्निजलयोः कार्यकारणाभेदाश्रयणेनाग्निस्तुत्या जलमेव स्तुतं गर्भं वीर्य-
वत्तरं करोति ॥ ४ ॥ इति पुंसवनम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

अयाश्चाग्नेऽस्य नभिः शस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयाऽअसि ।

अया नो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजम् ॥ ५ ॥

मनसश्चन्द्रेऽविष्ठितत्वं श्रूयते “मनश्चन्द्रमसि लीयते” इति । (१) अत्र संज्ञाभूतस्यापि स
नामत्वमार्थमेव । रूपसाम्यात् । (२) वस्तुतस्तत्रयमार्थिकोऽर्थः । वेदे हि विधतिः परिचक्षण्यक्रमेण
(निघं ३।५।२) पठितः । हविषा कारणभूतेन परिवरेमेति शाब्दिकोऽर्थः । (३) “गयस्त्वच्छ्रदाः

हे अग्ने ! त्वं अयाश्च असि । प्राणिनां शुभावहोविधिरप्यसि । (१)
 अपरमनभिश्चिस्तपाश्च असि । अविद्यमाना अभिज्ञास्तिर्याञ्जा यस्य पुरुष-
 स्य लोऽनभिश्चिस्तस्तमपि पालि रक्षसि इति अनभिश्चिस्तपाश्च त्वम् ।
 अयमर्थः । यस्त्वां रक्षणार्थं न याचते तस्यापि त्वं साहात्स्व्याद्रक्षकोभव-
 सीति । तदित्यम्भूतस्त्वम् अयाः आगच्छ आगत्य च नोऽस्माकं यज्ञं वह
 यद्भविरेतद्भुतं तद्भुदेवान् प्रापय । किञ्च त्वं सत्यमित् सत्यमेव अया
 असि ज्ञाता असि । यत्संस्तारात् निस्तारोपायं जानासीत्यर्थः । अतः
 कारणादपि त्वम् अयाः आगच्छ । आगत्य च नोऽस्माकं भेषजं धेहि
 अस्माकं निस्तारोपायमौषधं परिकल्पय । यद्यपि शुभावह—वाचो
 अयश्शब्दोऽकारान्तरनथापि च्छान्दसः सकारान्तः । सत्यमिति इत्-
 शब्दोऽयमव्ययमवधारणार्थः । अयानो यज्ञं वहस्ययानो धेहि भेषजमि-
 त्यत्र अया अया इति क्रियापदद्वयमत्यन्तार्थिकत्वद्योतनार्थम् । अजा-
 याइति ह्यणगतावित्यस्मान्निङ् मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् “इतश्च लोपः
 परस्मैपदेष्विति इकारलोपः । धातोर्गुणः “लेटोऽडाटावि”त्याडागमः ।
 आङ्पूर्वः । तस्याकारेण एकारादेशे सति वर्णव्यत्ययाद् ह्रस्वत्वम् , अया
 इति । सर्वे गत्यर्था इति कृत्वा एति जानातीति अलुप्प्रत्ययेन वा रूपम् ॥५॥

भूर्विनयामि ॥ १ ॥

भूर्लोकं विनयामि पृथक्करोमि ॥ १ ॥

भुवर्विनयामि ॥ २ ॥

भुवर्लोकमन्तरिक्षं विनयामि पृथक्करोमि ॥ २ ॥

स्वर्विनयामि ॥ ३ ॥

स्वर्लोकं पृथक्करोमि, पुंलवने हिरण्यगर्भादिद्वयमन्त्रेण नस्यं दत्त्वा
 त्रैलोक्यपतिः त्रैलोक्योद्धारकः पुरुषोत्तमो गर्भे जाहितः । एतावता ग-
 र्भिणीगर्भे त्रैलोक्यमपि वर्चते । तथा सति भूरादिलोकत्रयमसंकीर्णमेव
 त्रिभिः मन्त्रः केशानां पृथक्करणं क्रियते सीमन्तोन्नयने पृथक्कृतैः केशैर्वर्णां
 वध्नात्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

अयमूर्जावतो वृक्षऽऊर्जाव फलिनी भव ॥ ४ ॥

हे गर्भिणि ! अयं वृक्षः । ऊर्जावतः ऊर्जां वलं तद्धान (२) एतद्योगात् ।

पुंसी” त्यमरात् प्रज्ञासायामत्रमतुप् । (१) “अयः शुभावहोविधिरि”त्यमराः । वस्तुतस्तु नया-
 तीत्ययाः । अमुन् (३४।१८८) सर्वत्र दाह्याभ्यन्तरेऽवस्थितः । (२) “शरादीनाञ्चे” (पा०
 ६।१।१०) तिदीर्घः । परमयमूर्जान् । इत्येव भवितुमर्हति । तथा चाध्याहार्यं मनसि अप्रमिस्यने-
 नैवातुसंहितोमन्त्रद्रष्टृर्विणा । तदित्यमरयोर्जावतो वृक्षस्योर्जां फलशखेव त्वमपि फलिनी बहपत्या

ऊर्जाव (१)फलिनो । यथाऊर्जा फलयुक्ता तथा त्वमपि फलिनी पुत्रिणी भव । अत्र प्रथमपदेन उदुम्बरस्तुतिः, द्वितीयपदेन गर्भिण्याः पुत्रिणीत्व-
माशास्यते । ऊर्जाव (२)इति “सुपां सुपो भवन्ती”ति विभक्तिव्यत्ययेन
प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयावहुवचनम् ॥ ४ ॥

वीणागाधिभ्यां वाद्यमागीयमाने यजमानः स्वयमेताङ्गाथां गायति—

सोमऽएव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः ।

अविमुक्तचक्रऽआसीरँस्तीरे तुभ्यमसौ ॥ १ ॥

हे असौ ! अमुकनदि ! तुभ्यं तव तीरे इमाः प्रजाः आसीरन् (३)तिष्ठन्ति ।
किम्भूताः प्रजाः ? मानुषी मानुष्यः (४) । पुनः किम्भूताः ? अविमुक्त-
चक्राः (५) अविमुक्तम् अत्यक्तं चक्रं मण्डलं याभिस्ता अविमुक्तचक्राः । न
अस्माकं प्रजानां सोमः राजा, राजा यथा रक्षकः पोष्टा च एवं नोऽस्माकं
सोमश्चन्द्रो रक्षकः पोष्टा च भवत्वित्याशंसावाक्यार्थः । मानुषीरिति
“सुपां सुलुगि”ति प्रथमावहुवचने द्वितीयावहुवचनम्, तुभ्यमिति प-
ष्ठथर्थे चतुर्थी, असाविति सम्बोधनान्तं तत्रस्थितनदीनामोपलक्षणम् ॥१॥
इति सोमन्तोन्नयनमन्त्राः ॥

अथ सोष्यन्तीकुर्ममन्त्राः ।

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ।

यथाऽयँव्वायुरेजति यथा समुद्रऽएजति ॥

एवायं दशमास्योऽअस्रँज्जरायुणा सह ॥ २ ॥

दशमास्यः (६)दशमासकालावच्छिन्नोऽयं पूर्णप्रसवकालीन इति या-
वत् । गर्भः प्रसिद्धार्थः । एजंतु कम्पतां, (७)न केवलं गर्भः जरायुणा सह
जरायुर्गर्भवेष्टनम् । अवर इति यस्य प्रसिद्धिः । यथा वायुरेजति कम्प-
ते । यथा समुद्र एजति कम्पते । एवमयं गर्भः दशमास्यः सम्पूर्णकालीनः

भव भूमिन् मतुप् । (१) अत्र ऊर्जं शब्दं उदुम्बरस्यफले शाखायाम् वक्तंते “छन्दसीवनिपीचे”
तिमत्वर्थे ईप्रत्ययः ॥ (पा० ५।२।२२) उदुम्बरफलशाखेवेतितदर्थः । (२) एतद्व्याख्यानमन्-
पार्थक्यमिवाभाति । किन्तु—ऊर्जावत इति प्रतीकमुपादाय व्याख्यानमेतत्संभवदप्यत्रद्वितीयापदमधिकं,
नुमभावश्चापं इति च न्यूनमिति प्रतिभाति । (३) लट्थे लट् वरतुतस्तु लुङ्थे । स्थिता इति
तदर्थः । (४) यजुर्वेदभगवद्गीतयाभ्ये दे गङ्गादिनदि ‘तुभ्यं तव सोमरूपायास्तीरे आसीरन् त्वा-
माहित्य स्थिताः । किम्भूते तीरे ? अविमुक्तचक्रे अनुष्ठितशाखे । अनेन सप्तम्यन्तपाठः सुष्टुबोधयः
(५) एतद्व्याख्यानमनादेयम् । श्रुती—अविमुक्तचक्र इति सप्तमोऽश्रुतेः । अविमुक्तजलावर्त्तरितितदर्थः ।
“चक्रःकोके प्रमान् फीर्वं व्रजेसैन्यथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरेकुम्भकारोपकराखाजयोः । जलावर्त्तंऽपि”
इति मेदिन्यभिधानात् ॥ (६) दशमाससम्भूतः । “द्विगौर्यत्” (पा० ५।२।३२) इति भूतार्थे यत् । (७)

जरायुणा सह अस्रत् अधःपाती भवतु । अत्र अस्रदिति “संसुध्वंसु-
अधःपतने” अस्माद्धातोराशंसायां लिङ् । प्रथमपुरुषैकवचनं “छन्द-
स्यपि दृश्यत” इत्यडागमः । आगमशासनस्यानित्यत्वाद् यासुडागमो
न भवति । “किदाशिषी”ति लिङ् कित्वा “दनिदिता”मिति सूत्रेणानुना-
सिकलोपः “स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे”ति सकारलोपः ॥ १ ॥

इति सोष्यन्तीकर्ममन्त्राः ॥

अवैतु पृश्निं शैवलं० शुने जराय्वत्तवे

नैव मांसेन पीवरि न कस्मिंश्चनायतनम्-

वजरायु पद्यताम् ॥ १ ॥

हेसोष्यन्ति ! तव जरायु गर्भाशयः । नपुंसकत्वमार्षम् । “गर्भाशयो ज-
रायुः स्याद्दि”त्यमरः । अवैतु अत्र अवाचीनमधः एतु-आयातु । पतत्वित्य-
र्थः । किमिव पृश्निः शैवलम् । पतयोरुपादानन्दृष्टान्तार्थम् । पतेनैतदुक्तं
भवति यथा पृश्निः (१)पङ्क्तिः शैवलं प्रसिद्धमेवमनेन क्विदपि असं-
लग्नं जलोपरि स्थितं सद्वृद्धभावादिप्रेरणेनाप्ययं गच्छति तथा जरायु
सुखेनापगच्छतु । कथं कारणं ? (२)शुने अत्तवे । शुनोभक्षणाय (३)यथा
भवतीत्यर्थः । किम्भूतं जरायु ? मांसेन पीवरि (४)पुष्टम् । किं च जरायु
कस्मिंश्चन आयतने कुत्राप्यवयवे न अवपद्यतां अजस्रं विलग्नं न भवतु ।
किम्भूतं आयतनं ? महत् उदरे असंलग्नं जरायु सुखेन पतत्वितिवाक्या-
र्थः, अत्र शुने इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, अत्तवे “अद भक्षणे” इत्यतः तुम-
र्थेऽसेन”त्यादिना सूत्रेण तवेङ् प्रत्यये कृते रूपम्, पीवरीतिलिङ्गव्य-
त्ययेन स्त्रीत्वम् ॥ १ ॥

इत्यवशावपतनकर्ममन्त्रव्याख्या ।

अथ जातकर्ममन्त्रव्याख्या ।

(तत्र मेघाजननमन्त्राः)

ॐ भूस्त्वयि दधामि ॥ १ ॥

भूर्लोकम् त्वयि दधामि स्थापयामि ॥ १ ॥

स्वस्थानाच्च्यवतान् । (१) वस्तुवस्तु पृश्निशब्दोऽत्र नपुंसकपव श्रुतः । अग्निवर्णमिति
तदर्थः । घृणि पृष्णी” (७० ४१२२) त्यादिना निपातितम् । पुनश्च शैवलम् । पिच्छिलम् ।
जातोपचितं वेवितदर्थः । (२) किमर्थमिति तदर्थः । (३) तुमर्थेऽत्रतवेन् । (१० ३११९) ।
(४) वस्तुवस्तु-हेपीवरि । गर्भधारणेन पुष्टगात्रि ? । तज्जरायु मांसेन आयतंसम्बद्धम् । विरुतं वा
कस्मिंश्चन गर्भोपघातकनिमित्ते सत्यपि अत्र अघः न पद्यतां नपततु-न-विपद्यतामिति यावत् । इत्यर्थः ॥

ॐ भुवस्त्वयि दधामि ॥ २ ॥

भुवर्लोकम् अन्तरिक्षं त्वयि दधामि अर्पयामि ॥ २ ॥

ॐ स्वस्त्वयि दधामि ॥ ३ ॥

स्वर्लोकं त्वयि दधामि ॥ ३ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि । पतञ्जोक्तत्रयोपलक्षितमेतदाश्रितं सर्वं प्रमेय-
जातस्त्वयि दधामि निदधामीति सर्वत्रैव समानम् । त्रैलोक्यगतप्रमेय-
जातधारणेन तत्र मेधा भवतिविति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

(अथाशुष्यत्तरामन्त्राः)

अशिराशुष्मान्त्सवनरूपतीभिराशुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्म-
न्तं करोमि, सोमऽथाशुष्मान्त्सोषधीभिराशुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽ-
युष्मन्तं करोमि, ब्रह्माशुष्मत्तद्ब्राह्मणैराशुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
करोमि, देवाऽथाशुष्मन्तस्तेऽमृतैराशुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्म-
न्तं करोमि, ऋषयोऽथाशुष्मन्तस्ते ब्रह्मैराशुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽ-
युष्मन्तं करोमि, पितरःऽथाशुष्मन्तस्ते स्वधामिराशुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽ-
युषाऽऽयुष्मन्तं करोमि, यज्ञेऽथाशुष्मान्त्स दक्षिणाभिराशुष्माँस्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि, समुद्रेऽथाशुष्मान्त्स अचवर्ताभिराशु-
ष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ १ ॥

हे कुमार ! योऽयमशिराशुष्मान् चिरस्थायी । स वनरूपतिथिर्बुधैरि-
न्धनभृतैस्त जग्नेराश्वत्थमुपगतैर्वाऽऽयुष्मान् तेनाशिसंवन्धिना आयुषा
त्वा त्वाम् आयुष्मन्तं करोति । सोमश्चन्द्रः ओषधीभिर्ब्राह्मादिभिरमा-
वास्यायाद्ब्रह्मणाश्चन्द्रमा ओषधीषु प्रविष्टो भवति । ततः शुक्लपक्षे ताशि-
राभ्याश्च्यमानः क्रमेण वृद्धिमाप्तादयन् आयुष्मान् भवति । ब्राह्मणैः प्रसि-
द्धैः । ब्राह्मणैर्हि शिष्योपाध्यायक्रमेण धार्यमाणो वेद् आयुष्मान् भवति ।
देवा अमृतैरिति च प्रसिद्धार्थं, देवानां हि अमृतं प्राश्यामरत्वम्, ऋ-
षयो मरीच्यादयः, ब्रह्मैश्चान्द्रायणप्रभृतिभिः । ऋषीणां हि तपसैव
दीर्घायुध्वं, पितरः अग्निष्वात्तादयः स्वधामिः पितृणामन्तैः, यज्ञैः सद्भि-
त्वाभिरिति च प्रसिद्धार्थं, समुद्रः प्रसिद्धः । अचवर्ताभिर्न्तदीभिः, अपरञ्च
सर्वं समानमेव, वनस्पतीभिरिति "अन्येषामपि इश्यते" इति दीर्घत्वम् ?
त्रयायुषमिति व्याख्यातम् ।

अथ दीर्घायुष्य(१)करणमन्त्राः—

दिवस्परि प्रथमजज्ञे अग्निस्मद्द्वितीयं
परि जातवेदां । तृतीयमप्सु नृमणाऽ
अजस्रमिन्धानऽएनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

अग्निर्दिवस्परि आकाशमधिकृत्य प्रथम जज्ञे जातवान् । जातवेदाः
अग्निरेव अस्मत्परि अस्मत्सरणं पुरुषरूपं विष्णुमधिकृत्य द्वितीयं जज्ञे ।
अप्सु जलेषु तृतीयं जज्ञे । नृमणाः नृषु मनुष्येषु (पालनाय) मनो यस्येति
नृमणाः प्रजापतिः । एवम् अग्निम् इन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् अजस्रं
पुनः२ जरते जरयति । किम्भूतः प्रजापतिः ? स्वाधीः तु शोभनं आहिता
धीर्बुद्धिर्यस्य स स्वाधीः स्वायत्तचित्तः प्रजापतिः जरापर्यन्तं परि-
चरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

विद्वा तेऽग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते
धाम विभृता पुरुत्रा । विद्वा ते नाम परमं
गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यतऽआजगन्थं ॥ २ ॥

हे अग्ने ! ते तव त्रेधा त्रिप्रकारं त्रयाणि त्रिसङ्ख्याकानि आदि-
त्याग्निवडवानलरूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि च विद्वा-विद्वः जानीमः ।
किं च ते धाम धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि
विद्वः । किम्भूतानि ? विभृतानि विशेषेण हृतानि । धाम धामानि
आधारभूतानि अपि । किम्भूतानि ? पुरुत्रा पुरुत्राणि पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु
त्रायन्ते इति पुरुत्रा तानि पुरुत्राणि जगद्रक्षाका-कारिण इत्यर्थः । इति च
ते नाम विद्वः । किम्भूतं ? परममुत्तमं, न केवलमुत्तममपि तु यद् गुहा
गुहायामवस्थितं गुह्यमिति । अपि च यतः सकाशात् आजगन्थवै द्युतरूपेण
आगतोऽसि तमुत्सं उत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं तत्वरत्संश्रयजनकं वयं वि-
द्वः । अत्र विद्वा इति आकारश्छान्दसः । “द्व्यचोऽतस्तिड” इति सूत्रेण ।
धाम इति बहुवचने एकवचनं, विभृतानि पुरुत्राणि इत्यत्र निलोपश्छान्-
न्दसः । गुहा इति सप्तम्यां प्रथमा, आजगन्थेति “गम्लृगतावि”त्यस्मा-
द्धातोः लिङ्मध्यमपुरुषैकवचने । अदुपदेशत्वात् (२) इट्निषेधः । हे
अग्ने ! तव रूपं स्थानं नाम उत्तमप्रकारेण वयं जानीम इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

(१) अत्र पारस्कर सूत्रम् “स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्संप्रेणैतमभिमृशेत्” ।
(१।१।२६) तत्र “दिवस्परीत्यस्योत्तमाष्ट्यं परिग्निनष्टि” (१।१।२६) इति सूत्रेण दिवस्परीत्या-
दिद्वादशसु एकादशैव ऋचः पठनीयाः । (२) “ऋतोभारद्वाजस्ये” (पा. ७।२।६३) तिनियमात् ।

समुद्रे त्वां नृमणाऽअप्स्वन्तर्चक्षाऽईधे
दिवो अन्नऽऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थि-
वा१०समपासुपस्थे महिषाऽअवर्द्धन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ! त्वा त्वां नृमणाः (१) प्रजापतिः ईधे दीपयाञ्चकार । किम्भूतन्त्वां ? समुद्रे अण्डु जलेषु अन्तर्मध्ये वाडवाग्निरूपेण विद्युद्रूपेण चावस्थितं, नृमणाः किम्भूतः ? नृचक्षाः नृषु मनुष्येषु (२) चक्षुरस्येति नृचक्षाः । किम्भूतन्त्वां ? दिवः स्वर्गस्य ऊधन् ऊधसि (३) अण्डु जलस्थानीये स्थाने आदित्ये स्थितम् । आदित्यो हि पृथिवीगतं रसं रश्मिभिरादाय पुनर्वर्षासु त्यजति प्रतावता । अत्र स्वर्गप्रदेशे आदित्यस्तिष्ठति तत्स्थानं स्वर्गस्य ऊध इव ऊधःशब्देनाभिहितम् । एवं तृतीये रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले भूमिराकाशं स्वर्गे इति गणनाक्रमेण तृतीयः स्वर्गो भवति । तृतीये लोके स्वर्गे अपाम् उपस्थे उत्सङ्गे च तस्थिवांसं स्थितं त्वां महिषाः महान्तः (निघं-३।३।८) 'महेष्टिषच् (ङ० १।१८) प्राणवायवः अवर्द्धयन् वर्द्धयाञ्चक्रुः । अत्र ऊधन् इति उधःशब्दात्सप्तम्येकवचनं तस्य "सुपां सुलुगि" ति लुक् "व्यत्ययो बहुल"—मिति सकारस्य नकारः । महिषाः "प्राणा वै महिषा" इति श्रुतिः प्रमाणम् । समुद्रे वाडवाग्नितया, स्वर्गे आदित्यरूपेण स्थितं त्वामग्निं वायवो वर्द्धयन्त्विति अग्निस्तुतिर्वाक्यार्थः ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा
रेरिहद्वारिध्वं समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो द्विहीमि-
द्धोऽअख्यदारोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ४ ॥

अग्निः अक्रन्दत्, क्रन्दति । शब्दं (४) करोति । किं च क्षामा क्षमां पृथिवीं (५) रेरिहत् लेलिहत् पुनः पुनर्लेढि आस्वादयतीत्यर्थः । (६) रल्लयोरेकत्वस्मरणात् लकारस्य स्थाने रेफः पठ्यते । किं कुर्वन् ? वीरध्वश्रोषधीः (निघं० ४।३।६) समञ्जन् (७) आप्नुवन् । अपि च इद्धः सन्धु-

(१) नृषु मनुष्येषु रक्षितव्यमिति मनोयस्यसः । "अस्वसन्तत्ये (पा० ६।४।१४) तिदीर्घः । (२) वस्तुतस्तु—नृन् चष्टे पश्यतीत्येवमसुन्नततया व्याख्येयम् । (३) अत्र दिवः अन्तरिक्षस्य ऊधन् ऊधसि चरसङ्गे (मध्ये) विद्युद्रूपेणैति व्याख्येयम् । तथाचप्रथमोभूलोकः । द्वितीयोऽन्तरिक्षलोक आकाशः । तृतीयः स्वर्गलोक इति गणनाक्रममाभिधानात् । तत्राद्ये समुद्रे वाडवाग्निरूपेण द्वितीय आकाशेविद्युद्रूपेण तृतीये स्वर्गे आदित्यरूपेणैति केचिदाचक्षते । (४) लङ्थलङ् (पा० ३।४।६) विस्फूर्जतीत्यर्थः । (५) क्षमेति पृथिवीनाम (निघं० १।१।६) ततोऽमोलुक् (पा० ७।१।३९) छान्दसो दीर्घः । (पा० ६।३।१३७) । (६) "लिहन्नास्वादने" (प्र० प०) यल्लुगन्ताच्चवृत्प्रत्ययः । "नाभ्यस्ताच्छत्रुरि" (पा० १।१।७८) ति नुमोऽभावः । (७) स्वकीयज्वालासमूहेने-

क्षितः (१) सन् व्यख्यत विख्यापयति (२) । किम्भूतः ? सद्यो जज्ञानः तात्कालिकः (३) जायमानः । हिशब्दहशब्दौ पादपूरणार्थौ । किं च रोदसी द्यावाभूमी अन्तर्मध्ये द्यावाभूर्यो (४) र्मध्ये इत्यर्थः । “द्यावाभूमी च रोदसी” इत्यमरः । भानुना रश्मिना (५) आभाति । कइव स्तनयन् ? द्यौरिव, अत्र मञ्जाः क्रोशन्तीति वत् द्यौः शब्देन मेघदृश्यते । एवमुक्तं भवति यथा मेघः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् पृथिवीं विन्दूदकेन लिहति ओषधोर्व्याप्नोति भानुना विद्युद्रूपेण प्रकाशयति एवमग्निरिति, पर्जन्यवत् स्तुयतेऽग्निरत्र ॥ ४ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां
प्रापणं सोमगोपां । वसुः सुनुः सहसोऽ
अप्सु राजा द्विभ्रात्यग्रऽउपसामिधानः ॥ ५ ॥

वसुरग्नि (६) विभाति प्रकाशते । उषसामग्रे प्रथमं प्रत्यूषसमये इधानः (७) दीप्यमानः । प्रत्यूषसमये हि अग्नोनां प्रादुष्करणं क्रियते । पुनः किम्भूतः अग्निः ? श्रीणां लक्ष्मीणामुदारः (८) आघाता । रयीणां धनानां (निघं० २।१०।८) धरुणः धारयिता । मनीषाणां मनोऽभिलषितानां प्रापणः प्रापयिता । “धनमिच्छेद्दधुताशनादि” त्यभिप्रायमेतत् । सोमगोपाः सोमं चन्द्रं गोपायति, रक्षति । “गुपूरक्षणे” इत्यस्मात् सोमोपपदात् “सर्वधातुभ्योऽसुन्” इत्यसुन् प्रत्ययः, सहसः बलस्य (निघं० २।६।७) सुनुः पुत्रः । बलवता समेध्यमानश्चेदुत्पद्यते, अप्सु जलेषु अवस्थितो राजा वरुणरूपः (९) । सर्वमेव श्रीणामुदारः इत्यादिवस्तुस्त्वित्यस्य विशेषणम् ॥ ५ ॥

द्विर्बस्य केतुर्भुवनस्य गर्भऽआरोदसीऽ
अपृणज्जायमानं । द्वीडुं चिदद्रिमभिनत्
परायन् जना यदशिमयंजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

त्यर्थः । (१) दीप्तः सन् । (२) व्यख्यत-इदं सर्वं विख्यापयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र ख्यातिः । लडर्थे लुक् । (पा० ३।४।६) अङि (पा० ३।१।५३) आतः लोपे (पा० ६।४।६४) अहागमः । व्यवहितोपसर्गप्रयोगश्चान्दसः । (पा० १।४।८३) । ईमिति निपातः पादपूरणः (निघं० १.६) । (३) लडर्थे लिट् । (४) षष्ठ्या लुक् (पा० ७।१।३८) । (५) किरणेन । “भानुः करोमरीचिः स्त्री-पुंसयोर्” इत्यमरः । आभाति समन्तात्प्रकाशते । (६) सर्वस्य निवासहेतुः । “वसेरुः” (व० १।१०) अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र वसुधातुः । तथाच मेदिनी “वसुधादेवभेदाक्षि-मायोन्न वक्-राजसु” इति ॥ (७) “जि इन्धी दीप्तौ” (व० आ०) लटः शानच् । चान्दसत्वाल्लोपः । (८) गवाश्वादिस्मृदान् । उदारः अत्यर्थन्दाता । “उदारोदात्तमहतोः” इत्यमरः । (९) यद्वा-अप्सु वृष्टिरूपासु राजा

यत् यम् अग्निम् । अमोलुक् (पा० ७।१।३०) पञ्च जनाः । चत्वारो
 बाह्यणादयः निपादादयः सङ्कीर्णजातिश्चेति पञ्च (१) जना मनुष्याः। अय-
 जन्त पूजितवन्तः । सोऽग्निर्विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य केतुः अग्न्यात्म-
 ना प्रज्ञानभूत इत्यर्थः । भुवनस्य भुवनवर्षिणो भूतजातस्य गर्भः अन्त-
 र्वर्त्तो प्राणादिवायु (२) रूपेण । आहति उपसर्गोऽपृणादित्यनेन सम्वध्यते।
 यः स्वग्निः रोदटी आपृणात् द्यावाभूमी (३) पूरितवानित्यर्थः । (जादि-
 त्यरूपतया) जायमानउत्पद्यमानस्सर्वात्मना प्रकटी भवन् । किं च यः अद्रि
 (४) पर्वतम् (निघं० १।२।१०) अभिनत् सिद्धारितवान् । किम्भूतं ? वीडुं
 वीडुशब्दोद्द्वयार्थः (निघं० २।६।१५) (५) चित् शब्दोऽप्यर्थे दृढमपीत्यर्थः ।
 किं कुर्वन् ? इन्द्ररूपेण परायन् परापगतो गच्छन् । पतेनाग्निरेव इन्द्रद्यु-
 क्तमवति ॥ केतुरिति “कित्तद्धाने” इत्यस्माद्धातोर्गौणादिक उप्रत्ययः ॥६॥

उशिक् पाचक्रोऽअरतिः सुमेधा मर्त्य-
 च्चशिरमृतो निधायि ॥ इर्यत्ति धूममंरूप-
 म्भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा यामिनक्षन् ॥ ७ ॥

अग्निर्मर्त्येषु निधायि निहितः (६) । किम्भूतः ? उशिक् कान्तः (निघं०
 २।३।६।२२) मनोहरः । पाचकः पवित्रताकारो । अरतिः अलम्पतिः।पर्या-
 तमतिरित्यर्थः । सुमेधाः साधुप्रज्ञः । अमृतः अमरणधर्मा य एवं भूतो-
 ऽग्निः स धूमं धूममण्डलं उदियति ऊर्द्धं गम (७) यति । उदिति व्यवहि-
 तमत्र सम्वध्यते । किम्भूतं धूमम् ? अरूपम् अपरुपं रूपयदित्यर्थः । किं
 कुर्वन् अग्निः ? भरिभ्रत् जगद्धारयन् । अपि च शोचिषा रग्मिना द्याम्
 आकाशम् इनक्षन् व्याप्तु (८) वन् । किम्भूतेन शोचिषा ? शुक्रेण शुक्रव-
 र्णेन । अत्र उशिक् इति वशकान्तावित्यस्माद्धातोर्गौणादिक एक प्रत्ययः ।
 अरतिः अलं मतिरित्यस्य “इत्यथोवहुलमिति” वचनात् । अत्र तु मका-
 रयोर्लोपः रत्तयोरैक्यस्मरणात् । भरिभ्रदिति “इभृञ् धारणे” इत्यस्य
 “दाघर्तो”त्याद्रिमृश्रेण निपातनाद्रूपम् ॥ ७ ॥

विषुद्रूपेण राजमानः । (१) तथा च निदत्तन् “पञ्चजनाश्चत्वारोवर्णाः निपादः पञ्चमशरथोपमन्यवः”
 (शां०) इति । चत्वारो महर्षिजो यजमानश्चेति पञ्चजना इति केचित् । (२) स दिप्राणभावेन गम-
 वदन्तरवस्थितः । (३) पूरयति । लक्ष्यैल्लि(पा० १।४।६)ति परे । “द्यावाभूमी च रोदती” इत्य-
 मः ॥ (४) अदारपितृधर्मपीत्यर्थः । अभिनत्-भिनत्तोतिथरे । (५) यद्यपि निवण्टावर्थे वलार्थे नपुं-
 सकः पठितस्तथापि गुणवचनतया ततोऽस्यर्थे मनुष्योलुकि (पा० १।४।१० वा०) नदति वर्ततेऽत्रप्य
 पुश्चिन्नतया निर्देशः । वीडयतिः स्तम्भनकर्मानैक्यः (५ । १६) तत्रउण । (६) देवैरिति शेषः ।
 अत्र “दहृत्तच्छन्दस्यमाहृयोगोऽपि (पा० ६।४।७५) इत्यलभावः । (७) “इतोवायमूर्ध्वं शूरेतः सिद्धनि
 वृमशुसाऽमुत्रवृष्टिर्भवति” इति श्रुतेः । सा इति विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । (८) इनक्षतिर्ष्या-
 सिक्कन्मां नैरक्षोवात् । तत्रो लटः शत्रि रूपम् ।

दृशानो रुक्मऽउर्व्या व्यद्यौर्मुर्षमायुः-
श्रिये रुचान् ॥ अश्रिरमृतोऽभवद्वयो-
भिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेतां ॥ ८ ॥

अश्रिर्व्यद्यौत् विद्योतते । कया ? उर्व्या महत्या दीप्त्या इत्यर्थः । कि-
म्भूतः ? दृशानः प्रत्यक्षतो दृश्यमानः रुक्मः रोचनरूपवानित्यर्थः । न केवलं
विद्योतते किं तु यस्य अग्नेः आयुः जीवनं दुर्मर्षं दुःखेन मृष्यते खण्ड-
यितुं शक्यते इति यावत् । सोऽश्रिरमृतोऽमरणधर्माऽभवत् भूतः । किं
कुर्वन् ? रुचानः “रुचदीप्तावभिप्रीतौच” (श्वा० आ०) हर्षयन् । किम-
र्थं ? श्रिये लक्ष्म्यै लक्ष्मीं दातुमिच्छन्नित्यर्थः । किं च यदेनम् अपरोक्षनि-
र्देशे । आदित्यं द्यौः आकाशम् अजनयत् जनितवती । किम्भूतः ? सुरे-
ताः शोभनं रेतो यस्य सः । शोभनत्वं च रेतसः एतद्देवत्वेन विश्वस्य
द्योतनकारी आदित्यो जनितः । कैरजनयत् ? वयोभिः अन्नैः पशुपुरोडा-
शप्रभृतिभिः । पश्वादयो हि अश्रौ हुता आदित्योदयभावं भजन्त इत्ये-
भिप्रायः । दृशान इति दृश धातोः कर्मणि लिटः शानच् “छन्द-
स्युभयथे”ति । शानच् आर्धधातुकत्वात्मुक् न भवति । व्यद्यौदिति द्युत्-
धातोर्विपूर्वात् लिङ्गर्थे लेटि, (पा० ३।४।६) शपो लुकि (पा० २।४।७३)
इकारलोपे (पा० ३।४।१००) उपधावृद्धिः पदव्यत्ययश्चार्थः ॥ ८ ॥

यस्ते ऽअद्य कृणवद् भद्रशोचेऽपुण्देव
घृतवन्तमग्ने ॥ प्रतन्नय प्रतरं वस्योऽ
अच्छाभि सुस्रं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे भद्रशोचे । कल्याणरश्मे । देव । देवनादियुक्त । अग्ने । यो यजमानः
ते तव अद्य इदानीम् अपूर्णं पुरोडाशवत् कृणवत् करोति (१) । किम्भूतं ?
घृतवन्तं घृतेनोपस्तीर्णाभिधारितं, तं यजमानं वस्यः वासोचितं (२) स्थानं
प्रणय प्रणयसि प्रापयसि । सिलोपः (३) छान्दसः । किम्भूतं वस्यः ? प्रतरं
प्रकर्षेण तीर्यते गम्यते प्रतरं, प्रकर्षार्थश्च अग्निंप्रसादेन प्राप्यः । तमपि
किम्भूतं ? अच्छं निर्मलं निष्पापमित्यर्थः । किं च हे यविष्ठ ! युवतम !
तं यजमानं सुम्नं सुखं (निघं० ३।६।१६) आप्तुप अभिनय सर्वतः सु-

(१) “कृविहिंसाकरणयोः ।” (श्वा० प०) ततो लेटि रूपम् । (२) अत्र “वसनिवासे”
(श्वा० प०) इत्यतोबाहुलकात् कर्मणि वृत् । अतिशयेन वस्तु । वसीयः । “तुश्छन्दसि”
(पा० ५।१।५९) इतीयसुनि “तुरिष्ठेमेयसु” (पा० ६।४।१५४) इति वृत्तो लोपे छान्दसे
च ईलोपे (पा० ३।१।६५) वस्य इति भवति ॥ (३) वस्तुतस्तु प्रार्थनायां लोट् ।

ह्यभिमुखं प्रापयेत्यर्थः । किं भूतं सुखं ? देवभक्तं देवैः सेवितम् । तथा च
 हे धर्मो ! यजमानः तव पुरोडाशङ्करोति तं यजमानं देवोपभोग्यं सुखा-
 भिमुखं कृत्वा अपूपप्रसादं प्राप्य सुखं स्वर्गं प्रापयेति प्रार्थना वाक्यार्थः ।
 छण्वदिति "ङ्कञ् करणौ" स्वादिः, (१) "स्वादिस्यः श्नुः" "इतश्च लोपः
 परस्मैपदेष्वि"ति तिप्हकारलोपे "लेटोऽडाटा" वित्प्रडागमः उकारस्य
 गुणः, अदादेशः, । तस्य इति वसधातोः "अमावस्यदस्यतरस्या" मिति
 व्यवस्थितविभाषया केवलस्यापि धातोर्ग्यतारूपं, विभक्तिव्यत्ययेन
 द्वितीयैकवचने प्रथमैकवचनम् । अनुस्वार(२) लोपश्छान्दसः ॥ ६ ॥

या तन्मज्ज सौश्रवसेष्वञ्ज उक्थेऽउक्थेऽआ-
 भञ्ज शस्यमाने ॥ प्रिये सुख्ये प्रियोऽअमा-
 भवात्युज्जातेन भिनद्दुज्जनित्वैः ॥ १० ॥

हे धर्मो ! तं यजमानम् आभज आसेवस्व । तस्य चन्निहितो भव ।
 त्वयि-जनिहिते किं स्वादित्यपेक्षायासाह—यस्य यजमानस्य उक्थे उक्थे
 स्तोत्रे स्तोत्रे शस्यमाने (३) सौश्रवसेषु सुष्ठु (साधु) श्रवणीयेषु यद्भक्त-
 कर्मण्यसौ यजमानः सुख्ये सूर्यस्य (४) प्रियः भवाति भवतु । अमा-
 भ्य प्रियः भवाति भवतु । लेट्प्रार्थनायाम् । न केवलमेतावदेव अपि तु
 जातेन एतपजेन पुत्रेण उदभिनत् उद्भिनत् । जनित्वैः जनयितव्यैः जनि-
 प्यमाणैश्च पौत्रादिभिः उह-उत्—अभिनत् । उद्भिनत्—(५) धर्मार्थका-
 मात्, तस्य पुत्रादयोऽपि धर्मकामयुक्ता भवन्तीत्यभिप्रायः । अत्र सुख्य
 इति "सुपां सुपो भवन्ती"ति षष्ठ्येकवचने सप्तम्येकवचनम्, अमा
 इति षष्ठ्येकवचने सुष्ठुगादिवाक्येन विभक्तिलोपः । वर्णव्यत्ययेन इकार-
 ल्याकारः, उदभिनदिति "भिदिर्बिदारणे" लेट्— "इतश्च" इतीकार-
 लोपः । "लेटोऽडाटा" वित्प्रडागमः । जनित्वैरिति "अनोप्रादुर्भाष"
 एत्यस्मात् "कृत्यार्थे तवै-केकेत्यत्वन"—इति त्वन्प्रत्ययः । तृतीयावङ्-
 वचनम् ॥ १० ॥

त्वामग्ने यजमानाऽअनुधून्विद्धवा वसु-
 दधिरे चार्थ्याणि ॥ त्वया सह द्रविणमिच्छमाना
 ब्रजं गोमन्तमुशितो विवन्तुः ॥ ११ ॥

(१) वस्तुवस्त्वेतदशुद्धम् । "ङ्कञ् हि सायामि" एतस्यैवात्र पाठात् । किन्त्वयन्तनादिस्तोत्रोत्तुर्लभ
 इति ययोक्तपूर्वकविभातोरेवेति बोध्यम् ॥ (२) अङ्गमित्यत्रेतिभावः । पतदस्यशुद्धम् । अङ्गे-
 स्थाप्यमित्यर्थेऽप्ययमितिशाकपूषिमतम् । (निर्व० ४।२।७८) । (३) सर्वैर्भक्तिभिः सम्पैक्ष
 प्रशस्यमाने । (४) विभक्तिव्यत्ययमार्गः । (पा० ३।१।८५) (५) वदमेद-मुदयं प्राप्नोत् ।

हे अग्ने ! यजमानाः त्वां सेवमानाः अनुद्यन् अनुदिवसान् प्रत्यह-
मिति यावत् । विश्वा विश्वानि गोमूहिरण्यवस्त्रादीनि वसु वसूनि
घनानि दधिदुग्धादीनि । विभक्तेर्लुक् (पा० ७।१।३६) दधिरे धारयन्ति ।
लडर्थे लिट् । किम्भूतानि ? वाय्याणि वरणीयानि प्रार्थनीयानि । किं च
त्वया सह त्वया युक्ताः समग्रं द्रविणं यज्ञफलं मोक्षरूपम् रच्छंसे नाः
(१) कामयमानाः । अजं स्रुकृतिनो अजन्त्यनेनेति अजस्तं देवयानमार्गं
विवसुः विभिदुः । रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । किम्भूतं अजम् ?
गोमन्तं रश्मिमन्तमादित्यमित्यर्थः (२) । किम्भूता यजमानाः ? उंशिजः मेधा-
विनः ज्ञानिनः । (निघं० ३।१।१६) । तेनैतदुक्तमभवति त्वां सेवमाना
यजमानाः यदा घनादिकमिच्छन्ति तदा ज्ञानिनो-भूता ज्ञानकर्मसमुच्च-
येनादित्यद्वारा मोक्षं प्राप्नुवन्तीति ॥ १२ ॥

पूर्वो ब्रूया(३)त् प्राणेति, व्यानेति दक्षिणो, उपाने-

त्यपर, उदानेत्युत्तरः, समानेति

पञ्चमऽउपरिष्ठादवेक्षमाणो ब्रूयात् ॥ १ ॥

अथ ते पञ्च ब्राह्मणाः कुमारस्यानुप्राणनं कुर्वन्ति पभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः ।
प्राण-व्यान-अपान-उदान-समान-पतानि पञ्च संस्रोघनानि पदानि ।
मनेनः संस्रोघनेन प्राणाः पञ्च धायवः आस्यभूता अस्मिन् संस्रोघने
स्थिरतो भवेयुस्तित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

(अथ कुमारजन्मभूम्यभिमन्त्रणमन्त्रः) ।

वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ॥

वेदाहं तन्मां तद्विधात् पश्येम शरदः शतं

जीवेम शरदः शतं ० शृणुयाम शरदः शतम् ॥ १ ॥

हे भूमे ! महं ते तव हृदयं वेद जानामि । किम्भूतं ? चन्द्रमसि श्रितं
सम्बद्धं, कुत्र ? दिवि आकाशे । तन्मां विधात् मामपि तज्-जानीया-
दित्यर्थः, पश्येम शरदः शतमिति षष्कार्थं, व्याख्यातं च गर्भाधाने ॥ १ ॥

(अथ कुमाराभिमर्शनमन्त्रः) ।

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव ॥

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥

(१) पदभ्यस्त्वय आर्षः । (२) गावो रश्मयोऽस्य सन्तीतिगोमाम् । परश्मिमण्डलमध्यगमित्यर्थः ।
(३) अत्र प्रा० गृ०, घृ० "प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयाद्विमनुषापिते" ति ॥
(१।१०।१६) ततः परतनमिदं सूत्रम् ॥ अत्र "स्वर्षं वा कुपादनुपरिक्रामविषमानेषु" । १।१६।१६

हे कुमार ! इति सख्योधनमध्याहाय्यं, त्वम् अहमा(१) भव प्रस्तरमिव
दृढाङ्गो भव । परशुः कुठार इव विरोधिनां छेदको भव । किञ्च हिरण्यम्
(२) अस्तुतं यथा सुवर्णम् (३) अस्तुतम् अक्षरं, तथा त्वमपि भव ।
किञ्च त्वं मम आत्माऽसि । किम्भूतः ? पुत्रनामा मदीयात्मना सह तव
पुत्रत्वमिति विशेषः । अपरञ्च सर्वं मया सह तव तुल्यमेवेत्यभिप्रायः ।
किञ्च शतं शरदः शतवर्षाणि जीवेति वाक्यार्थः स्फुट एव ॥ १ ॥

अथ स्तन्यदानमन्त्रौ ।

इमर्द० स्तनसूर्जस्वन्तन्धयापां प्रपीनमग्ने
सरिरस्य मध्ये ॥ उत्संज्जुपस्व मधुमन्तम-
व्वन्तसमुद्रियर्द० सदनमा विशस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने ! अग्निवत्तेजस्विन्कुमार ! त्वम् इमम् अपरोक्षं स्तनं, धय
पिव “धेट्पाने” । किम्भूतम् ? ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् । प्राणहेतुभूतम् ।
अपाम् अपशब्देन दुग्ध(४)मुच्यते सादृश्यात् । तृतीयार्थे पृष्ठी अद्भिः ।
प्रपीनं प्रपूरितं कुतश्चयाकाङ्क्षायां सरिरस्य लोकस्य । (५) मध्ये
वर्त्तमानस्त्वम् । कथम्भूतं स्तनं ? उत्सं पयःस्रवन्तं(६) । पुनः किम्भूतं ?
मधुमन्तम् मधुरं, हे अर्द्वन् । (७) सर्वदेहगतम् । समुद्रियं-समुद्रस-
स्वन्धि । सदनम् गृहम् शरीरम् “आत्मा वै समुद्र” इति श्रुतेः ।
आविशस्व प्रविश चिरञ्जीवेति तदर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति । यथा
समुद्रस्थो (८) बाढवाग्निः सर्वमेव जरयति तथा भवानपि यथा-
प्राप्तमर्थं जरयतु ॥ १ ॥

यस्ते स्तनं शशयो यो मयोभूय्यो रत्क्नधा
व्वसुव्विद्यः सुदत्रं ॥ येन व्विश्वा पुण्यासि
व्वार्य्याणि सरस्वति तमिह धातवैऽकरं ॥ २ ॥

हे सरस्वति ! तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने धातवे, धातुं पातुं “धेट्
पाने” । तुमर्थे तवे प्रत्ययः, पानार्थम् अकः कुरु । अस्मै पानाय प्रयच्छे-
त्यर्थः । करोतेर्लोङ्घ्ये लाङ् शपि लुप्ते गुणः(९) । तं कं ? यश्ते तव स्तनः

इति । (१) मणिरिव दृढः प्रियश्च । (२) हिरण्यवत्तेजोयुक्तः स्पृहणीयश्च । (३) अन-
भिभूतमच्युतस्वरूपमित्यर्थः । (४) तस्यापूपकृतित्वात् पयश्त्वैव शब्दगम्यत्वाच्च । (५)
“इदमेव वै लोकाः सरिरम्” (शं० ब्रा० २।५।२।३४) इति श्रुतेः । (६) प्रवहन्तम् । “उत्सः
प्रवहन्तं वारिप्रवाह” । इयमरे वारीति पयोऽर्थमपि कञ्चीकरोतीति श्रुतेरभिसन्धिः । “पयः क्षीरं
पयोऽन्वुचे”त्यमरोक्तेः । (७) इयत्तिसर्वतो गच्छतीत्यर्वा तसम्बोधने । चलनशील । (८)
अयमर्थः कुतस्तथ इति स एव वेद । (९) “इत्थ्याम्भ्यः” (पा० ६।१।६८) इति सिलोपेडा,
गमे रेफस्य विसर्गः ।

शशयः । शेते इति शशयः । अचप्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् ।
सुतइवास्ते । अन्यैरनुपभुक्तत्वात् “यस्ते स्तनो निहितो गुहायामि”ति
श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति
मयोभूः । यश्च रत्नधाः- रत्नानि दधाति रत्नधाः । रमणीयानां धनानां
धारयिता वा । यश्च वसुवित् वसु वनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च
सुदन्नः सुष्ठु ददातीति सुदन्नः (१) सुदाता । धनवानन्यो दातुं सुखेन
न शक्नोति त्वत्स्तनस्तु धनवान् सुदाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् ।
किञ्च येन स्तनेन विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि प्रार्थनीयानि
वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि क्षरसीत्यर्थः । तं स्तनमेतरपानाय प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ २ ॥

अथ शिरःस्थाने जलपूणपात्रनिधान(२)मन्त्रः ।

आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ ॥

एवमस्याऽसूतिकायाऽसपुत्रिकायां जाग्रथ ॥ १ ॥

हे आपः ! यूयं देवेषु जाग्रथ । देवानां रत्नायां निद्रां मुञ्चथ(३) ।
यथा यूयं देवेषु जाग्रथ एवं तथा अस्यां सूतिकायां जाग्रथ । किं भूतायां ?
सपुत्रिकायां पुत्रसहितायाम् । हे आपः ! यूयं देवेषु जाग्रथेति अपां स्व-
स्य प्रसूतकृत्ये अस्याः सपुत्राया रत्नार्थं जाग्रथेति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥१॥

अथ सूतिकागृहस्य द्वारदेशे होम(४)मन्त्रः ।

शण्डामर्काऽउपवीरः शौण्डिकेयऽउलूखलः ॥

मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ॥ १ ॥

शण्डा(५) शण्डाऽभिधानो बालग्रहः । इत आहुतेर्नश्यतात् नष्टो
(६) भवतु । एवं मर्काद्यश्च्यवनान्ताः सप्तबालग्रहाः । नश्यतात् इति
क्रियापदम् अष्टाभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते । मनया माहुरत्या शण्डादयो-
ऽष्टौ बालग्रहा नश्यन्त्विति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

आलिखन्ननिमिषः किंवदन्तऽउपश्रुति-

हृर्यक्षः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्री

(१) बाहुलकात् धृन् ह्रस्वश्च । (२) पतञ्ज प्रागुत्थानाद्भवति । (३) तस्माधनरत्नेन
तिष्ठथ । (४) द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाषायोत्थानात्सन्धिवेलथेः फलीकरणमिश्रान्सर्षपान-
ग्नावावपति शण्डामर्का इति प्रतिमन्त्रम् (पा० गृ० सू० १।२।१।१६) । (५) शृणाति दिनस्तीति
शण्डा, मारयतीति मर्का । एतौ पृषोदरादी । उपधाते वीरः समर्थः । विज्जुश्चल इत्यर्थः । शौण्डिकेय
आश्रितपालकः । उलूखलोऽप्रतीकार्यः । मलिम्लुचोऽतिमलिनाशयः । द्रोणासो दीर्घनासः । च्यावय-
त्यङ्गानीति च्यवनः । (६) मरुताऽऽवपनोपद्रुतो भीतश्च इतोऽस्मारस्थानान्नश्यतु अपगच्छतु ॥

मुञ्जः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ॥ २ ॥

आलिखन्नित्यादि ये एकादश बालग्रहाः । अत्रापि नश्यतादिति क्रियापदं प्रत्येकमेकादशभिरेव सम्बध्यते । ते चैकादशैव ॥ २ ॥

अथ बालग्रहशान्तिमन्त्राः । (१) :

कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः ॥ चेषेच्छु-

नक सृज नमस्तेऽथस्तु सीसरो लपेतापहर

तत्सत्यम् ॥ यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव

वाऽवृणीथाः ॥ चेषेच्छुनक सृज नमस्तेऽ

थस्तु सीसरो लपेतापहर तत्सत्यम् ॥ १ ॥

कूर्कुरादीनि त्रीणि नामानि । बालं कुमारं बध्नातीति बालबन्धनः । कुमारग्रहः । बालबन्धन इति त्रिभिरेव कूर्कुरादिभिः सहः प्रत्येकं सम्बध्यते । चेत् चेदिति वीप्सादर्शनात् । तेन कूर्कुरश्चेद्बालबन्धनः । एतेषां मध्ये यदि कश्चिद्बालबन्धोऽस्ति तदा हे शुनक ! ते तव नमोऽस्तु । त्वं सृज विस्सृज कुमारन्त्यजेत्यर्थः । हे शुनक ! इति कूर्कुरादीनां त्रयाणामेव सार्धारुणमेकं सम्बोधनपदं, (२) किं च सीसरः तेषां पिता लपेतापहरेत् । किं वदेत् ? अपहर अपगतकौटिल्यो भव । कूर्कुरादीनामेकैकबालग्रहमध्ये यदि तद्ग्रहोऽस्ति तदर्थे मदीयनमस्कारेण पूजितः पितुः सीसरस्य वचसा एतं कुमारन्त्यजत्विति प्रार्थना वाक्यार्थः । तत्सत्यं यत्ते देवा इत्यादेरयमर्थः । हे शुनक ! यत्ते देवा ब्रह्मादयो वरप्रार्थितमर्थम् अदुः दत्तवन्तः । स पूर्वोक्तरूपः त्वं कुमारं बालमेव धरं अवृणीथाः वृत्तवानसि । ततश्चेदिति वीप्सायाम् । अत्रापि देवैर्वरदानं त्वया च वरत्वेन कुमारस्य वरप्रार्थनम् इत्युभयेन तत् सत्यम् इत्यस्य सम्बन्धो विवक्षितः । यद्यपि तदुभयं सत्यं तथापि ते नमोऽस्तु त्यजेति । यद्यपि त्वया देवेभ्यः कुमारो भवत्वेन प्रार्थितः तैश्च दत्तः तथापि मम नमस्कारेण तुष्टः पितृवाक्येनैव त्यजेति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ १ ॥

यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्याम(य)शबलौ

झातरौ ॥ चेषेच्छुनक सृज नमस्तेऽथस्तु

सीसरो लपेतापहरेति ॥ २ ॥

(१) अत्र पा० गू० सूत्रम् । “यदि कुमार एवमेव जालेन प्रक्षाल्योत्तरीयेण वा पिता अङ्गुष्ठापाय भवति कूर्कुरइत्यादि (१।५।१६) अत्र कुमारपदेन तद्पूर्वात्को बालग्रह उच्यते इति भाष्यस्वरतः ।

(२) अत्र कूर्कुरः कर्कशः । स च भीषणः । सुकूर्कुरश्चातिभीषणः । सीसरः अङ्गुष्ठाकरः । अत्र लपेतापहरेति च सम्बोधनपदं अपरामर्शम् ।

हे शुनक । यस्ते तव सरमा शुनी माता, सीसरः पिता, श्याम-शबलो भ्रातरौ । ततश्चे (१) रसत्यम् अत्रापि वीक्ष्यायां प्रयोजनं तदेव तथाऽपि नमोऽस्तु सीसरोलपैतापहरेति पूर्ववदेव । तव माता सरमा सीसरः पिता भ्रातरौ श्याम(ब)शबलो । एतत्सत्यमेव । तथापि मम नमस्कारेण तमेनं कुमारं त्यजेति वाक्यार्थः । वृक्षु अपनयने इत्यस्य घातोरपपूर्वस्य लोटि रूपम् ॥ २ ॥

न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति ।

यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसि ॥ ३ ॥

(अथ कुमाराभिमर्शनमन्त्रः)

यत्र कुमारे वयं वदामः । किं वदाम—इत्याकाङ्क्षायाःपूर्वोक्तमन्त्रमिति बोद्धव्यम् । यत्र चाभिमृशामसि मभि सर्वतोभावेन यस्वाङ्गस्पर्शनं कुमः । (२) स कुमारः न नामयति अङ्गनमनश्चकरोति । कुञ्ज-भङ्गुरादिकं, न करोतीत्यर्थः । न रुदति रोदनपीडायुक्तो न भवति । न हृष्यति हर्षयुक्तो न भवति (३) । न ग्लायति न दुःखितो भवतीत्यर्थः ॥३॥

इति बालग्रहोपद्रवशान्तिः ।

नामकर्मणि वैदिकमन्त्रैरनुष्ठानं पारस्करेण नोपदर्शितम् अतोऽस्माभिरपि तदीयव्याख्यानं न कृतमिति समाप्तं जातकर्म ॥ * ॥

अथान्नप्राशनम् ।

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः

पशवो वदन्ति ॥ सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना

धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा ॥ १ ॥

देवा-ब्रह्मादयः (४) यां वाचं वाणीमजनयन्त उत्पादितवन्तः । कि-
म्भूता ? देवीं कान्त्यादिगुणवतीं (५) ; तां वाचं विश्वरूपाः नानारूपाः
ऋषिमुनिब्राह्मणादयः ॥ पशवः मनुष्यादिरूपाः (६) वदन्ति सा वाक्
धेनुर्भूत्वा अस्मानुपैतु उपगच्छतु । उप इति व्यवहितेन एतद्व्यत्ययेन स-
म्बध्यते । हेतुगर्भविशेषणमाह-धेनुः किं भूता ? नोऽस्माकम् ऊर्जं सा-
मर्थ्यं दुहाना प्रयन्ती । ऊर्जं किं भूतं ? मन्त्रेषं मन्त्रो गम्भीरः । अव्यक्त
इति यावत् तस्य-इषं गमकं ज्ञापकम् इति यावत् । अव्यक्तः परोक्षोऽ-

(१) अत्र किङ्कुर्वन् ? चेन्नेव बुधुशब्दङ्कुर्वन् इति सर्वेभ्योऽप्यङ्कतः प्राहुः ॥ (२) अत्र
“इदन्तोमसि” (पा ७।१।४६) इति मससंज्ञागमः । “मृश आमर्शते” (तु० प०) अभिमर्शनं
स्पर्शः । (३) हर्षं नाभिनयतीत्यर्थः । (४) प्राणोदिवायव इति अयं रामः । (५) सुति-
स्त्री वैखान्याम् । (६) “पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुतेः । स मनुष्यादिसंज्ञः । अतएव

प्यर्थो येनावगम्यते तत्सामर्थ्यमस्माकं पूर्यन्तीत्यर्थः । पुनः किं भूता ?
सुष्टुता सुष्टु स्तुता(१) ॥ १ ॥

वाजो नोऽअद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ
ऋतुभिः कल्पयाति ॥ वाजो हि मा सर्ववीर-
ञ्जान विश्वाऽआशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ २ ॥

वाजो अन्नम् (निघं० २।७।१) अन्नाधिष्ठात्री देवता । नोऽस्माकम्
अद्यास्मिन्नन्नप्राशनसमये दानं होमरूपं(२) प्रसुवाति प्रसुवतु-अभ्यनुजा-
नातु । प्रपूर्वः सुवतिरभ्यनुज्ञाने वर्त्तते इत्युक्त्वटः । किं च वाजः देवानिन्द्रा-
दीनृतुभिः समयविशेषैः कल्पयाति कल्पयतु योजयतु । अस्मिन् कर्मणि
हुतेनाज्ञेन देवाश्चिरकालं वर्त्तन्तामित्यर्थः । हि यतः वाजः मा मां सर्व-
वीरं सर्वकार्येषु वीरं क्षमं जजान कृतवान् । अतः कारणात् । वाजप-
तिरन्नस्य ईश्वरौऽहं सर्वाः आशा जयेम । प्रसुवाति कल्पयाति इति पद-
द्वयं लोडर्थे लट्प्रत्यये रूपम् ॥ २ ॥

प्राणेनान्नमशीय स्वाहा ॥ ३ ॥

प्राणेन प्राणवायुना अन्नमदनीयम् अशीय भुञ्जे ॥ ३ ॥

अपानेन गन्धानशीय स्वाहा ॥ ४ ॥

अपानेन अपानवायुना गन्धानशीय भुञ्जे ॥ ४ ॥

चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा ॥ ५ ॥

चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण रूपाणि शुक्रादीनि अशीय भुञ्जे ॥ ५ ॥

श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा ॥ ६ ॥

श्रोत्रेण कर्णैर्न्द्रियेण यशः कीर्त्तिम् अशाय अन्नगन्धरूपयशसाम् अश-
नमुपभोगमनुभवामीत्यार्शंसा वाक्यार्थः । अत्र चाशीयेत्युत्तमपुरुषप्रयो-
गात् कर्त्तृगोचरा आशंसा यद्यपि प्रतीयते तथाऽपि कुमारवित्तगोचरैव
बोद्धव्या । तथा च श्रुतिः “यां वै काञ्चन यज्ञसमृद्धिम् ऋत्विज आशासते
यजमानस्यैव से”ति ॥ ६ ॥

इति अन्नप्राशनमन्त्रव्याख्या ॥ * ॥

शिवः पशुपतिरुच्यते स हि मनुष्याणाञ्जगत्पदाञ्जाधिपतिः ॥ (१) वस्तुतस्तु—सा वाक् नोऽ-
स्मानुपैतु सन्निहिताऽस्तु) किंभूता ? मन्त्रा इषंकरौ “मदीदृषे” । सुष्टुता शोभनेर्मन्त्रैस्तद्द्रष्टृभिर्वा
स्तुता । अत्र दृष्टान्तः धेतुः “वत्सानिवे”ति शेषः । इषमिष्यमाणरक्षमिति गदाधरः । ऊर्जैव
अन्नादिच (निघं० २।७।१५) दुहाना—अर्पयन्तीत्यर्थः ॥ (२) प्राणाग्निहोत्रार्थमन्नमुपा-
दीयत इति तस्य प्राणादिभ्यः पञ्चभ्यो आभ्यन्तरवायुभ्यो दानं होम एव पर्यवस्यति ॥

अथ चूडाकरणमन्त्रव्याख्या ।

उष्णेन वायुऽउदकेनेहृदिते केशान्वप ॥ १ ॥

हे वायो ! वायुसम्बोधनेनात्र कार्ये कारणोपचारात् शीतलं जलमेव सम्बोधितं, हे शीतलजल ! हे अदिते ! अखण्डितशील ! त्वम् उष्णेन उदकेन सह इहि आगच्छ सङ्गतिं कुरु । सङ्गत्या च केशान्वप च्छिन्धि । केशच्छेदनार्थम् उष्णजलशीतलजलयोः सङ्गतिरस्त्विति वाक्यार्थः । अदिते इति “दोऽवखण्डने” इत्यस्माद्धातोर्नञ्पूर्वात् क्तिन् ॥ १ ॥

सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते तनुम् । दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥ २ ॥

आपः जलानि ते तव कुमारस्य तनुन्देहावयवम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु । “उन्दी क्लेदने” लोट् । आपः किम्भूताः ? सवित्रा आदित्येन प्रसूताः जनिताः । पुनः किम्भूताः ? दैव्या दिवि आकाशे उत्पन्नाः । किमर्थमुन्दन्तु ? दीर्घायुत्वाय चिरजीवित्वाय, वर्चसे तेजसे ॥ २ ॥

ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैर्नठे० हिठे० सीर् ॥ ३ ॥

हे ओषधे ! कुशतरुण । त्वम् कुमारं त्रायस्व—रक्ष । हे स्वधिते ! क्षुर ! एनं कुमारं मा हिंसिः मा नाशय । कुशैः कृतरक्षणमेनं कुमारं कोऽपि मा हिनस्तु इति वाक्यार्थः ॥ ३ ॥

शिवो नामाऽसि स्वधितिस्ते पिता

नमस्तेऽअस्तु मा मां हिठे० सीर् ॥ ४ ॥

हे क्षुर ! शिवो नामासि । नाम नाम्ना “सुपां सुलुगि”ति भाडो लुक् । शिवः कल्याणमसि, शिव इति तव नामेत्यर्थः । किं च स्वधितिः वज्रं ते तव पिता जनकः, वज्रात्तवोत्पत्तिरित्यर्थः । एवम्भूताय तुभ्यं नमोऽस्तु । स त्वं मा मां मा हिंसिः मा विनाशय । स्तुतिपूर्विका याञ्चा वाक्यार्थः । अत्रापि पूर्ववत्कुमारावषयिण्येवाशंसा बोद्धव्या ॥ ४ ॥

निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय

रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ ५ ॥

अहं क्षुरं निवर्त्तयामि संयोजयामि, निपूर्वो वर्त्ततिः संयोगे । संलग्ने वर्त्तते इति कर्कभाष्यम् । क्षुरस्य कर्मत्वं प्रकरणात् । किमर्थं क्षुरस्य योजनमित्याह—आयुषे जीवनाय, तथा अन्नाद्याय अन्नं च यत् प्राद्यं चेति अन्नाद्यं तदर्थं, तथा प्रजननाय प्रजननं प्रसवशक्तिः तदर्थं, तथा रायस्पोषाय रायो धनस्य पोषाय पुष्टयर्थे, तथा सुप्रजास्त्वाय

शोभनसन्ततिमन्त्रार्थं, तथा सुवीर्योऽथ इच्छुष्टवीर्यवस्त्रार्थं च, जनेन धूरकर्मणा कुमारस्याप्रादीति भवन्वित्याशांसा वाक्यार्थः । सुप्रजास्त्रायेति आकारश्छान्दसः (१) । “वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चे (२)”ति न्यायात् ॥ ५ ॥

येनावपत्त्रचिता क्षुरेण सोमस्य राद्धो वरुणस्य
चिद्धान् ॥ तेन ब्रह्माणो वपतेद्मस्यायुष्यं
जरदृष्टिर्यथाऽस्तत् ॥ ६ ॥

हे ब्रह्माणः ! ब्राह्मणाः(३) ! सचिता सर्वस्य प्रसचिता आदित्यः येन तेजोमयेन क्षुरेण सोमस्य राद्धः चन्द्रस्य(४) अवपत् (राजसूयदीक्षाये) सुषिद्धतवान्, अर्थात् केवान् । न केवलं सोमस्य किन्तु वरुणस्य च । किन्मतः आदित्यः ? चिद्धान् वेदवित् । तेन क्षुरेण अस्य कुमारस्य इदं शिरस्तथा वपत् सुगडयत् यथा इदं चूडाकरणं कुमारस्य आयुष्यम् आयुषे द्वितमं(५) अवपत् स्यात् भूयात् । अस्मैर्लेटि रूपम् । अयं च कुमारः जरदृष्टिः जरत् ब्राह्मकमश्नुते व्याप्नोतीति जरदृष्टिर्भूयात्, ब्राह्मकपर्यन्तमस्यायुष्येशा स्यादित्यर्थः । आदित्येन सोमवरुणयोर्येन क्षुरेण चूडाकर्म्म कृतं तेन हे ब्रह्माणः यूयमस्य कुरुतेति स्तुत्वा तच्चा(६) स्यायुषे द्वितं भूयादित्याशांसा वाक्यार्थः । ब्रह्माण इति प्रथमावहुवचने रूपम् । जरदृष्टिरिति अत्रहृद्विद्गुणश्च ॥ ६ ॥

ज्यायुषं जमदग्ने तं कुर्यपरस्य ज्यायुषम् ॥

यद्देवेषु ज्यायुषं तन्तोऽथस्तु ज्यायुषम् ॥ ७ ॥

शीलि आर्युषि समाहृतानि ज्यायुषम् । आयुःशब्दश्चात्रस्यावचनो-
शास्त्रयौवनब्राह्मकमवस्थात्रयम् ज्यायुषमित्यर्थः । तथाच कश्यपस्य ऋषेः
यत् ज्यायुषं, जमदग्नेः यत् ज्यायुषं, देवानां यत् ज्यायुषं तत् ज्यायुषं नः
अस्माकमस्तु ॥ ७ ॥

येन सूरिश्चरा दिवं ज्योक् च पश्चादि-

सूर्यम् ॥ तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे

(१) सुप्रजा इत्यनुजन्तो बहुव्रीहिः । नवो भावे चप्रत्यये सुप्रजस्त्विति प्राप्नोति ॥ (२) “व्रीचार्त्तौ वर्णविचारनाशौ । धातोस्त्वदर्शनिप्रयेन योपस्त्वदुष्यते पद्मविर्धं निरुक्तम् ॥” इति शेषः ॥ (३) ब्रह्म तस्मै तपोवेदे न ह्ययोः पुंसि वेचसि । अग्निब्रह्मोपाधिदोचिद्रे” इति सेदिनी ॥ (४) “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणार्त्तौ राजे”—ति क्षुरेः । (५) तस्मै द्वितमित्यर्थे चप्रत्ययः । (६) नञ्कृतं वपनस्य कुमारस्यायुषं द्वितं स्यादित्यर्थः ।

जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥ ८ ॥

येन ब्रह्मणा वेदमन्त्रेण तपसा वाऽभिमन्त्रितेन साधनभूतेन भूरिश्रन्द्र-
मा दिवं ज्योक्च स्वर्गे सङ्गतोऽभवत् । चन्द्रमाः किम्भूतः ? चराः चरः
भ्रमणशोलः । सौर्जस व्यत्ययेन । पञ्चा(१) पञ्चात्स एव चन्द्रमा अधिसूर्य
सूर्ये ज्योक् सङ्गतोऽभवत् । तेन ते तव (शिरः) वपामि त्वां क्षौर्यामि ।
कस्मै फलायेत्याकाङ्क्षायामाह-जीवातवे जीवनौषधार्थं (२)जीवनोपनयना-
र्थमित्यर्थः । जीवनाय चिरकालजीवनार्थं, सुश्लोक्याय(३) सु शोभनं
श्लोक्यं यशस्त्वदीयशोलाभार्थम्, स्वस्तये कल्याणार्थम् ॥ ८ ॥

यत् क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा

वाऽवपति केशांश्छिधि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः ॥ ९ ॥

हे क्षुर ! तदधिष्ठातृदेव ! यत्क्षुरेण येन क्षुरेण एतस्य कुमारस्य के-
शान् वप्त्वा मुराडयित्वा आवपति आनडुहे गोमयपिण्डे क्षिपति । क्षौरं
समाप्य पुनः क्षुरं चारुयं(४) आमयति । ततस्तेन पुनः क्षुरेणाप्यस्य
केशांश्छिन्धि । केशान् छेदय, मा अस्य शिरः अस्य शिरश्छेदनं मा कुरु ।
माऽस्यायुः प्रमोषीः अस्य आयुःखण्डनं मा कुरु । क्षुरेण किम्भूतेन ?
शिरः मज्जयता शोधयता निष्कलमषं कुर्वता । पुनः किम्भूतेन ? सुपे-
शसा (५)शोभमानेन । आवपति इति मध्यमपुरुषैकवचने "तिडां तिडो
भवन्ती"ति प्रथमपुरुषैकवचनम्, प्रमोषीरिति "मुइस्तेये" लुङ्मध्यमपु-
रुषैकवचनम् । मज्जयतेति, "द्रुमस्जोऽशुद्धौ" शत्रन्ताचृतीषैकवचनम्,
वप्त्वा वेति वा शब्दः समुच्चयार्थः ॥ ९ ॥

इति चूडाकरणमन्त्रव्याख्यानम् ॥

(अथोपनयनम् ।)

येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् ॥ तेन त्वा

परिदधान्यायुषे दीर्घायुत्वाय वलाय वर्चसे ॥ १ ॥

बृहस्पतिर्देवानामाचार्यः । येन विधानेनेन्द्राय इदं वासः वस्त्रं
पर्यदधात् परिधापितवान् । वासः किम्भूतम् ? अमृतम् अहृतम्(६),
तेन विधानेन त्वा त्वां वासः परिदधामि परिधापयामि । किमर्थम् ? आ-

(१) "पशुपश्चा च छन्दसि" (पा० १।३।३३) इति निपातितोऽयम् । (२)
"जीवातुर्जीवनौषधम्" इत्यमरः । (३) शोभनयशोलाब्धये । अत्र "तदहंती"
(पा० १।१।२) ति यत् । "पद्ये चरासि च श्लोकः" इत्यमरः ॥ (४) षुषोऽर्थधार्येन
वाङ्मदेनोपक्षिप्तोऽनेन । (५) शोभनमपेशोरूपं (निघं० ३।७) यस्य तेनेत्यध्यायार्थः ॥
(६) "ईषद्वौतं नव श्वेतं सदशं यद्य धारितम् । अहतं तं विजानीयारसवर्कर्मसु

युषे जीवनाय । दीर्घायुत्वाय(१) चिरजीवित्वाय । बलाय सामर्थ्याय ।
वर्षसे तेजसे । पर्यदधात्परिदधामि इतिद्वयमपि अन्तर्भावितजिजर्धम् ॥

इयं दुर्लक्ष्मपरिवाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती

म ऽआगात् ॥ प्राणापानाभ्यां बलमादधाना

स्वला देवी सुभगा मेखलेयम् ॥ २ ॥

इयं मेखला आगात्-आगतवती । किं कुर्वाणा ? मे मम दुर्लक्ष्म
अघाप्ययमनुपवीतीति दुर्वचनम्(२) परिवाधमाना सर्वतोभावेन अपसा-
रयन्ती खण्डयन्ती । अत एव देवी-स्तवादिविषया । पुनः किम्भूता ?
वर्णं द्विजातित्वं पवित्रम् उत्कृष्टं पुनती धारयन्ती । ईदृशोयं मेखला स्वला
स्वस्त्यवद्गिनीवन्नित्यमभ्युदयिनी अस्तु । किम्भूता ? प्राणापानाभ्यां
बलं सामर्थ्यम् आदधाना अर्पयन्ती । पुनः किम्भूता ? सुभगा अकर्कशा,
सुखस्पर्शतियावत् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् ॥

आयुष्यमयूं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ ३ ॥

हे माखवक ! यज्ञोपवीतं प्रतिमुञ्च धारय । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्धारणे
वर्तते । यज्ञोपवीतं किम्भूतम् ? आयुष्यम् आयुर्वृद्धिकरम् । मह्यं श्रेष्ठं शुभ्रं
श्वेतं निर्मलं, परमं पवित्रम् अतिशयेन पवित्रम्, पुनः किम्भूतम् ? पुर-
स्तात्पूर्व प्रजापतेर्ब्रह्मणः सहजं सहजातं, प्रजापतिना सह एकसमये
जातमित्यर्थः । एतत्परिधानेन बलमस्तु तेजश्चास्तु इति ॥ ३ ॥

यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूस्याम् ॥

तमहं पुनरादद ऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ॥ ४ ॥

मे मम यो दण्डः अधिभूस्यां भूमेरुपरि परापतत्-पतितः । तं दण्ड-
म् अहं पुनराददे गृह्णामि । किम्भूतः ? वैहायसः विहाया आकाशं तत्र
भवः । एतावता प्राक्तनजन्मन्यपि अहं द्विज षासम् अस्मिन्नपि जन्मति
दण्डं गृह्णामीति वाक्यार्थः । किमर्थं दण्डं गृह्णामि ? आयुषे जीवनाय,
ब्रह्मणे वेदाय, ब्रह्मवर्चसाय-तेजःप्राप्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पावनम्" इति कर्मप्रदीपः ॥ (१) आयुषब्दः उलन्तः स्त्रीवे । उकारान्तः पुंस्त्रि-
द्वयमरविवेके महेश्वरः । तथाचामरः "आयुर्जीवितकालोने"ति ॥ जयरामभाष्येऽप्येव
मेव ॥ (२) वस्तुतस्तु-दुर्लक्षं दुष्टं भाषितमसत्याप्रियादिकम् । उपलक्ष्यमेतत्-
कामचार-कामवाद-कामभक्षादिकम् (तज्जमप्रायस्यम्) ॥ तथाच श्रूयते "प्रागुप-
यनात्कामचार कामवाद कामभक्षा" इति । अत्र भवन्तीति शेषः ।

इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यः श्रीअमुकशर्मन् ॥ ५ ॥

हे माणवक ! त्वम् इन्द्रस्य परमेश्वरस्य(१) ब्रह्मचारी भवसि । तवा-
ग्निराचार्यः । सर्वेषामेव द्विजातीनां सामान्येनाग्नेर्गुरुत्वात् ।
“गुरुरग्निद्विजातीना”मिति श्रुतेः । इदानीं तु तवोपनयनकर्तृत्वेनाह-
माचार्यः ॥ ५ ॥

प्रजापतये त्वा परिददामि, देवाय त्वा सवित्रे

परिददामि, अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि,

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि, विश्वेभ्यस्त्वा

देवेभ्यः परिददामि, सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै ॥ ६ ॥

हे माणवक ! त्वा त्वां प्रजापतये ब्रह्मणे परिददामि समर्पयामि । एवं
सवित्रे सूर्याय । किम्भूताय ? देवाय दानादिगुणयुक्ताय, मद्भ्यः जलेभ्यः,
ओषधीभ्यः व्रीह्यादिभ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम् आकाशभूमिभ्यां, विश्वेभ्यो
देवेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः, भूतेभ्यः राज्ञसादिभ्यः परिददामीति
सर्वत्रान्वेति । किमर्थम् ? अरिष्ट्यै रिष्टिरापत्तदुपशमनाय, रिष्टिरिति
“रिष्हिंसाया”मित्यस्माद् धातोः क्तिनि रूपं, न रिष्टः अरिष्टिस्तस्यै ॥६॥

अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु, यथा त्वमग्ने

सुश्रवः सुश्रवा ऽअसि, एवं माधुसुश्रवः सौश्रवसं

कुरु ॥ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाऽअसि,

एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने ! सुश्रवः ! सुष्ठु श्रवः कीर्त्तिः श्रवणेन्द्रियं वा यस्य स सुश्रवाः
तत्संबोधने । तादृशं मां सुश्रवसं सुयशसं शोभनकर्णेन्द्रियं वा कुरु । वेदा-
भ्ययनार्थं मामविकलेन्द्रियं (सफलेन्द्रियं) कुर्वित्यर्थः । एवं हे अग्ने !
यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा असि । सुश्रवसि अक्षरादौ सुश्रवाः शोभनक-
र्णोऽसि । एवं तथा मा मां सुश्रवःसौश्रवसं कुरु, सुश्रवसि यशसि सौश्र-
वसं शोभनश्रवणजनितज्ञानशालिनं कुरु । तथा हे अग्ने ! त्वं यथा देवा-
नां यज्ञस्य निधिपा असि । देवानामिन्द्रादीनां यज्ञस्य यज्ञसम्बन्धेन
निधिपा निधिरक्षकोऽसि भाण्डागारिको भवसि । एवमहं मनुष्याणां
वेदस्य निधिपो भूयासं, वेदस्य भाण्डागारिको भवेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ॥

यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यसऽपवमहमायुषा
 मेधया वर्धसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्धसेन
 समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसा-
 न्यनिराकरिण्युयशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो
 भूयासः॑ स्वाहा ॥ ८ ॥

हे देवाः ! अहम् अग्नये समिधमाहार्षम् आहृतवानस्मि । कस्मै ?
 जातवेदसे-सर्वकर्मसन्निकृतेत्यस्वभावफलदातृत्वेन जातं जातं वेत्ति,
 जातेषु जातेषु विद्यते, जातान् जाताभिवन्ते इति जातवेदास्तस्मै । यद्वा
 जात उत्पन्नः वेदः वेदोक्तकर्मफलं यस्मात्स जातवेदास्तस्मै (१) । पुनः
 किम्भूताय ? बृहते जाज्वल्यमानाय । हे अग्ने ! यथा त्वं समिधा
 मया त्वदर्थं समाहृतया अनया समिधा समिध्यसे सुप्रकाशो भवसि
 (ज्वलसि) । एवमहम् आयुषा जीवनेन मेधया बुध्या वर्धसा तेजसा
 प्रजया सन्तत्या पशुभिर्गवादिभिर्ब्रह्मवर्धसेन ब्रह्मतेजसा समिन्धे
 सुप्रकाशो भवानि । किं च ममाचार्यो जीवपुत्रः (२) “भवत्विति
 शेषः । अहं च मेधावी अनिराकरिण्युः असानि । अग्नीनाधाय याग-
 स्यानिराकरणकारी अनिराकरिण्युः, नित्यं यागकारी भवानीत्यर्थः । किं
 च अहम् आयुष्मान्, यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्वी वेदाध्ययनवीर्यवान्
 अन्नादः भूयासं, कदाचिदपि ममान्नविच्छेदो मा भवत्वित्यर्थः । अनया
 कामनया अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ८ ॥

तनुपाऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दाऽअग्नेऽस्या-

युर्ममे देहि वचर्षोदाऽअग्नेऽसि वचर्षो मे देहि ॥

अग्ने यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽऽआपृण ॥ ९ ॥

हे अग्ने ! त्वं तनूः शरीरं तस्याः पाता रक्षकः असि भवसि । अतो
 मे तन्वं-तनूं शरीरं पाहि रक्ष । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहि । हे अग्ने !
 त्वम् आयुर्दा आयुःप्रदोऽसि । अतः आयुर्मं देहि । वचर्षोदा अग्नेऽसि
 वचर्षो मे देहि । वर्चस्तेजः । अग्ने ! यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआपृण । हे
 अग्ने ! तन्वा शरीरस्य मे यत् ऊनं न्यूनं तन्मे आपृण आपूरय, तन्वमिति
 तनुशब्दस्य द्वितीयैकवचने इयङ्ङुवङ्ङुप्रकरणे “तन्वादीनाङ्ङुन्दस्युप-
 सङ्ङुथान”मिति यणादेशः ॥ ९ ॥

(१) वस्तुतस्तु जातः वेदः धनं (निघं २। १०।४) यस्मात्तस्मै धनदाय ।
 (२) दीर्घायुपुत्रवान् ।

मेधां मे देवः सविता आदधातु, मेधां मे
देवी सरस्वती आदधातु, मेधां मेऽअश्विनौ
देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ १० ॥

अश्विनौ अश्विनीकुमारौ देवौ मे मम मेधाम् धारणावतीं बुद्धिम्
माधत्तां कुरुताम् । किम्भूतौ ? पुष्करस्त्रजौ पुष्करं कमलं तन्मयी स्त्रक्
माला ययोस्तौ पुष्करस्त्रजौ पद्ममालिनौ । एताः सर्वाः सवित्रादिदेव-
त्याः प्रार्थना अग्नादेव बोद्धव्याः ॥ १० ॥

अङ्गानि च मऽआप्यायन्तां, वाक्चमऽआप्या-
यतां, प्राणश्च मऽआप्यायतां, चक्षुश्च मऽआप्यायतां,
श्रोत्रञ्चमऽआप्यायतां यशो बलं च मऽआप्यायताम् ॥ ११ ॥

मे ममाङ्गानि शरीरावयवाः आप्यायन्तां स्फीतानि(१) भवन्तु ।
न केवलं मेधादिकं किं तु पतदपि भवत्विति वाक्यार्थः । वाक् च मऽआ-
प्यायतामित्यादि निगदव्याख्यातम् ॥ ११ ॥

येऽस्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्यउपगोह्यो मयूषो
मनोहास्वलो विरुजस्तनूदुषु(२)रिन्द्रियहा ता-
न्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि ॥ १ ॥

ये अग्नयः अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये प्रविष्टाः कारणत्वेनावस्थितास्तानहं-
विजहामि(३) । ते के ? गोह्यः उपगोह्यः मयूषाद्योऽष्टौ यावन्ते दोषा-
वहत्वेन प्रतोयस्ते । अत एतान् विहाय इह जले योऽग्निः रोचनः रोचन-
नामा कल्याणनामा तं गृह्णामि । स्नानार्थं जले गोह्यादीनग्नीन् दोषावहान्
त्यक्त्वा कल्याणप्रकाशकाग्निसहितं जलं गृह्णामीति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ॥ २ ॥

तेन(४) जलेनाहं मामात्मानमभिषिञ्चामि । किमर्थम् ? श्रियै-लक्ष्मी-
लाभाय । यशसे-यशोलाभाय । ब्रह्मणे वेदज्ञानलाभाय । ब्रह्मवर्चसाय(५)
ब्रह्मतेजोलाभाय ॥ २ ॥

येन श्रियमकण्ठतां येनावमृशतापुंसुराम् ॥ येना-
क्षावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यशः ॥ ३ ॥

(१) विवृद्धानि प्राणवन्ति वा । अभ्यातङ्गनं प्राणनं वाऽऽप्यायनमिति भाष्य-
कृतः । धातुपाठे तु “ओप्यायीषुद्धौ” इति । छोट्प्रार्थनायाम् । (२) द्रुषिरित्यपि पाठा
भवित् । (३) अग्नेष्यत्वादशुभावहत्वाच्च एताभ्योऽद्भ्यः पृथक्करोमि (त्यजामि) ॥
(४) रोचनाभिष्टितैन मङ्गलेन । (५) अत्रात्समासान्तः ।

तेनेति पूर्वमन्त्रस्थमनुवर्त्तते । तेन केन ? हे अश्विना(१) अश्विनौ ? युवां येन जलेन श्रियमकृणुतां लक्ष्मीं शोभां कृतवन्तौ(२) । तथा येन सुरां सुराजनितदोषम् अवमृशतां मार्जितवन्तौ(३) । तथा येनाक्षौ अक्षिणी उपमन्योः(४) अभ्यपिञ्चतां अभिपिक्तवन्तौ तथा यज्जलं वां युवयोर्यशः यशोहेतुरभूत्तदनेनाभिपेक्षेण “ममाप्यस्तु” इत्यध्याहार्यम् ॥ ३ ॥

उदुत्तममिति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम्—

उद्यन् भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावमि-

रस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा

गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा

यावभिरस्थात् शतसनिरसि शतसनिं मा

कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो

मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात् सहस्रसनि-

रसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमय ॥ ४ ॥

इन्द्रः आदित्यः उद्यन् उद्यं कुर्वन् अस्थात् स्थितोऽभवत् । किम्भूतः ? भ्राजभृष्णुः भ्राजं रश्मिं विभर्तीति भ्राजभृष्णुः । प्रातः प्रत्यूषे मरुद्भिर्देवैः सह अस्थात् स्थितोऽभवत् । किम्भूतैर्देवैः ? यावभिर्बावद्भिः र्यावन्ता देवास्तैः सह स्थितोऽभवदित्यर्थः । ततः हे आविदन् समन्तात् सर्वान् जानन् आदित्य ! त्वं दशसनिरसि बहुधनोऽसि, अतो मा मां दशसनिम्बहु धनं कुरु । किं च मा मां ब्रह्मचर्यादुत्तीर्णमागमय जानीहि । द्वितीयवृत्तीययोर्दिव्या यावमिः सायं यावभिरिति शतसनिः सहस्रसनिरसि इत्येतावन्मात्रं विशेषः । तत्रादिवा सायमिति प्रसिद्धार्थं शतसहस्रशब्दौ बहुत्ववाचिनावेवान्यत्सर्वं समानम् । एवम् आदित्यं स्तुत्वा हे आदित्य ! मां बहुधनं कुरु, ब्रह्मचर्यादुत्तीर्णं मां जानीहीति याञ्चा वाक्यार्थः । अत्र यावद्भिरित्यत्र “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे”ति दकारलोपश्छान्दसः,(५) आगमय इति कुर्वाविदन्नित्यत्र स्थितेन वचवहितेन बाहो सम्बन्धः ॥ ४ ॥

(१) औहो ङादेशः । (२) श्रियस्तोयतः (समुद्रात्) उत्पत्तेः । (३) वस्तुतः सुराम् अमृतम् (निबं० १।१२) अवमृशतां प्राप्तवन्तौ । अदभावरङ्गाम्दसः । (पा० ६।१।९०) । (४) अयमृषेः शिष्योऽन्वो जातोऽश्विन्यामभिपिष्याक्षिणी सहो कृता । अक्षशब्दोऽक्षिपर्यायः । इन्द्रियवचनत्वात् ।

(५) वस्तुतस्तु इयातेर्वनिपि यावभिरित्येव । “आतोमनिन्वनिड्वनिपरचे”ति (पा० सूत्रम्) यावभिर्गमनशीलैर्देव्यादिसप्तकगणैर्द्वादशभिर्द्वादशमासेषु । तथा च

अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् ॥

स मे मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन च ॥ ५ ॥

हे वनस्पते ! (१) व्यूहध्वं प्रसिद्धो भव । यं वनस्पतिम् अर्थात्
त्वां सोमः चन्द्रमा आगमत् आगतवान् । किम्भूतः ? सोमः वनस्प-
तीनां राजा प्रभुः । स वनस्पतिर्भवान् इति यावत् । मम मुखं प्रमाक्ष्यते
शोधयिष्यति । केन ? यशसा कीर्त्या, भगेन सौभाग्येन च । किम् मू ?
अन्नाद्याय अन्नं च तत् आद्यं चेति अन्नाद्यं तस्मै, अत्र व्यूहध्वमिति
“ऊहवितर्के” विपूर्वः प्रसिद्धार्थे “तिङां तिङो भवन्ति” इत्येकवचनम्,
प्रमाक्ष्यतइति “मृजुशुद्धौ” इति लृटि रूपम् ॥ ५ ॥

प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पय ॥ ६ ॥

सो अनुलेपनसुगन्धद्रव्याधिष्ठातृदेवते ! प्राणापानौ मित्रावरुणदेव-
ताकौ मे मम तर्पय । अन्यत् व्यक्तार्थमेतत् ॥ ६ ॥

पितरः शुन्धध्वम् ॥ ७ ॥

हे पितरः ! यूयं शुन्धध्वं शोधयत “मामि”ति शेषः ॥ ७ ॥

सुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां भूयासर्ठ० सुवर्चा

मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम् ॥ ८ ॥

अहम् अक्षीभ्यां नेत्राभ्यां सुचक्षाः शोभनदृष्टिः भूयासं, मुखेन सुवर्चाः
शोभनदीप्तिः । सुश्रुत् कर्णाभ्यां, सुश्रुत्-शोभनश्रावी ॥ ८ ॥

परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदाष्टिरस्मि ॥

शतं च जीवामि शरदः पुरुची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥ ९ ॥

अहं परिधास्यै परिधानं करिष्यामि । यशोधास्यै कीर्तिं धारयि-
ष्यामि । हेतुहेतुमद्भावो बोद्धव्यः । अनेन परिधानेन यशो भविष्यतीत्य-
र्थः । किं च अनेन परिधानेन शरदः वर्षस्य (वर्षाणां) शतं जीवामि ।
पुरुचीः बहुतेजाः सन् रायस्पोषं धनसमृद्धिं संव्ययिष्ये आधरणं करि-
ष्यामीत्यर्थः । रायस्पोषमिति ‘सुपां सुपो भवन्तीति’ चतुर्थ्यर्थे द्वितीया,
संव्ययिष्य इति “व्येञ्-संवरणे” इत्यस्य रूपम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्भागवते—“मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् । लोकतन्त्राय चरति पृथक्-
द्वादशभिर्गणैरिति । (स्क० ११ अ०) ते त्रिविधाः कालभेदेन प्रातर्यावानः । दिवा-
यावानः । सायंयावान्श्चेति ॥ (१) वस्तुतस्तु हे दन्ताः ! यूयमन्नाद्यायान्नादानाय
व्यूहध्वम् एकपङ्क्तिनिष्ठा भवत । अयं सोमो राजा वनस्पतिप्रभुः दन्तकाष्ठरूपेण त्वामा-
गमत् आगतः । स एव मुखं प्रमाक्ष्यते शोधयिष्यति । इत्येवमर्थः ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ॥ यशो

भगश्च माऽऽविदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ १० ॥

द्यावापृथिवी आकाशपृथिव्यौ मा माम् “आच्छादयेता”मित्यध्याहार्यम् । केन ? यशसा कीर्या । किं च इन्द्रावृहस्पती, इन्द्रश्च वृहस्पतिश्च यशसा मा मामाच्छादयेताम् । किं च यशः भगः सौभाग्यं च मा माम् आविदन् प्राप्नोतु । किं च यशः मा मां प्रतिपद्यताम् आगच्छतु । पुनः पुनरभिधानमादराभिधानार्थम् । अत्रानेन वस्त्राच्छादनेन एतानि मम सत्विति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

या ऽआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै कामायेन्द्रियाय ॥

ता ऽअहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च ॥ ११ ॥

याः पुष्पस्रजः जमदग्निर्ऋषिः श्राद्धरत्न आहृतवान् । किमर्थं ? श्रद्धायै श्रद्धार्थम् । एवमेवेति निश्चयः श्रद्धा । कामाय अमिलपितसिद्धयर्थम् । इन्द्रियाय चक्षुरादिपर्यन्ताय । ताः पुष्पस्रजः अहं प्रतिगृह्णामि । किमर्थं ? यशसा यशसे, (१) भगेन भगाय (२) । तथा चानेन पुष्पस्रजग्रहणेनैतत्तत्र मम सत्विति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु ॥ तेन

सङ्ग्रथिताः सुमनस ऽआवध्नामि यशो मयि ॥ १२ ॥

इन्द्रः अप्सरसाम् उर्वशीप्रभृतीनां यत् यशश्चकार, रूपवत्तयोत शेषाः । किम्भूतं यशः ? विपुलं विस्तीर्णं, पृथु बहुतरं, तेन यशसा संग्रथिताः सम्यग्रथिताः सुमनसः पुष्पाणि (मालां) मयि आवध्नामि । किमर्थं ? यशः यशसे । तथा चानेन यशसा सूत्रस्थानीयेन संग्रथितानि पुष्पाणि आत्मन्यावध्नामि । तेन तादृक् यशोमम सत्विति वाक्यार्थः । यश इति चतुर्थ्यर्थं प्रथमा ॥ १२ ॥

युवा युवासाः परिचीत आगात्स ऽउश्रेयान्

भवाति जायमानः ॥ तं धीरासः क्वय ऽउन्नयन्ति

स्वाध्वो मनसा देवयन्तः ॥ १३ ॥

यः युवा युवासाः शोभनवस्त्रधारी परिचीतस्तेन वस्त्रेण मालया च परिवेष्टितः सन् आगात् आगतवान् द्वितीयं जन्म लभमानः । स उजायमानः श्रेयान् श्रेष्ठो भवति इति चित्तुर्क्यामि । तं युवानं धीरासः धीराः

स्थिरप्रज्ञा विद्वांसः उन्नयन्ति उत्कर्षयन्ति । धीराः किम्भूताः ? कवयः
कीर्त्तिवक्त्रारः(१) । पुनः किम्भूताः ? स्वाध्यः सु शोभनम् आहिता धी-
र्येषां ते स्वाध्यः । पुनः किम्भूताः ? मनसा हृदयेन देवयन्तः
स्तुवन्तः(२) ॥ १३ ॥

अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयात् ॥ १४ ॥

हे कर्णकुण्डल ! त्वम् अलङ्करणमसि प्रसाधनं भवसि इति ते तव
स्वभावः । अतः भूयः उत्तरोत्तरम् अलङ्करणं मम कर्णभूषणम् भूयात्
भवतु ॥ १४ ॥

वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा ऽसि चक्षुर्मै देहि ॥ १५ ॥

हे अञ्जन ! त्वं वृत्रस्य वृत्रनाशनः शक्तिशालिनोऽसुरस्य कनीनकः
कनीनिका अक्षितारका असि भवसि । अत एव चक्षुर्दा असि चक्षुर्दा-
यको भवसि । तस्मान्ममपि चक्षुर्देहि । तथा च यतः कारणाद्बृत्रस्या-
क्षितारकोत्पन्नमञ्जनं त्वमसि अतोऽन्येषां चक्षुर्दाता असि अतस्तत्राञ्जनेन
मम चक्षुः प्रकाशो भवत्विति याञ्जा वाक्यार्थः ॥ १५ ॥

रोचिष्णुरसि ॥ १६ ॥

हे दर्पण ! त्वं रोचिष्णुरसि प्रकाशतशीलोऽसि । अतो मामपि
प्रकाशयेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्देहि

तेजसो यशसो मामन्तर्देहि ॥ १७ ॥

हे छत्र ! त्वं बृहस्पतेर्देवाचार्यस्य छुदिः अपवारण(३)मसि भवसि ।
अतः मां पाप्मनः पापात् अन्तर्देहि आवृतं कुरु, यथा मम पापसम्बन्धो
न भवेत् तथा कुर्वित्यर्थः । न केवलं पापात् किं तु तेजसः आदित्यता-
पादिरूपात् मामन्तर्देहि किमर्थं ? यशसे यशोऽर्थं, तथा च हे छत्र ! यत-
स्त्वं बृहस्पतेरपि पापसन्तापादिवारकोऽतस्ततोऽपि यशस्विनं मां
कुर्वित्याशंसा वाक्यार्थः । यशस इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १७ ॥

प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम् ॥ १८ ॥

हे उपानहो ! काष्ठपादुके ! युवां प्रतिष्ठे स्थः । उपक्रान्तगतिक्रियायाः
अत्यागः प्रतिष्ठा । तन्निमित्तत्वात् युवामेव प्रतिष्ठे स्थः भवथः । अतश्च
मा मां पातं रक्षतम् । कुतः ? विश्वतः सर्वतः सर्वस्माद्गतिविरोधिनः
कण्टकादेः । यतो युवां प्रतिष्ठानिमित्ते अतस्त्वत्प्रसादात् मम कुत्रापि

(१) कान्तदर्शना इति दुर्गाचार्याः । (२) दीप्यतिसुत्यर्थोऽपि ।

(३) "छदभपवारणे" (भा० प०) "इन्सर्वधातुभ्याः" इतीन्द्रप्रत्ययः ।

गतिप्रतिबन्धो माऽस्त्विति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

विश्वाभ्यो मा नाप्राभ्यस्परिपाहि सर्वतः ॥ १९ ॥

हे वैष्णवदण्ड ! मा मां परिपाहि सर्वतो भावेन रक्ष । कुतः ? नाप्रा-
भ्यः नाशकारिणीभ्यः, विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः राक्षससर्पशृङ्गादिभ्य
इत्यर्थः । सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीशत्रुघ्नकृतमन्त्रार्थदीपिकायामुपनयनमन्त्रव्याख्यानम् ॥ * ॥

अथ प्रतिष्ठामन्त्रौ ।

पूतं ते देव सवितर्य्यञ्चं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणे ॥

तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १ ॥

हे सवितर्देव ! दानादिगुणयुक्त ! एतम् यज्ञं ते त्वदीयं प्राहुः (मन्त्रज्ञा
वदन्ति) किं च वृहस्पतये वृहस्पतिनिमित्तं, किम्भूताय वृहस्पतये ?
ब्रह्मणे देवानां सर्वकर्माधिष्ठाने । मानुषोऽपि तदधिष्ठित एव कर्मणि
ब्रह्मा भवति । तेन हेतुना हे सवितः ! यज्ञं अत्र रक्ष, तेन यज्ञपतिं
यजमानम् अत्र, तेन माम् ऋत्विजम् अत्र । तथा च त्वदीयोऽयं यज्ञ इति
यज्ञसाधनं सर्वं रक्षेति वाक्यार्थः । अयं मन्त्रः कुत्रचिदेव प्रसिद्धः ॥ १ ॥

मनो जुतिर्जुपतामाज्यस्य वृहस्पतिर्य्यञ्चमिमं

तनोत्वरिष्ट्य्यञ्चामिं दधातु ॥

विश्वेदेवासऽइह मादयन्तामो प्रतिष्ठ ॥ २ ॥

मनः आज्यस्य (१) ररं जुपतां सेवतां, मनः किम्भूतं ? जुतिः
(२) अतीतानागतवर्त्तमानेषु गन्तु । किं च वृहस्पतिः सुराचार्यः इमं
यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । स एव इमं यज्ञम् अरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा
सन्दधातु । “रिपहिंसायां” कर्मणि क्तः । न रिष्टमरिष्टं (३) । किं च विश्वे-
देवासः विश्वेदेवाः सर्वे देवाः इह यज्ञे मादयन्तां हर्षं (४) कुर्वन्तु, स्वा-
र्थिको णिच् । ओमिति अत्रतेव्याप्नोतेर्वा श्रौं । यथा च (५) रक्षित्वाऽ-

(१) आज्यस्येति कर्मणि पठ्यति महीधरः । (२) “जुगतौ” “जुतियूति” इत्या-
दिनां क्तिन्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसमन्त्र । अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु
गमनशीलं हि, मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति । (३) इडासङ्गणेन हि मध्ये यज्ञो वि-
च्छिद्यते । (४) मद्रुषौ (बु०) वृष्यन्तामिति महीधरः । मनसश्चन्द्रमसि लयः श्रूयते
“मनश्चन्द्रमसि लीयते” इति ॥ (५) वस्तुतस्तु—ओमित्यङ्गीकारे तथास्तु । प्रति-
ष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गी-
कृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ।

र्णोति वा । इह प्रतिष्ठाप्रकरणे तिष्ठेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ बर्हिर्होममन्त्रः ।

देवां गातुविदो गातुं विच्वा गातुर्मित ॥

मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं स्वाहा वातेऽधा ॥१॥

अस्याः पूर्वाद्धेन देवता विसृजति—हे देवाः ! गातुविदो यज्ञविदः । गातुरिति यज्ञनाम प्राचीनं, (१)गातुं यज्ञं विच्वा अस्मदीयोऽयं यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा नो यज्ञमप्रति इत आगच्छत । तथा च यज्ञपरम्परास्तु विच्छिन्ना मम न भवत यूयमित्यर्थः । एवं देवान् विसृज्य इदानीं चन्द्र-मसमाह—हे मनसस्पते चन्द्रमः ! देव ! इमं यज्ञं वाते वायौ अधाः धारय, वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तथा च श्रुतिः “वायुरेवाग्निस्तस्याद्य देवाध्वर्युकर्म करोत्यथैतमेवाप्येती”ति ॥ १ ॥

अथ स्वस्त्ययनमन्त्राः ।

स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवां स्वस्ति नः पुषा

विश्ववेदां ॥ स्वस्ति नः स्ताक्ष्योऽरिष्टनेमिं

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १ ॥

इन्द्रः नः स्वस्ति कल्याणं दधातु, पूषाऽपि । किंभूतः इन्द्रः ? वृद्ध-श्रवाः बहुधनः । श्रवःशब्दो धनवचनः कीर्तिवचनो वा । महद्यशा वा । वृद्धश्रावी वा । यूयं किंभूताः ? विश्ववेदाः सर्वधनाः सर्वयज्ञा वा । ताक्ष्यो गरुडः नः स्वस्ति दधातु । ताक्ष्यः किंभूतः ? अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितास्त्रः अनुपहतचक्राधारः । बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु ॥१॥

पृषदश्वा मरुतं पृथिनमातरं शुभंयावानो

विदथेषु जग्मयं ॥ अग्निजिह्वा मनवत् सूर-

चक्षसो विश्वे नो देवाऽअवसाऽऽगमन्निह ॥ २ ॥

इत्थम्भूताः मरुतो देवाः अवसा अग्नेन हविर्लक्षणेनाहूताः सन्तः इह यज्ञे नः अस्मान् आगमन्—आगच्छन्तु(२) । किंभूताः मरुतः ? पृषदश्वाः पृषतो हरिता अश्वाः येषां ते । पुनः किंभूताः ? शुभं-यावानः शुभं कर्तुं जनान् ये यान्ति ते शुभंयावानः । यातेर्वनिपू । पुनः किंभूताः ? विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । ये अग्निजिह्वा हुतभो-कारश्चतुर्दश मनवस्ते च इहागमन् । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्वेदेवास्ते च इहागमन् ॥ २ ॥

गतिप्रतिघ्नो मांशिवति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

विष्वाभ्यो मां नाभ्याभ्यस्यगिगादि सर्वतः ॥ १९ ॥

हे वैश्वदेव ! मां मां पणिपादि सर्वतो भावेन रक्ष । हुतः ? नाभ्याभ्यः नागकागिणीभ्यः, त्रिभ्याभ्यः सर्वाभ्यः राक्षससर्पशृङ्गादिरय इत्यर्थः । सर्वतः सर्वांस्तु दिक्षु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीगुरुप्रह्वनमन्त्रार्थदीपिकायामुपनयनमन्त्रव्याख्यानम् ॥ * ॥

अथ प्रतिष्ठासूत्रौ ।

पुत्रं ते देव सवितर्य्यं च प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ॥

तेन बृहस्पते तेन बृहस्पति तेन मामव ॥ १ ॥

हे सवितर्य्य ! वानादिगुणयुक्त । पतम् यज्ञं ते न्वदीयं प्राहुः (मन्त्रश्चावदन्ति) किं च बृहस्पतये बृहस्पतितितिमिन्नं, किम्भूताय बृहस्पतये ? बृहणे देवानां सर्वकर्माविशेषे । मातृषांऽपि तदधिष्ठित एव कर्मणि ब्रह्मा भवति । तेन हेतुना हे सवितर्य्य ! यज्ञं अत्र रक्ष, तेन यज्ञपति यजमानम् अत्र, तेन माम् ऋत्विजम् अत्र । तथा च न्वदीयोऽयं यज्ञ इति यज्ञसाधनं सर्वं रक्षेति वाक्यार्थः । अयं मन्त्रः हुत्रत्रिदेव प्रसिद्धः ॥ १ ॥

मनो जुतिर्जुपतामान्यस्य बृहस्पतिर्य्यमिमं

तेनोत्वरिष्ट्यं देवैस्समिमं देवानु ॥

विश्वेदेवासु इह मादयन्तामो प्रतिष्ठ ॥ २ ॥

मनः आन्यस्य (१) रत्नं जुपतां सेवतां, मनः किम्भूतं ? जुतिः (२) अतीतानागतवर्त्तमानेषु गन्तु । किं च बृहस्पतिः सुराचार्यः इमं यज्ञं नतीतु विन्द्याथेन । स एव इमं यज्ञम् अरिष्टं हिंसादिहिनं कृत्वा सन्ध्यानु । "रिषादिनायां" कर्मणि कः । न रिष्टमरिष्टं (३) । किं च विश्वेदेवासुः विश्वेदेवाः सर्वे देवाः इह यज्ञे मादयन्तां इषं (४) हुर्वन्तु, स्वाशिक्षो णिच । आंमिति अत्रनेवर्षान्नेदेवा आं । यथा च (५) रक्षित्वाऽ-

(१) आन्यस्येति कर्मणि पठ्यति महीधरः । (२) "जुपतां" "जुतिपूति" इत्यादिना किञ्चनो नियतः । अत्रैवं छान्दसमन्त्र । अतीतानागतवर्त्तमानकालगतगदाद्यैः समनर्गैः हि, मन्त्रः । जपते शीघ्रं मञ्जुनीति । (३) इदामप्रपेय इति मध्ये यज्ञो विरिष्टपते । (४) मन्त्रज्ञौ (हु) नृन्त्यामिति महीधरः । मन्त्रज्ञान्तरमिति छणः अन्ते "मन्त्रज्ञानमिति सीधने" इति ॥ (५) बभ्रुवन्तु—श्रीसिद्धीदेवो तथाप्यु । प्रतिष्ठ प्रयागे इति । समिदाधानच्छाते यजमानस्यामिष्टेन प्रयागवपनस्य सविता देवीः इत्यु प्रयागे देवयोः ।

नोति वा । इह प्रतिष्ठाप्रकरणे तिष्ठेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ वहिर्होममन्त्रः ।

देवां गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित ॥

मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं स्वाहा वातेऽधां ॥१॥

अस्याः पूर्वाद्धैन देवता विस्तृजति—हे देवाः ! गातुविदो यज्ञविदः । गातुरिति यज्ञनाम प्राचीनं, (१)गातुं यज्ञं वित्त्वा अस्मदीयोऽयं यज्ञः भवति इति ज्ञात्वा नो यज्ञमप्रति इत आगच्छत । तथा च यज्ञपरम्परासु वेच्छिन्ना मम न भवत यूयमित्यर्थः । एवं देवान् विस्तृज्य इदानीं चन्द्रमसमाह—हे मनसस्पते चन्द्रमः ! देव ! इमं यज्ञं वाते वायौ अध्याशरय, वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तथा च श्रुतिः “वायुरेवाग्निस्तस्याद्य देवाध्वर्युकर्म करोत्यथैतमेवाप्येती”ति ॥ १ ॥

अथ स्वस्त्ययनमन्त्राः ।

स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवां स्वस्ति नःपुषा

विद्वेदां ॥ स्वस्ति नस्ताक्ष्योऽरिष्टनेमिं

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १ ॥

इन्द्रः नः स्वस्ति कल्याणं दधातु, पूषाऽपि । किंभूतः इन्द्रः ? वृद्धश्रवाः बहुधनः । श्रवःशब्दो धनवचनः कीर्तिवचनो वा । महद्यशा वा । वृद्धश्रावी वा । यूयं किंभूताः ? विश्ववेदाः सर्वधनाः सर्वयज्ञा वा । ताक्ष्यो गरुडः नः स्वस्ति दधातु । ताक्ष्यः किंभूतः ? अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितास्त्रः अनुपहतचक्राधारः । बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु ॥१॥

पृषदश्वा मरुतं पृथिनमातरं शुभंयावानो

विदथेषु जग्मयं ॥ अग्निजिह्वा मनवत् सूर-

चक्षसो विश्वे नो देवाऽअवसाऽऽगमन्निह ॥ २ ॥

इत्थम्भूताः मरुतो देवाः अवसा अन्नेन हविल्क्षणेनाहृताः सन्तः इह यज्ञे नः अस्मान् भागमन्—आगच्छन्तु(२) । किंभूताः मरुतः ? पृषदश्वाः पृषतो हरिता अश्वाः येषां ते । पुनः किंभूताः ? शुभंयावानः शुभं कर्तुं जनान् ये यान्ति ते शुभंयावानः । यातेर्वनिप् । पुनः किंभूताः ? विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । ये अग्निजिह्वा हुतभोकारश्चतुर्दश मनवस्ते च इहागमन् । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्वेदेवास्ते च इहागमन् ॥ २ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षमिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनू-
भिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ ३ ॥

हे देवाः ! ऋणैभिः कर्णभ्यां(१) भद्रम् अनुकूलं वयं शृणुयाम । अक्ष(२)
शिरस्त्रिभ्यां भद्रं पश्येम । देवाः किंभूताः ? यजत्राः यजन्तं प्रायन्त
इति(३) । किं च स्थिरैरङ्गैर्हृद्भिः शरीराद्यवयवैः तुष्टुवाꣳस(४)स्तुवन्तो
वयम् अर्थाद्भवन्तम् । देवहितं देवैर्निहितं स्थापितं, यद्वा देवानां हितं
देवपरिचरणयोग्यं यदायुर्जायितं शतवर्षान्तमित्यर्थः । तत्तनूभिः शरीरै-
र्भार्यापुत्रादिभिः सह वा व्यशेमहि व्याशुचोमहि(५) ॥३॥

श्रुतमिन्नु शरदोऽश्नन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा
जरसं तनूनाम् ॥ पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः ॥ ४ ॥

हे देवाः ! शरदः श्रुतमिन् वर्षशतमपि अर्थात् आयुः अन्ति—
श्रुतिके स्वल्पकालमेवेत्यभिप्रायः । यत् एवमतो ब्रमः । नः अस्माकम्
आयुर्मध्या मध्ये शतवर्षाभ्यन्तरे मा रीरिपत मा हिंसिष्ट, किं च गन्तोः
गच्छ(६) “मा भवत्वि”स्यध्याहार्यम् । आकालिक एव मा गच्छत्वित्य-
त्यर्थः । यत्रा यत्र । शरदां शतत्रोऽस्माकं तनूनां जरसं जरां चक्रा कृत-
वन्तः जराणिमिच्छां शक्तिमपि कृतवन्तः । अर्थात् भवन्त एव । किं च
यत्र शरदः श्रुते नः पुत्राः पितरो भवन्ति । पुत्राः अग्रयस्ते यजमानज-
निता भवन्ति हितकारिणश्च भवन्ति । अथ वा पुत्रा एव पितृणामौर्ध्व-
देहिकं कुर्वाणाः पितरो भवन्ति । पोषकत्वात् पितर इव भवन्ति । तथा
च यस्यामवस्थायामेवमक्षमता भवति सा मध्येव साऽस्त्वित्यभिप्रायः ।
तदुक्तं “सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं सूर्युर्मनुष्यस्य विचक्षणस्य ॥
वर्षासु सिक्ताश्च चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति” इति ॥ ४ ॥

(१) एतच्चानेकण्यतस्यभिप्रायेण । अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७।१।१०) इति
मिस पेशभावेन एवम् (पा० ७।३।११०) । (२) अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७।१
४६) इति ह्यत्रादावप्यक्षिप्तान्द्रस्यानङ् ॥ (३) यजमानपालकाः ॥ (४) लट्
लिट् । (५) श्याप्नुयाम, “अशु व्याप्तौ” (स्वा० ३) लिट् । षाड्लुक्वात् (पा० ३
१।८६) विकरणव्यत्ययः । (६) गमनशीलम् । एतदायुर्विशेषणतयैवोवटमहीधरा-
दिभिर्न्यास्याय “सञ्चिन्त्य” इति श्लोकेन व्याख्यातमस्योपलब्धम् । अनेन स्वध्याहार-
व्याख्यातमित्यकाण्डताण्डवम् ॥ अत्र यत्रा इति “निपातस्यचे” (पा० ६।३।१३६) ति
दीर्घः । चक्रा इति तु “द्वयचोऽस्तित्ठ” (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घेण षोष्णम् ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता
 स पिता स पुत्रः ॥ विश्वेदेवाऽऽदितिः
 पञ्चजनाऽऽदितिर्ज्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ ५ ॥

द्यौः स्वर्गः अदितिः अस्तु । न विद्यते दितिः खण्डनं यस्याः सा
 मदितिः, अविघ्नकारिणी भवत्वित्यर्थः । एवं सर्वप्रान्वयः । पञ्चजनाः (१)
 कुबेरः । किं बहुना जातमुत्पन्नस्त्राणिजातं, जन्तुत्वं जनिष्यमाणं सर्वम-
 दितिरेव । यद्वाऽदितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वा-
 न्तानि अदितिः अदितौनि अदौनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥५॥

अपोऽऽद्यान्वचारिषु रसेन समसृक्षमहि ॥
 पर्यस्वानग्नऽऽगमं तं मासऽं सृजन्वर्चसा
 प्रजया च घनेन च ॥ ६ ॥

हे अग्ने ! यत् याः अपः कर्म अहम् अद्य अन्वचारिषम् अनुच-
 रितवानस्मि, अवभृथादावित्यर्थः । यज्ञतरथ रसेन वयं समसृक्षमहि
 संसृष्टाः स्म । यच्च पर्यस्वान् पर्ययुक्तः सन् भ्राह्मणमम् आगत-
 वानस्मि । अतस्त्वं मा मां वर्चसा तेजसा संसृज संयुक्तं कुरु । प्रजया
 पुत्रादिना घनेन च संसृज ॥ ६ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी
 शान्तिराप्तं शान्तिरोपधयं शान्तिः ॥
 ब्रह्मन्स्पतयं शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म
 शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः
 सा मा शान्तिरोधि ॥ ७ ॥

द्यौरित्यादिषु सर्वत्र विभक्तिव्यत्ययः । तथा च या दिवि शान्तिः
 या अन्तरिक्षे शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि भवतु ॥ ७ ॥
 इति शत्रुघ्नविरचितायां मन्त्रार्थदीपिकायां दशकर्मपरिच्छेदः ॥ * ॥

अथ नवग्रहमन्त्राख्याख्यानम् ।

तत्र आकृष्णेनेति (२) देवपूजायामुक्तः ।

इमं देवाऽऽसपुक्त्तं सुवर्चं महते क्षत्राय

(१) अन्न भूलस्य मृग्यम् । निषादपञ्चमाक्षध्वारो वर्णा इति निरुक्तम् ॥ (३११७)
 मनुष्या इति भाष्यकृतः । (२) सूर्यमन्त्रः ॥ एवमनेकमशक्षन्द्वादीनाम् मन्त्राज्ञेयः ॥

महृते ज्यैष्ठ्याय महृते जानराज्यायेन्द्रस्ये-
न्द्रियाय ॥ इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै
विश ऽएष ऽवोऽमी राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजा ॥ १ ॥

हे देवाः ! इमं राजानम् असपत्नं शत्रुरहितम् सुवध्वं जनयत ।
महृते क्षत्राय (रक्षणाय) । महृते ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्याय । महृते जानरा-
ज्याय जनसम्बन्धिराज्याय(१) । इन्द्रस्य इन्द्रियस्य (२) इन्द्रियाय वीर्याय
सुवध्वमिति सर्वत्रान्वेति । इमं कम् ? अमुष्य पुत्रम् अर्थात् अस्य यज-
मानस्य पितुः(३) । अमुष्यै(४) अर्थात् अमुष्याश्च यजमानमातुः पुत्रम्
इमं यजमानमित्यर्थः । असपत्नत्वादिकरणे हेतुमाह-वः शुष्माकं विशः
जनपदजातेः एष राजा अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानाम् पुनः अमी
असौ(५) सोमो राजा । यद्वा हे कुरवः ! वः शुष्माकमेव कौरव्यो राजा-
ऽस्तु ॥ तस्माद्भवदर्थं प्रार्थना क्रियते न तु स्वार्थमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या

ऽअयम् ॥ अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २ ॥

अग्निः स्तूयते-योऽयमग्निः दिवः मूर्धा आदित्यात्मना द्युलोकस्य
मूर्धा भवति । अयमेव ककुत् महान् “ककुद” इति महन्नामसु पठि-
तम् । अन्तर्लोपे कृते पतद्रूपम् । अयमेव महानात्मा जगत इत्यर्थः । अय-
मेवाग्निः पृथिव्याः पतिः ईश्वरः । तापपाकप्रकाशादिभिः सर्वाः प्रजाः
अनुगृह्णातीत्यभिप्रायः, किं चायमेव अपां रेतांसि जिन्वति । रेतः कारण-
मुच्यते, या एता आपः द्युलोकात्पतन्ति तासाम् अपां कारणानि जिन्व-
ति, जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पुष्णातीत्यर्थः । आहुतिपरिणामेन सो वृष्टि-
जनयति इति दर्शितम् । यद्वा अयमिति कुज उच्यते कुजोऽपि दिवा-
मूर्ध्नेत्यर्थः । तेन कुजप्रकाशकत्वमस्य सम्भवति ॥ २ ॥

उद्दुर्वुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूतं

संस्तृजेथामयं च ॥ अस्मिन्सुधस्थेऽअध्युत्तर-

स्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ३ ॥

- (१) जनानामिदं जानं जानञ्च तद्राज्यञ्चेति कर्मधारयः । जनाधिपत्यायेत्यर्थः ।
(२) आत्मज्ञानसामर्थ्यायेतिमहीधरः ॥ (३) पितृभृतस्य पुत्रमित्यर्थः ॥ (४) प-
ष्टपथं चतुर्थी (पा० २।३।६२) ॥ (५) वचनग्रन्थयः । (पा० ३।१।८५) वल्लीरूपश्चन्द्रो वा ॥

हे मग्ने ! उद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव । सुप्रकाशो भव । एतं यजमानं प्रति जागृहि, त्वं जागरणशीलश्च भव । ततश्चेष्टापूर्ते संसृजेथाम् । अर्थात् यजमानेन सह । अयं च अयं यजमानोऽपि इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टो भव । त्विति शेषः, । इष्टं यागादि, पूर्तं तडागादि । यद्वा अयं बुधः तथा च अयं बुधोऽप्युद्बुद्धो भवतिन्नत्यर्थः । तेन बुधप्रकाशरूतास्यः मन्त्रस्य भवति । ततः अस्मिन् सधस्थे सहस्थाने देवैः समानस्थाने आदित्यलोके । विश्वे- देवा यजमानश्च सीदत सीदतु तथा च यजमानस्य विश्वेदेवैः समानलो- कताः प्रार्थयन्ते । आदित्यलोके किंभूते ? अग्युत्तरस्मिन् सर्वात्कष्टे ॥ ३ ॥

बृहस्पतेऽति यदयोऽर्हात् द्युमद्विभाति
 क्रतुमजनेषु ॥ यद्दीदयच्छवसः ऋतप्रजात् तद्-
 स्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते ! हे ऋतप्रजात ! ऋतात् सत्यात् प्रजापतेः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य इति ऋतप्रजातः तत्सर्वोघने रूपम् । अस्मासु द्रविणं धनं धेहि जाधेहि धारय । यजमानेषु स्थापय देहीत्यर्थः । द्रविणं किंभूतं चित्रं नानाविधम् । तत्किं यत् धनम् अति अतिशयेन । अर्थः ईश्वरः (१) अर्थात् पूजयेत् । यच्च द्युमत् द्युतिमत् विभाति शोभ- ते । यत् जनेषु क्रतुमत् यज्ञवत् अभीष्टजनकत्वेन विभाति । यच्च शवसः शवसा वल्लेन दीदयत् दीम्यते (२) यस्य रक्षितारो भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

अन्नात्परिप्लुतो रसम्रहणा व्यपिवत् क्षत्रं
 पयं सोमं प्रजापतिं ॥ ऋतेन सत्यामिन्द्रियं
 विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ५ ॥

प्रजापतिः प्रथमशरीरी । अन्नात् अन्नस्य हविलक्षणस्य रसं परि- प्लुतः । स्वघायाश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिवत् विविच्य पीत- वान् । पयः सोमं च व्यपिवत् वशीचकार । क्षत्रं च व्यपिवत् । अन्न- पानं वशीकरणम् । सर्वमेतत् सत्यम् । अनेन च ऋतेन तत्सत्यं सजातं यत्सोमम् इन्द्रियं वीर्यं सजातं किंभूतं वीर्यं सजातं ? यत्सोमम् इन्द्र- यं वीर्यं सजातं, किंभूतं वीर्यं ? विपानं लोहितात् विविक्तम्, यद्वा वि- पानं शेषेण पानयोग्यम् । एवं च अन्धसः अन्नस्य शुक्रं रेतो भिन्नम्

(१) "अर्थः स्वामिवैश्ययोः" इति पाणिनिः स्मरति । (२) महीधरस्तु- दीदयत् दापयति पोषयति वा घनान्तरम् । तद्वनं देहीत्यर्थः ? "दयदानगतिहिसारक- मेषु" अस्माग्निजन्तात्सुडि रूपमडभाव-अर्ष-इत्याह ।

अघ्नात्सम्भूतमित्यर्थः । अथ इदं पय इन्द्रस्य इन्द्रियम् अमृतं मधु च भवतु ॥ ५ ॥

शचीदेवीति श्राद्धे व्याख्यातः ।

कयानश्चित्रऽआभुवदुती सदावृधुः सखा ॥

कया शचिष्ठया वृता ॥ ६ ॥

चित्रः चायनीयः इन्द्रः । कया ऊती ऊत्या केन पुनरवनेन तर्षणे-
न । नः अस्माकं सदावृधः सदाकालं वर्धयिता(१) । भुवत् (२) भूया-
त् । कया च आवृता (३) कर्मणा (परिपाठ्या) नः अस्माकं सखा सहा-
यश्च आभुवत् आभिमुख्येन भवेत् । यद्वा वर्त्तत इति वृत् तया वृता
वर्त्तमानया, किंभूतया ? शचिष्ठया “शची”ति कर्मनाम । (निघं० २।५)
अतिशयेन शची शचिष्ठा'तया अतिशयेन कर्मवत्या(४) । कीदृश इन्द्रः ?
चित्रः विचित्रः पूज्यो वा ॥ ६ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्याऽअपेशसे ॥

समुषङ्गिरजायथा ॥ ७ ॥

हे केतो ! अकेतवे न विद्यते केतुः ज्ञानं यस्य सोऽकेतुः तस्मै
अज्ञानाय । केतुं ज्ञानं (निघं० ३।६।२) कृण्वन् कुर्वन् । उपन्ति हवि-
र्दहन्ति(५)ते उपन्तोऽग्निहोत्रकर्तारो यजमानाः । अपेशसे अरूपाय
अधनाय वा । मर्याः मर्याय (६) मनुष्याय । पेशः रूपं (निघं० ३।७।१०)
द्विरण्यं वा । (निघं० १।२।६) किङ्कुर्वन् ? कृण्वन् कुर्वन् । तैस्त्वं प्रार्थि-
तः एवमजायथा उत्पन्नोऽसि ॥ ७ ॥

इति नवग्रहमन्त्राः ॥

अथाधिदेवतानां मन्त्राः ।

इयस्वकं यजामहे इति नीलसूक्ते व्याख्यातः । श्रीश्चत इति उत्तर-
नारायणसूक्ते व्याख्यातः ॥

यदक्रन्दत् प्रथमं जायमानऽउद्यन्त्स-

मुद्रादुत्तवा पुरीषात् ॥ इयेनस्य पृक्षा हरिणस्य

वाह्रऽउपस्तुत्यं महिं जातं तेऽअर्वन् ॥ ८ ॥

हे अर्वन् अश्व ! ते तव महिं महत् उपस्तुत्यं स्तवहेतुः तत् संजा-
तम्, किं ? इयेनस्य पक्षाविव लुतोपममेतत् । हरिणस्य वाह्र वाह्र इव

(१) इगुपधलक्षणः कः (पा ३।१।१३५) कित्वाद् गुणाभावः । (२) “इतश्च
लोपः” (पा० ७।१।६७) इति तिपः इलोपः । शंशश्चाद्दसे डित्त्वे गुणाभावः ।

(३) “आवृत्परिपाटी अनुक्रमः” इत्यमरः । (४) यागक्रिययेति यावत् ।

(५) “उप दाहे” (लु०प०) लटः शतरि रूपम् । (६) मर्याः मनुष्याः (निघं०

अत्र बाहुशब्देनाग्रध्वरणद्वयमुच्यते । तथा च यथा पक्षाभ्यां श्येनः प्रस्थानाय शौर्येण गच्छति तेन तौ तस्य स्तुतिहेतू । एवं च तथा तवापि । यत्प्रथमं जायमानः सन् अक्रन्दः हेषा शब्दमकरोः । आश्वमेधे कर्मणि साधुत्वेन विशिष्टसाधनमहमित्येवं प्रकारेण । किं कुर्वन् ? समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा उद्यन् उद्गच्छन् । अथ वा पुरीषात् जलात् (निघं० १।१२) पशोः (१)सकाशाद्वा उत्पद्यमानः ॥ ८ ॥

विष्णोरराटमिति पूजायां व्याख्यातः—

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा
राष्ट्रे राजन्युं शूरुऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो
जायतां दोग्ध्रीं धेनुर्वोढाऽनड्वानाशु? सप्तिं
पुरन्ध्रियोषां जिष्णूरथेष्टा? सभेयो युवाऽस्य
यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे
नऽपर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो नऽओषधयं
पच्यन्तां योगक्षेमो नः—कल्पताम् ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मन् ! अस्य नः अस्माकं यजमानस्यः राष्ट्रे देशे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी आजायतां, ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनादिजं तेजः तदस्यास्तीति ब्रह्मवर्चसी वेदाध्ययनादितेजोवानित्यर्थः । आजायतामिति सर्वत्र सम्बध्यते । वेदसाध्या सर्ववैदिकक्रिया इति प्रथमं सा एवास्य प्रार्थ्यते । किं च राजन्यः क्षत्रियः शूरः आजायताम्, इषव्यः इषुषु साधुः (कुशलः) । अतिव्याधी अत्यन्तं शत्रुव्यधनशीलः । महारथश्च आजायतां, महारथः(२) (रथेन जितः शत्रूनित्यादिप्रतिवादिनः) किं च यजमानस्य राष्ट्र इति सर्वत्रान्वेति । अनड्वान्वृषभो वोढा वहनशील आजायताम् । सप्तिरश्वः आशुः शीघ्रगामी आजायताम् । योषा स्त्री पुरन्ध्रः

२।३।११) विभक्तिवचनव्यत्यय आर्षः । (१) “पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वे”ति निरुक्तम् (२।१।२२) तेनात्र पुरीषः पशुर्भ्यांल्ययातः महीधरेणापि । मन्त्रार्थस्तु यत्—यदा प्रथमं जायमानः समुद्रापशोर्वा उद्यन्नुत्पन्नमात्रसवमाश्वमेधिके कर्मणि प्रतिविशिष्टसाधनमहमेवेति मन्यमानोऽक्रन्दो हेषाशब्दमकार्षीः। तदा ततस्व श्येनस्य पक्षिविशेषस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू क्रमेण ते शौर्येण वेगेन च जिताविति शेषः॥ महि महत्त्वम् । उपसङ्गन्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिर्जातम् । चजितावितिशेषः ।

(२) “पृको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । स महारथ आख्यात” इति परिभाषितः । इति पाठोऽत्र युज्यतेस्म ॥ अत्र कोष्ठाद्धितः पाठः केनोपचित इति न

पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे तिष्ठन्तीति रथेष्ठाः
 क्रिप् । समस्याः अलुक् । रथे स्थितो नरो (युयुत्सुर्नरो) जिष्णुः जयनशीलो
 युवा आजायतां युवा आ अस्येति पदच्छेदः । अस्य यजमानस्य युवा
 समर्थः । समेयस्वभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायतां, सभायां साधुः सभे-
 यः, “दृष्ट्वृद्धसी”ति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे द्रप्रत्ययः । तस्येया-
 देशः । किं च नः अस्य यजमानस्य निकामे निकामे(१) देशे देशे पर्जन्यः
 मेघः अभिवर्षतु । किं च ओषधयः यवाद्याः फलवत्यः सफलाः पच्य-
 न्ताम्, किं च योगः क्षेमश्च कल्पतां भवतु, अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य
 परिपालनं क्षेमः । स क्लृप्तो भवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

सुजोषाऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव

वृत्रहा शूरं विद्वान् ॥ जुहि शत्रुं १ ॥ ऽरप मृधो

नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ! यस्त्वं सुजोषाः समानपात्रभोजनः अर्थात् देवैः सह । तं
 ब्रवीमि मरुद्भिः सह सगणः समानगणः । भूत्वा—मिलित्वा सोमं
 पिव । अतस्त्वं वृत्रहा वृत्रनाशको भविष्यसि । हे शूर ! विद्वान् जाना-
 नः त्वं सोमं पीत्वा शत्रुन् वृत्रप्रमुखान् जुहि मारय । अपमृधो नुदस्व
 मृधः संग्रामात् अपनुदस्व क्षिप । युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः । अर्थात् इताव-
 शिष्टान् शत्रुन् यलायनाथ प्रेरयस्व । एवं रिपुं विनाश्याथानन्तरं नः
 अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि भुङ्खुः ॥ १० ॥

असि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्वन्नासि त्रितो

गुह्येन व्रतेन ॥ असि सोमेन समया विपृ-

क्तऽआहुस्ते त्रीणि दिवि वन्धनानि ॥ ११ ॥

हे अर्वन् ! अश्वः ! त्वं यमो ऽसि । आदित्यो ऽसि । त्रितः त्रिस्थानात्
 इन्द्रश्च त्वमसि । केन निमित्तेन ? गुह्येन व्रतेन प्रकृष्टेन कर्मणा, यज्ञे-
 नेति यावत् । किं च त्वं सोमेन सह समया(२) मध्यतो विपृक्तः संपृ-
 क्तः(३), व्यतिभिन्नः सोमङ्गतो ऽभिन्न इत्यर्थः । तथा च ते तव(४) दिवि
 स्वर्गे त्रीणि वन्धनानि अग्न्यनुःसामात्मकत्रयीलक्षणानि(५) आहुः
 वदन्ति, ब्रह्मवादिन-इति शेषः । एवमश्वः स्तूयते ॥ ११ ॥

प्रतीमः । (१) नितरां कामो ऽभिलाषो निकामः । निकामशब्दो देशवचनोऽनेनैव दृष्टः
 प्रतिभाति ॥ (२) “समयान्तिकमप्ययोः” इत्यमरः । (३) एकीभूतः “एताभिर्देवताभिस्तव
 सायुज्येक्षातमित्यभिप्राय इत्युच्यते । (४) आदित्यात्मना घ्वत्थितस्य । (५) मण्ड-
 कात्मैरपुत्रधर्माधिः ।

काषिरलि इति कातीयस्नानप्रकरणे व्याख्यातः—

चित्रावसोः स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १२ ॥

चित्रावसुशब्देन रात्रिरुच्यते, “रात्रिवै चित्रावसुरि” तिश्चुतेः, हे चित्रावसो रात्रे ! स्वस्ति कुशलमस्तु । इत्यस्या च ते पारं समाप्तिम् अशीय व्याप्नवानोत्यर्थः ॥ १२ ॥

: अथ प्रत्यधिदेवतानां मन्त्राः ।

अग्निं दूतमिति व्याख्यातः देवपूजायाम्—

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुतप्रशस्तिष्वश्वाम्

भवत व्वाजिनं ॥ देवीरापो यो वऽऊर्मि?

प्रतूत्तिं ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजः सेत् ॥ १ ॥

अश्वानभिषिञ्चति—अप्सु अन्तः अपां मध्ये अमृतम् अवस्थितं व-
र्त्तते, अप्सु अन्तः भेषजं (१) अवस्थितं वर्त्तते । हे अशवाः ! सैनयुयं
वाजिनः अन्नवन्तो भवत । वाजमन्नम् (निघं० २।७२) उत पदान्तरे-
मपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेष्वपि भवतः । किं च हे देवीः
(२) आपः ! यो वः ऊर्मिः (३) कल्लोलः । तेनायमश्वो वाजमन्नं सेत् स-
म्भजेत् । यद्वा सनुयात् बध्नीयात् । सनोतेः सिनोतेर्वाप्यतद्रूपम् । लिङ् ।
कल्लोलः किंभूतः ? प्रतूतिः प्रकर्षण स्वरणशीलः । ककुन्मान् उन्नतः ।
ककुत् उन्नतो वृषस्कन्धप्रदेशः तत्तुल्यत्वात् ककुच्छन्देनोन्नत उच्यते ।
वहुभिरुदकैः वृत्तइत्यर्थः । वाजसा (४) वाजमन्नं तस्य दाता ॥ १ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ॥

यच्छा नः शर्म सप्रथां ॥ २ ॥

हे पृथिवि ! नः अस्माकं स्योना सुखरूपा भव । अनृक्षरा च भव,
न विद्यते ऋक्षरो यस्याः सा अनृक्षरा । ऋक्षरः कण्टकः । निवेशनी
च भव साध्ववस्थितिर्भवेत्यर्थः । यच्छा नः शर्म सप्रथाः । नः अस्मभ्यं
शर्म शरणं यच्छ देहि । त्वं किंभूता ? सप्रथाः सर्वतः पृथुः (५) ॥२॥

इदं विष्णुरिति श्राद्धप्रकरणे व्याख्यातः ॥

आतारमिन्द्रमवितामिन्द्रं हवे हवे

सुहवर्ठं शूरमिन्द्रम् ॥ ह्यामि शक्रं पुरुहुत-

(१) आरोग्यपुष्टिकरमौषधम् । (२) देव्यो दीप्यमानाः । (३) “मङ्गस्तरङ्ग-
ऊर्मिर्वाहियां वीचिरयोर्मिषु । महस्सूखलोलकल्लोलौ” इत्यमरः । (४) “षण्डाने”
षिटपा० ३।२।६७ नस्यात्त्वञ् (पा० ६।४।४१) । (५) “प्रयनं प्रथः । “प्रयप्रयाने”
असुने । प्रयसा सह वर्त्तमानाः सप्रथाः ॥

मिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धातिन्द्रः ॥ ३ ॥

अतो हेतोरहम् इन्द्रं हवामि । यत इन्द्रं प्रातारं रक्षितारं कथयन्ति जनाः । किंभूतम् ? अवितारम् प्रीणयितारम् । किञ्च हवे हवे आह्वाने आह्वाने प्रतियज्ञं सुहं शोभनाह्वानं, शूरं विक्रान्तं, शक्रं समर्थम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । पुरुषब्दो बहुवचनः । स च इन्द्रः आहूतो नः अस्माकं स्वस्ति कल्याणं धातु दधातु । किंभूतः इन्द्रः ? मघवा मघं धनं तद्वान् ॥ ३ ॥

नियुत्वान्वायवागं ह्ययथं शुक्रोऽ अयामि ते ।

गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ ४ ॥

हे वायो ! यतः सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गृहं गन्तासि गमनशीलोऽसि अतः त्वां ब्रवीमि । नियुत्वान् ऐश्वर्यवान् (१) भूत्वा आगहि आगच्छ । अयमपि शुक्रो प्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयतु आगच्छतु । लकारवचनव्यत्ययश्छान्दसः । तथा च शुक्रादीनां प्रहाणां त्वमेव स्थानमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि

परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽ

अस्त्वयममुष्यं पिताऽसावस्य पिता व्वयं

स्याम पतयो रयीणां स्वाहा ॥ ५ ॥

हे प्रजापते ! त्वत् त्वत्तः अन्यः देवताविशेषः ता तानि एतानि विश्वा रूपाणि विश्वानि सर्वाणि (२) रूपाणि न परिवभूव परिभवितुं परिभवं । कर्तुं (३) शक्तो न बभूवेत्यर्थः । अतः यत्कामा (४) वयं ते त्वामुद्दिश्य जुहुमः नः अस्माकं तदस्तु । किं च तेन असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः । यथाऽसौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति । सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५ ॥

(१) नियुत्वान् इतीश्वरनामसु पठितम् (निष्ठां १।२।३) अत्र नियुद्गुणक इति उवट्याख्यानम् । अश्ववानिति महीशरीये पाठः । आगहीति—आहूपूर्वाद्गमेर्लोटि शपो लुकि (पा० २।१।६३) मलोपः (पा० ६।१।१५) सेह्यपित्वेन हित्वात् ॥ (२) नानाजातीयानि वर्तमानभूतमविष्यकालविषयाणि । (३) परिभवः छुट्टेरप्युपलक्षणम् । अष्टं संहृतं व्याप्यशब्द इत्यर्थः । (४) या कामो येषान्ते, येन कामेन त्वामुद्दिश्य जुहुमः । तत्कामरूपफलं नोऽस्तु । अयममुष्यं पितेति—पुत्रं पित्रीकृत्य तपोनाम गृह्णाति । अयं (स्वपितुः) पुत्रोऽमुष्यं, यजमानस्य पिता । अस्मै वा यजमानः अस्य पुत्रस्य पिता । इति त्रैपुराणो नामग्रहः ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । येऽध-
न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । ते के ? ये केचन पृथिवीम् अनु पृथिव्यां,
ये च अन्तरिक्षे, ये च दिवि स्वर्गे सन्ति । तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः । आद-
राथ पुनर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः

सुरुचो वे नऽवावः । स बुध्न्याऽ उपमाऽ

अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ७ ॥

ब्रह्म आदित्यरूपं प्रथमं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि जज्ञानं जायमानं त-
तोऽन्तरं सीमतः सीमातो मर्यादातः मध्यस्थानात्सुरुचः सुरोचमानान्
इमान् लोकान् स्वप्रकाशेन वि आवः व्यावः व्यावृणोति विवृतान्क(१)रो-
ति । स बुध्न्या इति । स एवादित्यः बुध्न्या(२)दिशः । उपमाः व्यावृ-
णोति । बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्याः, उपमीयन्ते आसु स्थितानि
भूतानि इत्युपमाश्च विवृणोति । प्रकाशयति, वृणोतेः शपि लुप्ते लङि
शुणे च व इति रूपम् । अडभाव आर्षः । “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपी”ति
वचनात् । दिशः किंभूताः ? विष्टाः । अस्य जगतः विष्टा विविधं तिष्ठ-
न्त्यास्त्विति विष्टाः । किं च सतः विद्यमानस्य असतः अमूर्तस्य योनिं
स्थानं विवः । अमूर्तस्याप्रत्यक्षस्य वाग्वादेः । आदित्यः किंभूतः ? वेनः
कान्तो मेघावी षा । एवं दिशः लोकं भूतानिवा आदित्य एवाभिव्यनक्ति
नान्य इति सूर्यः स्तूयते ॥ ७ ॥

अथ लोकपालानां मन्त्राः ।

प्रातारमिति व्याख्यातः । अग्निं दूतमित्यपि, इममइत्यपि, असि
यमइत्यपि ।

एष ते निऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा ॥ ८ ॥

हे निऋते । देव ! एषः ते तव भागः । तं भागं जुषस्व सेवस्व ।
इदं च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ८ ॥

स्वातो वा मनो वा गन्धर्वां सम्विर्दं शतिः ।

तेऽअग्नेऽश्श्वमयुञ्जस्तेऽअस्मिञ्जवमादधुः ॥ ९ ॥

अश्वं युनक्ति । वा शब्दः समुच्चयार्थः । हे अश्व ! एते त्वां युञ्जन्तु

(१) अत्र लङ्घ्ये लङ्घयमभिप्रैति । उवटमहीधरौतु व्यावः व्यावृणोते स्वप्रकाशेन
विष्टतानकरोदित्येवं व्याख्यातवन्तौ । (२) बुध्नमन्तरिक्षं (निघं०-१।४४।३)

इत्यध्याहाय, ते कैः? वातो वा वातश्च मनश्च गन्धर्वाः (१) सप्तविंशतिश्च नक्षत्राणीत्यर्थः । त्वयि जवं चादधातु । तत्र हेतुः ते अग्रे प्रथमं अश्वम-
युञ्जन् रथे योजितवन्तः । ते अस्मिन् जवं वेगं चादधुः आहितवन्तः ।
तथा च वातादयः एव पूर्वमश्वमयुञ्जन् त एव तत्र वेगमादधुः ।
अतस्त एव तत्र भवन्तम् युञ्जन्तु ते च त्वयि जवम् आदधतु । इति
वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथादान्त्यनु पूर्वं
विंयूय । इहेहेपां कृणुहि भोजनानि ये वहिपो
नमऽर्कं यजन्ति ॥ १० ॥

कुवित् इति बहुनाम (निघं० ३।१) अङ्गेति क्षिप्रनाम (निघं० ५।१।७)
चिदिति वितर्के । हे सोम! यथा यवमन्तः (२) बहु यवसम्पन्नाः कृषीधलाः
गृहीतयवाः कुवित् बहुसंख्यकं सर्वयवमयं सस्यं चित् वितर्क्य अङ्ग क्षिप्रं
दान्ति लुण्ठन्ति “दाप्लवने” लट् । किं कृत्वा अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण विंयूय
पृथक्कृत्य निश्चित्येत्यर्थः । तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि
वस्तुनि इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि-कुरु । केपां? ये वहिपो वहिप
उपरि स्थिताः यजमानाः नमर्कं यजन्ति । नमः अन्नं (निघं० २।७।
२२) द्विलक्षणं गृहीत्वा र्कं याज्यां स्वाहादिकां विधाय यजन्ति
यागं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुपस्पतिं धियंजिन्वमवसे
ह्रमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे
रक्षिता पायुरद्व्यहं स्वस्तये ॥ ११ ॥

वयं तम् ईशानं रुद्राधिपतिम् अवसे, (३) अवनाय, तर्पणाय, ह्रमहे
आह्वयामः । ईशानं किंभूतं? जगतः जङ्गमस्य तस्थुपः स्थावरस्य च
पतिं पालकं, पुनः किंभूतं? धियंजिन्वं, धिया बुध्या जिन्वति प्रीणातीति
धियं (४) जिन्वस्तम् । यद्वा धिया कर्मणा (निघं० २।१) जिन्वतीति-तथा ।
यथा येन प्रकारेण पूषा सूर्यः नः अस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय
असत् अस्तु-भवतु । किं च अद्व्यहः केनापि अनुपहंसितः सन् रक्षिता
पालकोऽस्माकमसत् अस्तु भवतु । पायुः पुत्रादीनां पालयिता च भवतु ।
स्वस्तये च भवतु ॥ ११ ॥

तत्रमवाः । (१) गोमूमेधंत्तरिः । (२) मृन्नि मतुप् । “अथवादिभ्याः” (पा०
८।२।१६) इति निषेधान्मतुपोमस्य वत्त्वं । (३) ह्रमये वसेप्रत्ययः (पा० ३।१।१६) ।
(४) बुद्धिसन्तोषकारकम् । अङ्गुष्ठान्दसः ।

नमोऽस्त्विति व्याख्यातः, ब्रह्मजज्ञानमिति च ।

विश्वकर्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकु-

णोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वी-

र्यमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥ १२ ॥

हे विश्वकर्मन् ! अग्ने ! अग्नेन हविषा महाव्रतीयलक्षणेन वर्द्धनेन वर्द्धयित्रा वा त्वम् इन्द्रं त्रातारं जगत्क्षष्टारम् अवध्यं हन्तुमशक्यम् अप्रतिभटं च अकृणोः कृतवानसि । तस्मै चैवंभूतरूपायेन्द्राय पूर्वीः विशः पूर्वं मनुष्याः वसिष्ठप्रभृतयः समनमन्त सन्नताः । इदानीन्तना अपि च । यथा यतः । पञ्चम्यर्थे थालप्रत्ययः । यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्रः उद्गूर्णवज्रः, विहव्यः असत् विविधेषु कार्येषु ह्ययते आहूयत इति विहव्यस्तस्माद्धविःसामर्थ्यात् इन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

इति दशदिक्पालदेवतामन्त्रा व्याख्याताः ।

अथ विनायकादिपञ्चकस्य मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

गणपतिदुर्गावाद्याकाशान्यश्विनौ ज्येति, वारतो ज्येति तिस्र ऋचो व्याख्याताः ॥

ऊर्ध्वाऽअस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोची १-

प्यग्ने १ । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनो १ ॥ १३ ॥

अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण संस्तुयमानस्य ऊर्ध्वा देवमार्गामित्यः । समिधो भवन्ति । शोचीणि तेजांसि अपि ऊर्ध्वानि भवन्ति । क्रीडशानि शोचीषि ? शुक्रा शुक्राणि शुक्लानि शुद्धानि । पुनः किंभूतानि ? द्युमत्तमा (१) द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । अग्नेः किंभूतस्य ? सुप्रतीकस्य सूनोः (२) सुप्रतीकस्य सुमुखस्य अर्थात् यजमानस्य सूनोः पुत्रस्य (३) स ह्येनजनयति तेनास्यैष सूनुः । एवंभूतं वह्निं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

अश्विनोभैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषञ्चामि ॥ १४ ॥

भिषक् वैद्यस्तस्य कर्म भैषज्यम् । अश्विनोर्देवभिषजोः अश्विनीकुमारयोः भैषज्येन भिषकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि । किमर्थम् ? तेजसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय वेदाय ॥ ११४ ॥

इति विनायकादिपञ्चकमन्त्रव्याख्या ।

(१) द्योः प्रकाशो येषान्तानि द्युमन्ति । अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि । (२) "ऊर्ध्वप्रतीकोऽवयव" इत्यसरेणाङ्गमात्रं प्रतीकवृत्तस्तत्पवात्रे प्राधान्यान्मुखमण्डलमेव श्रुती गृहीतम् । (३) "स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः" इति श्रुतेः ।

अथ चन्द्रप्रकाशकमन्त्रव्याख्या ।

अषाढं^१व्यत्सु पृतनासु परि^२स्वर्षामुप्सां

वृजनस्य^३ गोपाम् ॥ भरेपुजां^४सुक्षितिं^५

सुश्रवसं^६ जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ १५ ॥

हे सोम ! जयन्तं त्वाम् अर्थात् परसैन्यम् । अनुमदेम उत्साहयाम् । त्वां किंभूतम् ? अषाढम् असहनम्, अनभिभूतं वा । युत्सु-युद्धेषु पृतनासु सेनासु परि परिपालयितारं “पपालनपूरणयोरि” त्यस्यैवैतद्रूपं, स्वर्षा स्वः स्वर्गं सनोति सम्भजतीति स्वर्षास्तं स्वर्षाम् अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्सास्तम् । वृजनस्य बलस्य (निघं० २।७) गोपाम्-गोप्तारम् । भरेपुजां संग्राम-(१)जेतारं, जयतेरेतद्रूपं सुक्षितिं सुनिवासं, सुश्रवसं कल्याणक(२)र्त्तृत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

सोमो धेनुं^७सोमो अर्वन्तमाशुं^८ सोमो

वीरं कर्मण्यं^९ ददाति । सादन्यं^{१०} विदध्यं^{११} सभेयं^{१२}

पितृश्रवणं^{१३} यो ददाशदस्मै ॥ १६ ॥

सोमस्तस्मै धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रगतिमन्तमर्वन्तमश्वं च । सोम एव वीरं पुत्रं ददाति । किंभूतं पुत्रं ? कर्मण्यं कर्मसु साधुम्(३) । सादन्यं सदाने गृहे साधुम्, विदध्यं विदधे यज्ञे साधुम्, सभेयं(४) सभायां साधुम्, पितृश्रवणं पितुरनुशासने स्थितं विनोतम् । तस्मै कस्मै ? यः यजमानः अस्मै ददाशत्(५) ददाति “हवि”रिति शेषः ॥ १६ ॥

त्वामिमाऽ^{१४} ओषधीं^{१५} सोम विश्वास्त्वमपोऽ

अजनयस्त्वं गां^{१६} ॥ त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षं^{१७} त्वं

ज्योतिषा^{१८} वितमो^{१९} चवर्थ ॥ १७ ॥

हे सोम ! त्वम् इमाः विश्वाः सर्वा ओषधीः अजनयः जनितवानसि । त्वमपस्त्वं गां जनितवानसि । त्वं उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् आततन्थ आत-

(१-) भर इति संग्रामनाम (निघं० २।१७) हियर्त्तेऽत्र योद्धारः । “हप्रहोर्भरछन्दसि” इति हस्यमः । (२) श्रव इति कीर्तिनाम “श्रवश्चाच्छामधुमच च यूथम्” (ऋ० सं० ३।७।१।१५) अत्र “श्रवश्चाच्छ कीर्तिञ्चाभिसन्धायेति भाष्यम्” तेन सुकीर्तिमित्यर्थः । (३) “तप्रसाधु” (पा० ४।४।८८) इतियत् प्रत्ययः । (४) “उशछन्दसि” (पा० ४।४।१०६) इति छन्दस्येयः । (५) “दाशदाने” “यहुलंछन्दसी” (पा० २।४।०६) ति शपः श्लोद्धिस्वम् “इतश्चलोपः परस्मैपदेदिव” (पा० ३।४।१७) ति तिप-
इलोपः “लेटोऽडाटौ” (पा० ३।४।१४) इत्यटागमा ॥

तवानसि विततवानसि । त्वं ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारं विववर्थं
(१) विवृणोषि । आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयस्यीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः । एवं सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ १७ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागम्

सहसावन्नभियुध्य ॥ मा त्वातनदीशिषे

वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्ठौ ॥ १८ ॥

हे देव सोम । हे सहसावन्(२) । सहस्वन् ! बलवन् ! देवेन देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागम् । नः अस्मभ्यम् अभियुध्य । युध्यतिर्गतिकर्मणां मध्ये पठ्यते (निघं० २।१४) अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र गृह्यते तेन अभियुध्य अभिगमय । देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां मा कश्चित् आतनत् आतनोतु प्रतिबध्नातु । तनतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यसे ? इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य स्वकीयवीर्यकर्मणः(३) ईशिषे ईश्वरोऽसि । किं च उभयेभ्यः उभयलोकप्राप्त्यर्थं प्रचिकित्सा(४) व्याध्यपंगमं कुरु । गविष्ठौ गोशब्देनात्रामुध्यलोक उच्यते । तथा च स्वर्गैषणायां विषयभूतायां त्वमस्मान् प्रचिकित्स दैवं मनः प्राप्य लब्धधनाः अरोगाश्च यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुन्विति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशत्रुघ्नमिश्रविरचितायां मन्त्रार्थदीपिकायां
नवग्रहादिमन्त्रव्याख्यानपरिच्छेदः समाप्तः ॥३॥

अथ ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते—

दध्यङ्गुडाथर्वण ऋषिः सुशिष्यं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रम् यथाशक्यनुष्ठितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजोपनीतकल्मषं मुमुक्षुमुपसन्नं पुत्रवत् शिक्षयन्नाह—

ईशा चास्यामिदम् सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ॥

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध्नां कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

“ईशपेश्वर्ये” क्विपि तृतीयान्तस्यैतद्गपम् । सर्वमिदम् ईशा ईशिषा परमेश्वरेण स्वेनात्मना वास्यं चासनीयमाच्छादनीयं “ममेदमित्यनेन(५)

(१) “अभुधाततन्थजगुम्भववर्थतिनिगमे” (पा० ७।२।६४) इति निपातः । अत्र धित्तमोववर्थति—उवटव्याख्यानम् । वितमस्तमसोऽभावं ववर्थं विष्टुणोषीति तदर्थः साधुः प्रतिभाति । (२) आकार भागमश्छान्दसः । सह इति बलनाम (निघं० २।९) ततो मतुप । मस्य वः । (३) “अधीगर्थदयेशाङ्गमर्णि” (पा० २।३।९१) इति षष्ठी । (४) सांहितिको दीर्घः । उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयत्यर्थः । (५) ममेदमित्यनेन

ज्ञानेने”ति शेषः । “वसश्चाच्छादने” इत्येतस्यतद्रूपम्(१) । इदमिति प्रत्यक्षतो निर्दिशति । यत्किञ्चेति शब्दे भिन्नक्रमः । तथा च न पुनरेतत् प्रत्यक्षगोचरमात्रं किं च किञ्चित् यत् जगत्यां पृथिव्यां जगत्-जङ्गमादि स्वस्वामिसम्बन्धाभिगीतं(२) वर्तते तत्सर्वमेव । तथा च तेन ममताज्ञानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः(३) “भोगमि” ति शेषः । अतश्च मा गृधः । ममेदमिति बुध्वा माऽभिकाहीः(४) । “गृधु अभिकाह्यायाम्” । आकाङ्क्षां मा कृथाः(५) । तत्र हेतुमाह—कस्य स्विद्धनमिति । स्विदिति निपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं ? न कस्य स्विदपीत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्थानि हि वस्तुन्युत्पद्यन्ते । तथा हि स्त्रियं पतिरन्यथा भुङ्क्ते, अन्यथा पुत्रः, अन्यथा पित्रादिः । एवं कष्ट-फेकेयूरादीन्यलङ्करणानि अन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि साधारणान्येव दृश्यन्ते । असाधारणेष्वेव ममता बुद्धिर्भवितुमर्हतीत्यभिप्रायः । तथा च सर्वार्थेषु वस्तुषु यः स्वस्वामिसम्बन्धो ममेदमिति बुद्धिः । सा अविद्या । तन्निवृत्तौ स्पृहानिवृत्तिः । निःस्पृहस्य च योगोऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतर्ठ०समां ॥

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्तं कर्मण्यधिकार इत्येतद्दर्शनार्थमाह—कुर्वन्नेवेहेति । मुक्तिसाधनानि कर्माणि इह लोके कुर्वन्नेव शतं समाः जिजीविषेत् । जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः कार्यः । पुरोवर्तिविषयत्वादस्य मन्त्रस्य । जीवितुमिच्छेः । योगोचितपथ्यहितमितभक्षणेन । शतं समा इति पुरुषायुषोपल(६)क्षणार्थम् । एवं त्वयि (७) तव । “मुक्तिरस्ती” ति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति । इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्तिर्नास्तीत्यर्थः । यथा स्वर्गप्राप्तेर्नाना प्रकाराः सन्ति तथा नाप्रेत्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यं तत्कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह—न कर्म लिप्यते नरे । नहि सुकर्यर्थं कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये लिप्यते सम्बध्यते । मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

‘मन्त्रमाश्चादभीधम् । परमात्माहमेवास्मि’ नान्यदस्तीति चिन्तनीयमित्यर्थ इति महीधरः ।

(१) “श्वहलोर्ण्येव” (पा० ३।१।१२४) इति ष्यति उपधापृद्धौ सत्याम् ॥ (२)

‘अमिलक्षितम् । (३) ‘भोगमनुभवेः’ तथा च भोगमिति शेषोऽपार्थक एव । (४)

‘बुद्धिर्भाह्योर्गोऽडभावः’ (पा० ६।१।९४) । (५) “ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः ।

(६) ‘पार्वदीयुः पर्यवसानमित्यर्थः’ । (७) अत्र विभक्तिव्यत्ययः । (पा० ३।१।८५) ।

कामनिन्दार्थं (१) मन्त्रमाह—

असुर्या नाम ते लोकाऽअन्धेन तमसाऽऽवृताः ॥

ताँस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अत्र परमात्मस्व(२)रूपमजानन्तो देवादयोऽपि असुरा उच्यन्ते तेषां स्वभूताः असुर्याः । नामशब्दोऽनर्थको निपातः (३) । लोच्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलान्यत्रेति लोकाः स्वर्गादयः । तथा च असुर्याः असुर-सम्बन्धिनः । ते प्रसिद्धा लोकाः स्वर्गादयः । अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणोऽन्धेन तमसा । आवृताः सर्वत आच्छादिताः । तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अपि(४)गच्छन्ति । ते के ? ये के(चन)जनाः । आत्महनः काम्य-कर्मकर्तारः । आत्मानं हि ते घ्नन्ति ये स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन्ति । ते हि जनित्वा भ्रियन्ते, मृत्वा च जायन्त इत्येवमहर्निशं विनाशं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इदानीं(५)मारब्धयमनियमवताँ मुमुक्षुणां यथाभूतं परं ब्रह्म त(६)-
त्वेनापास्यं तदाह—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवाऽआ-

प्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥ तद्भावतोऽन्यानत्येति

तिष्ठत्स्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजत् स्थिरं(७)तत्स्वरूपमास्ते । एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण, मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं भवति तस्मादपि जवीयः, (८) शीघ्रतरं “प्रसा-

(१) काम्यकर्मपरास्त्रिन्दतीत्यर्थः । (२) अद्वैतम् । असुषु प्राणेषु रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषणपराः । तेषामिमेऽसुर्याः । (३) वस्तुतस्तु प्रसिद्धार्थः “नाम-प्रकोश्यसम्मोह्यक्रोधीपगमंकुस्सने” इत्यमरः । अयन्तु ते प्रसिद्धा इत्याह । वस्तुतस्तु ते-ये । यत्तदोरत्र इत्येयः । ये लोकाः इत्यमानकर्मफलाः स्वर्गादयस्ते सर्वेऽपि असुर्या असुराणां प्राणपोषकाणां देवासुरमनुष्यादीनां स्वभूता एवेत्यर्थः । (४) अपिस्त्र युक्तपदार्थः । यद्गच्छन्ति तद्युक्तमित्यर्थः । तथा च विश्वः । “अपि सम्भावनाप्ररन-शङ्कगर्हासिमुच्ये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियामु चे”ति ॥ (५) अत्रावस्त-नयमनियमवतामित्युच्यते । पाठमनुसन्धायानेनारब्धेयाद्युक्तम् महीधरस्तु ‘मुमुक्षुमि-याईशं अह्नात्मस्वेनापास्यं, यस्याँज्ञानारसंसारस्तदात्मस्वरूपमाहेत्येवमवतारयामासः । (६) आत्मत्वेन । (७) स्वावस्थाप्रच्युतिः कल्पनम् । तद्गहितम् । सदैकरूपमित्यर्थः । (८) अत्र—जवोऽस्यास्तीतिजववत् । अत्यन्तं जववजवीयः । ईयसुनि मनुषो लुक् । (पा० ५।३।३५) नन्वेनेजद्देगवतोविरोधः । मैवम् । निरुपाधित्वेनानेजत् । सङ्कल्पविक-ल्परूपान्धःकरणस्योपाधेरनुवर्त्तनाजवीयः । देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसङ्क-ल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् । मनसि दूरङ्कच्छत्यारमचैतन्या-

ददानेने"तिशेषः । नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् (१) वेगवन्मनसोऽपि प्रथमं गच्छत् एतत्—एतत् । देवाः प्राणाः (२) न आप्नुवन् न प्राप्तवन्तः सूक्ष्मत्वात् । एतत् किभूतं ? पूर्वं सर्वस्य कारणत्वेनादिभूतम् । यद्वा पुनः किभूतम् ? अर्शत् अविनश्यत् । रिशतिर्हि (३) सार्थः (तु० प०) अनादिनिघनमित्यर्थः । तद्वाचतोऽन्यान् (४) मनोवाग्निन्द्रियप्रभृतीन् गत्येति अतिक्रामतीव । कौटूशम् ? तिष्ठत् स्वयमक्रियमेव लब्धं गच्छतीव । व्यापकत्वादित्यर्थः । तस्मिन्नप इति । अपः (५) कर्माणि मातरिश्वा वायुः तस्मिन् दधाति स्थापयति । मातरि अन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा । समिष्टयजुषि वायौ सर्वाणि यद्दानहोमकर्माणि स्थाप्यन्ते "स्वाहा वातेधाः" इति (षं—२१) वायुप्रतिष्ठात्वाभिधानात् समिष्ट्यष्टिरूपोह्यसाविति वायुरपि यस्मिन् कर्माणि स्थापयति । यागहोमदानादीनां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्याथेदानीं कार्यरूपेणोपदिशति—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ॥

तदन्तरस्थ सर्वस्य तद्दु सर्वस्यास्य वाह्यतः ॥ ५ ॥

तदेव सर्वकार्यरूपेण (६) पेणावस्थितं सत् एजति क्रियावद्भवति । "एज् कम्पने," । तदेव च नैजति स्थावररूपेणावस्थितं सत् (७) । तद्दूरे वषकोऽप्यविदुषामप्राप्यत्वात् दूर इव । तद्वन्तिके । उशब्द एवकारार्थः, तदेव चान्तिके समीपे । विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वात् । अथ वा तत्

वभासः प्रथमप्राप्तवद् गृह्यतेऽतो मनसो जघीय इत्युक्तम् ॥ (१) "ऋशूगती" इति महीधरः । (२) द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणीति महीधरः । एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वम् । (३) "रिशर्हि सायाम्" (तु० प०) लटः शतरि धातोरिकारलोपश्छान्दसः । ततो न् समासः । (४) अत्रोवटः । तदः स्थाने यदोवृत्तिर्दृश्येत्वात् । पञ्चात्मतत्त्वं धावतोऽन्यान्पुरुषादीनस्येत्यतिक्रम्य गच्छतीव । नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि याः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः । सोऽपि वायुः प्राणिनां चेशालक्षणानि अग्निरविमेषादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन्नह्यणि सत्यवद्भाति विभजति धारयति वा । "भीपास्माद्वातः पवते, भीपोदेति सूर्यः" इत्यादिभ्रूतेः । (तै० भा० ८।८) सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्वदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः इत्येवम्-महीधरव्याख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ॥

(६) आप्यन्ते-प्राप्यन्ते सुखदुःखानि यामिस्ता अपः कर्माणि । "आप्नोतेह्रस्वश्च" (उणा० २।१६) इति क्प् धातोर्ह्रस्वश्च । तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि ।

(७) सर्वप्राणिरूपेणेशुवटः । (७) अत्र महीधरः । तदात्मतत्त्वं स्वतो नैव चलति । अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः ।

दुरे—आदित्यनक्षत्रादिरूपेण । तदेवान्तिके—पृथिव्यग्न्यादिरूपेण । “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्येतद्दर्शनार्थोऽयं ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य । तदेवास्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणान्तः अ(१)न्तर्वति । तदेवास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जडरूपेण शरीररूपादिनाऽवतिष्ठते, चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्नेवानुपश्यतीति । तु शब्दो मायापेक्षया व्यावर्त्तनार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनरूपाणि आत्मन्ने(२)वानुपश्यति आत्मैवेति पश्यति भूतानि न मद्ब्यतिरिक्तानि किं तु अहमेव परं ब्रह्म सर्वमिति पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं, सद्ब्यतिरिक्तं न किं चिदनुपश्यति । स ततो न विचिकित्सति न विचारे (संशये) प्रवर्तते । एवं पश्यतो हि योगिनः परमब्रह्मरूपाध्यात्मविज्ञानघनानन्दैकस्ववेदिनः कुतो विचारः प्रवर्त्ततां, ततो निरन्तरात्यन्तविशुद्धात्मदर्शनात् न विचिकित्सतीति(३) ॥ ६ ॥

ननु शोकमोहौ दृश्येते तत्कथमेकत्वमुपपद्यते आत्मनो नानात्वे हेतोः सम्भवत इत्यत आह—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ॥

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मैवाभूत् (४)आत्मैव भवति न भिन्नानि । “आत्मैवेदं सर्वं” “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”तिजानाति । तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे एतद्विजानतः पुत्रषस्य योगिनः को मोहः कः शोकः ? न कोऽपीत्यर्थः । हेतुमाह—एकत्वमनुपश्यतः । तथाच श्रद्धाञ्चितस्य शास्त्रविदितैकदृष्टेरामनो नानात्वाभावं निर्णीतवतः तथा शोकमोहद्वैतभावात् कथं शोकः कथं वा मोह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ व्यपगतरागद्वेषविद्विक्तिसस्य कर्मवत एकत्वमनुपश्यतः किं(५) भवतीत्यत आह—

सपर्यगाच्छुक्रमकायमवृणमस्नाविरशुद्धमर्षापविद्धम् ॥

क्वविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्

(१) मध्येऽवतिष्ठते । (२) डेलुक्छान्दसः । (३) नसंशेते ।

(४) परमार्थदर्शनादात्मैव संबुत्तः । (५) एवं भूतात्मज्ञस्य फलमाह ।

व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

स इति । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति(१) । तर्कभूतं ? शुक्रं, शुक्लं शुद्धं निर्मलं विद्वानघनानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायं, न विद्यते कायः शरीरं यस्य तत् । अप्र काग्रहितत्वादेव अत्रणमक्षतं क्षतशून्यम् । अत एव च अस्नाविरं स्नायुरहितम् । शुद्धं सत्त्वरजस्तमोऽभिरनुपहतम् । अपापविद्धं, क्लेशकर्मविपाकाशयैः पापैरसंसृष्टम् । अकायमत्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तमपि न दोषाय “अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” इति यास्कोक्तेः (निर०१०। ४२) । एतादृशं ब्रह्मैव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अथात्मोपासनस्य फलमाह— कविर्मनीषीत्यादि । यश्च कविः क्रान्तदर्शनः आत्मोपासनायुक्तः स याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् यथास्वरूपमर्थान् विहितवान् । त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैरर्थै(२)रुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च “कर्म कृतवानि”त्यध्याहारः । स किंभूतः ? मनीषी मनसा सूक्ष्माणामर्थानां विशेषज्ञः । परिभूः परिसर्वतो भावेन ज्ञानवान् भवतीति परिभूः । स्वयम्भूः । स्वयं ज्ञानवलात् तेन रूपेण (३)भाविना अवस्थितः । ननु यः कर्माविष्टो लोकः सोऽन्तराले(४)भवति तत्कथं प्राप्तिरिति चेत्सत्यम् आत्मसंस्कारजनकं कर्म ब्रह्मभावजनकं भवति तस्मात्सोऽपि परिगच्छति शुक्रमकायमवणं ब्रह्मेति ॥ ८ ॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ॥

ततो भूयऽइव ते तमो यऽउसम्भूत्याऽऽरताः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं लोकायतिका निन्द्यन्ते येषामेतद्दर्शनं जलबुद्बुदवज्जनाः, मदशक्तिवत् विद्वानमिति । ये असम्भूतिम् उपासते । मृतस्य सतः सम्भवो जन्म नास्ति । शरीरादस्मान्मुक्तिरेव । न हि विद्वानात्मा कश्चिदनुच्छिन्तिधर्माऽस्ति यः शरीरान्तरेण सम्बध्यते । एवं य उपासते ते अन्धन्तमः अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततो भूय इव ते तमः । ते पुनः ततोऽपि बहुतरं तमः प्रविशन्ति । इवशब्दोऽनर्थकः । उकारोऽवधारणार्थः । तथा च ये सम्भूत्यामेव रताः । सम्भूतिरात्मा(५) । आत्मैवास्ति नान्यत् किञ्चिदस्ति कर्मादि, इति तत्पराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानमाचरताः । कर्मकारणज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो जास्त्येवेति येषामभिप्रायस्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१) प्राप्नोतीत्यर्थः । (२) चेतनाचेतनैः । (३) ब्रह्मरूपेण । (४) संसृती (प्रेत्यभावपरम्परायाम्) मृतवोत्पद्यते । उपपद्य च च्रियते । (५) सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा । तत्रैव रता आसक्ताः ।

अन्यदेवाहुः) सम्भवादुन्यदाहुरसम्भवात् ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

सन्तो बुद्धिफलं नाना विभावयन्ति तदाह—सम्भ(१)वात्—आत्म-
ज्ञानात् अन्यदेव(२) फलमाहुः, आत्मज्ञानवतामुत्कृष्टं फलमित्यर्थः ।
अन्यच्च फलमसम्भवात् असम्भ(३)वपरिज्ञानादाहुः इति शुश्रुम वयं
श्रुतवन्तः धीराणां चर्वालि । के धीरास्ते ? ये नः मस्माकं तत्(४) ब्रह्म
विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ॥

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

समस्तस्य जगतः सम्भवहेतुं सम्भूतिम् ईश्वरं परं ब्रह्म, विनाशं(५)
च । विनाशि शरीरं च । तत् उभयं सह एकीभूतम् । आत्मज्ञानहेतुत्वे-
न यो योगी वेद—जानाति । आत्मज्ञानोत्पत्तिहेतुकर्माणि करोतीति
यावत् । स विनाशेन—विनाशिना शरीरेण मृत्युं संसारं तीर्त्वा उत्तीर्य
सम्भूत्या—आत्मपरिज्ञानेन अमृतत्वम् अश्नुते प्राप्नोति । केवलं ज्ञानमेव
नार्थसिद्धये किं तु कर्मापोत्याहुः ॥ ११ ॥

अन्धं तमं प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥

ततो भूयं ऽइव ते तमो यऽऽविद्यायां रताः ॥ १२ ॥

ते अन्धम्—अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यां स्वर्गाद्यर्थानि क-
र्माणि उपासते—अनुतिष्ठन्ति । ते तु ततोऽपि भूयः बहुतरं(६) तमः प्रवि-
शन्ति ये विद्यायामेव रताः । उकार एवकारार्थः । आत्मज्ञान एव रताः,
त्यक्तकर्माण इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्यायाऽअन्यदाहुरविद्यायां ॥

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

सन्तः विद्यायाः आत्मज्ञानात् अन्यदेव फलमाहुः । अविद्यायाः कर्म-
णः मन्यच्च फलमाहुः । 'इति शुश्रुम' इति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ॥ अवि-

द्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

(१) सम्भवपरिज्ञानात् कार्यब्रह्मोपासनात् । (२) पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षणम् ।
(३) अव्याकृतोपासनात् अन्यदेव फलमुक्तम् । "अन्धन्तमः प्रविशन्ति" इति तदे-
तत्प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तम् । (४) पूर्वोक्तसम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलमिति
महीधरः । (५) मत्त्वर्थीयोऽनाच्प्रत्ययः । (६) इवशब्दोऽप्यर्थकः ।

विद्यां चात्मज्ञानं च अधिद्यां कर्म च यस्तदुभयं सह वेद एकी-
भूतं जानाति, ज्ञानातिशयेन कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणीभूतं जाना-
तीत्यर्थः । एककार्यकारित्वमेकत्वमिह विवक्षितम् । सोऽपि भविष्या
कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य विद्यया परब्रह्मज्ञानेन अमृतं मोक्षम्
अश्नुते—प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरं यद्भवति
तदाह—

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ॥

कृतो स्मर, क्लिबे स्मर, कृतं स्मर ॥ १५ ॥

अथ वायुग्रहणं सप्तदशक(१)लिङ्गोपलक्षणार्थम् । वायुः प्राणवायुः
अनिलं स्वकीयां प्रक्रियां(२)“भजते” इति शेषः । कमनिलम् ? अमृतं,
यो न विनश्यति(३)तम् । अन्तःशरीरचारी वायुः प्राणः स्व(४)भावे-
नावतिष्ठते । अथापगतप्राणस्य शरीरस्य कथमवस्थानमित्यत आह—
अथेदं भस्मान्तं(५)शरीरं “भवती” त्यध्याहार्यम् । मुक्तस्य पुनः शरीर-
सम्बन्धो न भवतीति ध्वानतम् । अथ (६)सञ्चरतो यस्य विशिष्टस्थान-
प्रतिपत्त्यर्थमग्नावाश्रयेऽवस्थानं भवति, यस्य वायुरनिलममृतमथेदं भ-
स्मान्तं शरीरं भवति तमात्मानम् शोमिति आमन्त्रयते । हेकृतो! सङ्कल्पा-
त्मक । स्मर । (७)क्लिबे स्मर । क्लिबे—कल्पयते भोगायैति क्लिप्तलोकः तस्मै
स्मर । जपत्वादेश आर्षः (पा० १।४।२० वा०) पदान्तत्वात् उपधाया इव-
ञ्चार्षम् (पा० ३।१।५) मयास्मै योऽयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्तय
लोकाय स्मर । कृतं स्मर । यन्मया चाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च
स्मर । स्मरेत्यभ्यास आदरार्थः ॥ १५ ॥

पुनरनेन मन्त्रेण मार्गं याचते—

अथे नयं सुपथां रायेऽभस्मान्निश्चानि.

देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोद्ध्युस्मज्जुहुराण-

मेनो भूरिष्टान्ते नमऽउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

(१) इन्द्रियाण्येकादश, महाभूतानि पञ्च, जीवात्मैकं पुत्रं सप्तदशकम् । (२) प्र-
कृतिं भजते स्वप्रकृतिरूपतामापद्यते । (३) परब्रह्मलक्षणम् । तद्धि तद्विज्ञाय सम्प-
द्यत इत्युच्यते, (४) ब्रह्मभावेन । (५) आत्मैव भवति कृतप्रयोजनकरत्वात् ।
(६) इदानीं योगिने आलम्बनमृतममरमुच्यते—शोमिति—ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा ।
तथाच—शो—प्रतीकारत्मकरत्वात्सत्यात्मकमभ्यास्यं ब्रह्माभेदेनीचयते—हे शोम ! हे कृतो !
इति । (७) स्मर । यन्मम स्मर्त्तव्यं तदयायाद्ब्रह्मः प्रत्युपस्थितोऽवः स्मर । यत्सं-
ब्रह्मचर्यगार्हपत्यवमया परिचरित्वात्स्मर ।

हे अग्ने ! अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय, राये धनाय यज्ञफलाय(१) । किं च हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! विश्वानि सर्वाणि वयुनानि प्रज्ञानानि । “धेहि मयी”ति शेषः । त्वं किंभूतः ? विद्वान् सर्वे जानानः । न हि तत्र ज्ञानशक्तीनां परिमाणमस्तीत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः एतः पापं युयोधि(२)पृथक् कुरु । “युजमिश्रणे” । एतः किंभूतम् ? जुहुयाणं कुटिलं(३)कर्तुमिच्छन् “हृच्छाकौटिल्ये”सन्नन्तः(४) “हृच्छतेः सतो लुक् लोपश्चे”तिशागचप्रत्ययः । तथा च क्रियासु हृच्छित्तु-मिच्छति कुटिलं कर्तुमिच्छति यत् एतः । अमिलपिते मम क्रियाप्रतिबन्धकं यत्पापं तदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम । ते तव भूयिष्ठां बहुतमां नमउक्तिं नमस्कारं विधेम—करवाम । यद्वा नम-इत्यन्ननाम उक्तिर्वचनं, तथा च नमः हविर्लक्षणोपस्थितेन यत् पुरोऽ-नुवाक्या याज्यावचनं सा नमउक्तिः तामित्यर्थः(५) ॥ १६ ॥
 आदित्यं प्रार्थयते(६)—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥

योऽसावादित्ये पुरुषं सोऽसावहम् ॥ १७ ॥

हिरण्मयेन हिरण्य(७)मयेन पात्रेण(८)ज्योतिर्मयेनेति यावत् । स्वार्थे मयट् । सत्यस्यादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनः पुरुषस्य मुखं स्वरूपम् अपिहितमाच्छादितं वर्चते । अतो न दृश्यत इति यावत् । अतः हे पूषन् ! तथा तेन प्रकारेण द्वारमपावृणु पुरुषेऽपि प्रकाशं कुरु यथा योऽसौ आ-दित्ये रविमण्डले(९) पुरुषः सोऽसौ प्रत्यक्षः(१०) ब्रह्ममिति पश्यामीति । मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषः स ब्रह्मतेन ज्योतिषा पिहितो न दृश्यते । तत्र श्रु-

(१) मुक्तिलक्षणात् । कर्मफलभोगायेत्यर्थः । (२) बाहुल्यस्वाङ्घ्रयः इलु-द्वित्वे हेर्धिः । (३) वङ्गनामकम् । (४) वस्तुतस्तु नात्र मन् क्रिन्तु-लटः शानधि-जुहोत्यादिवेन रूपम्, इतिमहीधरः । (५) एतद्व्याख्यानमनादेवं भाष्यकृद्भिर्नदीधर-रोवटादिभिर्नमस्कारोक्तेरेव विद्वानाभिधानात् । इदानीं समान्त्वात्तत्र परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमः । तत्र स्वया पापनाशे कृते शुद्धा चयवमस्कारेणैवां परिवरेतेति तदुक्तयः ॥ (६) इदानीमादित्योपासनामाह इत्युच्येऽवधारयामास । एवमेव महीधरौऽपि ॥ (७) “दाग्निनाथने” (पा- ६।१।१०४) त्यादित्वा निपातः । (८) पिबन्ति दन्न स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन । (९) पुरुषाङ्ग-रत्वात् । पूर्णमतेन प्राणबुध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुत्रेण । पुरिषायनाद्वा पुत्र्यः । (१०) स मण्डलस्थः पुरुषः, असौ दूरे दृश्यमानः । “इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति-चैतदो रूपम् । नदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विद्वान्नीपात्” इति । प्रत्यक्षः कार्य-कारणसंबन्धप्रविष्टोऽहमस्मीत्येतामुपासनाङ्क्यादित्यर्थः ।

तिः प्रमाणम् । तथा हि “स एष एव मृत्युर्यऽप्यपतस्मिन्मण्डले पुरुषो-
ऽथैतदमृतं यदेतद्विर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न भ्रियते मृते ह्यन्तस्तस्माद् न
दृश्यतेऽमृते ह्यन्तरि”ति । तदुक्तम्—हिरण्यमेन पात्रेणेत्यत्र यद्योक्तमने-
जदेकमित्यतः प्रभृति तदेत(१)द्ब्रह्म खमाकाशं प्रतिभाति ॥ १७ ॥

हलायुधेऽमा उवटेऽपि चार्थास्ततो विधेयो मयि माऽवलेपः ॥

रत्नाकरे किं मणयो न सन्ति ततः समाकर्षति यः स धन्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजधर्मचन्द्रकारितमहामहोपाध्यायशत्रुघ्नकृत-

मन्त्रार्थदीपिकायां ज्ञानकाण्डव्याख्यानं समाप्तम् ॥ १७ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

ततो मण्डलब्राह्मणस्य पठनं कात्यायनप्रणीतत्रिकण्डिकास्नानसूत्र-
परिशिष्टे मध्याह्नसन्ध्योपस्थाने “मण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदीक्षणी-
कृत्योपविशेदि”त्यभिहितं तदेव सायनाचार्यकृतभाष्यसहितं प्रख्याप्यते ।

अथ मण्डलब्राह्मणं लिख्यते ।

यदेतन्मण्डलन्तपति तन्महदुक्थन्ताऽऋचःऽ

सुऽऋचां लोकोऽथ यदेतद्विर्दीप्यते

तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ

यऽप्यप्यऽपतस्मिन्मण्डले पुरुषं सोऽग्नि-

स्तानि यजूर्धपि स यजुषां लोकरं ॥ १ ॥

अथ मण्डलब्राह्मणभाष्यं लिख्यते ।

सूर्यमण्डलाग्निः पुरुषत्रयस्याऽधिदैवाधियज्ञाऽध्यात्मपरत्वेनार्थ उच्य-
ते—तत्राधिदैवमयमर्थः । चयनगतवृहदुक्थमहाव्रताग्निप्रथं क्रमेण
मण्डलाग्निः पुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति । अधियज्ञमयमर्थः । चयनगत-
रुक्थमपुष्करपर्णहिरण्यपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनम् । अथा-
ध्यात्ममपि—मण्डलादित्रयमेव दक्षिणाक्षिगतशुक्लरूपवर्णतदन्तर्घृत्तिपु-
रुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं कृष्णरूपं
चास्ति तदन्तर्घृत्ती पुरुषश्च दृश्यते । एतत्प्रसङ्गेन स्वयलोचनगतपुरुषस्य
मिथुनत्वसम्पादनम् । अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्य मृत्युगतैकत्ववद्-

(१) अत्र “ओम्ब्रह्म” इत्यन्ते पाठमभिप्रेत्य व्याख्याति तदेतदिति । महीधरस्तु
ॐ खम्ब्रह्मेतियजुषी । ओमितिनामनिर्देशो ब्रह्मणः । खम्ब्रह्मेति आकाशरूपमन्ते ब्रह्म
ध्यायेत् । (अनुक्रम० ४-६) यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशे साद-
श्यम् । नमोवद्भ्यांपकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्यः पुरुषोऽहमेवे-
त्यभेदेन चिन्तयेत् ।

त्वान्तिकदूरत्वमीमांसा तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनं तत्फलमिति मण्डलब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः ।

अथाक्षरार्थो व्याख्यायते-बृहदुक्तं मण्डलत्वेन ध्येयम् । एवं महाव्रतचित्याग्नी अग्निःपुरुषात्मना ध्येयौ वेदत्रयस्याग्निवायुसूर्यात्मकत्वेन त्रयो वेदा देवतानीति वक्तुं प्रयुज्यते अतो मण्डलस्य बृहदुक्तद्वारा ऋग्वेदात्मत्वोपासनमिति । उत्तरत्राधियज्ञपर्याये ऋक्सामादयो यज्ञावयवविशेषा इति नाध्यात्माधियज्ञयोस्तेषामुपास्यार्थना यन्महदुक्तं ता ऽऋचः स ऽऋचां लोकः । इति उ थस्य ऋक्सङ्घातात्मकत्वात्तस्य च मण्डलात्मत्वोपासनादृचां लोकः । ऋग्वेदरूपेण मण्डलमुपासनीयं, मण्डलरूपेण वा ऋग्वेद उपासनीया, तदुभयात्मना महदुक्तमुपासनीयम् उभयथा व्याख्यातत्वात् । एवमुत्तरत्र महाव्रतं सामात्मकमर्चीरूपमिति सामवेदात्मना वा ध्यानमर्चिषः । अग्निर्मण्डलञ्च पुरुषरूपः । अग्निश्च यजुर्मन्त्रसाध्य इति तस्य पुरुषस्योक्त्या यजुर्वेदात्मकत्वम् । एवमुक्तमहाव्रतचित्याग्नीनां मण्डलाग्निःपुरुषात्मकत्वेन तस्य मण्डलादित्रयस्य ऋग्यजुःसामरूपत्वम् ॥ १ ॥

सैषात्रय्येषु विद्या तपति तद्धैतदप्यविद्वाँसऽ आहुस्त्रयी

वा ऽपसां विद्या तपतीति स्वाग्धैव तत्पश्यन्ती घदति ॥ २ ॥

त्रयी वेदत्रयमेव तपति । उक्तार्थे लोकसम्प्रतिमाह-तद्धैतदप्यविद्वाँसऽ आहुरिति । ह प्रसिद्धम् । अविद्वाँसोऽप्येतदाहुरेषा त्रय्येव विद्या तपतीति । तदुक्तमर्थस्वरूपं पश्यन्ती पर्यालोचयन्ती वाग्वदति त्रय्येव विद्या तपतीति ॥ २ ॥

अथ मण्डलस्थपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमर्चिषोऽमृतरूपत्वञ्चाह-

स ऽपषऽ एव मृत्युर्, र्यऽ एषऽ एतस्मिन्मण्डले

पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदधिर्हीप्यते तस्मा-

मृत्युर्न म्रियतेऽमृते ह्यन्तस्तस्माद् न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥३॥

यऽ एष उ एतस्मिन्मण्डले पुरुषः स मृत्युः । यत् एतदधिर्हीप्यते तदमृतं यतोऽमृते मरणरहिते अस्मिन् अन्तर्मध्ये वर्त्तते अतो मृत्युर्न म्रियते । नहि अमृतमध्यवर्ती विनश्यति तस्यापि विनाशोऽमृतत्वप्राप्तिरुक्तमफलत्वेनोपन्यसितुमयुक्तेति तात्पर्यम् । अन्तर्वर्तित्वमेव विशदयति-तस्माद् न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तरिति । मृत्युरूपः पुरुषोऽमृतरूपेऽधिष्यन्तर्वर्तते शक्त्युक्तेऽर्थे अस्मिन्मण्डलस्य पुरुषाधिष्ठितत्वम् ॥ ३ ॥

तदेष श्लोको भवत्यन्तरं मृत्योरमृतामि-

त्यवरं ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहि-
 तमित्येतस्मिन् हि पुरुषऽपतन्मण्डलमप्रतिष्ठितं
 तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्तेऽइत्यसौ वाऽ
 आदिश्यो विवस्वानेप ह्यहोरात्रे विवस्ते
 तमेष वस्ते सर्वतो ह्यनेन परिवृतो मृत्यो-
 रात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन् हि मण्डलऽपतस्य
 पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

पुरुषार्चिषोरुभयोर्यस्य तमेव प्रतिष्ठेत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रं संवादयति-त-
 देष इति श्लोको मन्त्रः पादयद्भवसाभ्यात् । मन्त्रपाठस्त्वेवम्—“अन्तरं मृ-
 त्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् । मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्व-
 ती”ति । अयमर्थः । मृत्योः पुरुषस्यामृतममृतरूपाचिरधिकरणं मण्डलम्
 अन्तरम् अवरं तदपेक्षया परस्तात्, मृत्यौ पुरुषे अमृतममृतरूपाचिर-
 धिकरणं मण्डलमाहितं प्रतिष्ठितं विवस्वन्तम् अहोरात्रे विवासयति इद-
 महरेषा रात्रिरिति विभजति, पुनः पुनः करोतीति वा विवस्वानादि-
 त्यमण्डलमित्यर्थः । तन्मृत्युं वस्ते—आच्छादयति । सर्वतः स्वतेजसा परि-
 वृणोति । मृत्योः पुरुषस्यात्मा विवस्वति मण्डले प्रकाशते इति । अत्र वे-
 दान्तिनो मण्डलस्थपुरुषईश्वर इति मण्डलं केवलं न तपति किं तु तन्मध्य-
 वर्त्तिपुरुषतेजसेति प्रतिपादयन्ति । ईश्वरः स च मृत्युरूपत्वम् अतस्त-
 द्भर्मापदेशात् । ज्योतिषाभावाच्च अत्र चराचरग्रहणात् इत्येतैरधिकारणैः ।
 अत्रापि तन्मतानुसारेण मण्डलवर्तिनः पुरुषस्य मृत्युरूपत्वं, मण्डलं च
 तेनाविष्ठितं तस्य च मण्डलमेव प्रतीतिस्थानत्वेन प्रतिष्ठेति पूर्वमुक्तं मन्त्रं
 प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे—अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवरं ह्येतन्मृत्योरमृतमि-
 त्यादिना । अवरमधस्तादित्यर्थः सिद्धः । अनेनामृतमध्यवर्तित्वमुक्तमि-
 त्यर्थः । द्वितीयपादगतमृतं यदेतदचिरधिकरणं मण्डलमुच्यते तत्पुरुष-
 प्रतिष्ठितं तपति तेन सहितस्य मण्डलस्य जगत्प्रकाशकत्वमस्ति । तृती-
 यपादगतं विवस्वत्पदं निर्वक्ति एष ह्यहोरात्रे विवस्ते इति । एतेन विव-
 स्वता सर्वतः परिवृतो वेष्टितः । चतुर्थपादं व्याचष्टे—एतस्मिन्विवस्वति
 मण्डले पुरुषस्यात्मा “प्रतीयते” इति शेषः । एतदेव श्लोको भवतीति
 निगमनम् ॥ ४ ॥

तयोर्वाऽपत्यो, रुभयोरेतस्य चार्चिःपऽपतस्य
 च पुरुषस्यैतन्मण्डलमप्रतिष्ठिता तस्मान्मह-

दुक्थपरस्मै न शठं सेनेदेतामप्रतिष्ठाञ्छिनदा
ऽइत्येताऽ ह सप्रतिष्ठाञ्छिन्ते यो महदुक्थपरस्मै

शठं सति तस्मादुक्थशंसम्भूयिष्ठं

परिचक्षते प्रतिष्ठाञ्छिन्नो हि भवतीत्यधिदैवतम् ॥ ५ ॥

तयोर्वा एतयोरित्यादेरयमर्थः । यतः पुत्रपात्रिपोर्मण्डलमेव प्रतिष्ठा ।
अतो मण्डलरूपं महदुक्थं न परस्मै शंसेत्-एतां प्रतिष्ठां नेत्छिनदै ने-
दिति परिभवे । न छिन्द्यामिति स्वप्रतिष्ठाया अन्याधानत्वे स्वयमप्रतिष्ठा-
तो भवतीत्यर्थः । तथा च बहुधा बृहदुक्थस्य परस्मै शंसननिषेधे एतरेय-
कोपनिषदि सामानायते-“तस्मादेव विद्वान्न परस्मा जग्निचिद्रूपान्न
परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतद्दहः शंसेदि”ति । यतः परस्मै
बृहदुक्थशंसनं निषिध्यते अतः उक्तं शंसं भूयिष्ठं परिचक्षते, परस्मै शंसि-
तारं होतारं लोके बहु निन्दन्ति यतः प्रतिष्ठा छिन्नो भवतीति मण्डलार्चिः-
पुरुषाणां बृहदुक्थमहाव्रताग्निद्वारेण ऋग्यजुःसामरूपत्वेनोपासनाच्च
बृहदुक्थादीनां तादृमण्डलाद्यात्मनोपासनमित्यधिदैवतमर्थम् । उक्थ-
इत्युपसंहरति-इत्यधिदैवतमिति ॥ ५ ॥

अर्थाधियज्ञं यदेतन्मण्डलन्तपत्ययठं स

रुक्मोऽथ यदेतद्विद्भिर्दीप्यतऽइदन्तत् पुष्करप-

र्णमापो होता ऽआपः पुष्करपर्णमथ यऽ

एषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयठं

हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवैतत्त्रयठं

संस्कृत्येहोपघत्ते तद्द्यज्ञस्यैवानुसंस्थामूर्ध्व-

मुत्क्रामति तदेतमप्येति यऽएष तपति

तस्मादग्निनाद्दिद्रयेत परिहन्तुममुन्न ह्येष

तदा भवतीत्युऽ एवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥

अधियज्ञं वक्तुं प्रतिजानीते-अर्थाधियज्ञमिति । अत्र रुक्मपुष्करपर्ण-
हिरण्मयपुरुषाणां मण्डलार्चिःपुरुषात्मनोपासनमित्यधिद्यज्ञवाक्यस्य तात्प-
र्यम् । अक्षरार्थस्तु-यन्मण्डलं तपति अयमत्रोपहितो रुक्मः । यद्विद्भिर्दी-
प्यते तत् रुक्मपुरुषयोरधस्तादुपहितं पुष्करपर्णम् । कथमधिषः पुष्कर-
पर्णात्मत्वं तत्राह-आपो होता आपः पुष्करपर्णमिति । अद्भ्य उपपन्नत्वा-

त्तदात्मकमित्यर्थः । मण्डलमध्यवर्ती पुरुषपवात्रोपसंहितो हिरण्यपुरु-
रूपः । एतदुक्थादित्रयं मण्डलाद्यात्मना संस्कृत्य भावयित्वा इहाग्नावु-
पधत्ते तदा यज्ञस्य संस्थां समाप्तिमनु ऊर्ध्वमुत्क्रामति यजमानो यदा
तत्तदा एतन्मण्डलादिरूपेण त्रिविधमादित्यम् अभ्येति प्राप्नोति । य एव
तपति तत्र कंचिद्धर्ममाह-तस्माद्गिन् नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येव तदा
भवतीति । यतोऽस्मिन्नग्निं चितवान्यत्रादित्यो भवति । अतोऽग्निं परि-
हन्तुं नाद्रियेत । परिहन्तुममुत्र ह्येव तदा भवतीति । यतोऽस्मिन्नग्निं
चितवान्चितमग्निमिष्टकाविशिष्टं नाशयितुमादरं कुर्यात् । कुतः पयो-
ऽग्निरमुत्र भवति । परलोके यजमानशरीरात्मनोत्पद्यते इति । यद्वा परि-
हन्तुं प्राप्तं स्पृष्टमित्यर्थः । चित्याग्निरुपशर्शने दोषश्रवणात् । एवमवियज्ञम-
स्यार्थो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं यदेतन्मण्डलन्तपति यश्चैप
रुक्कमऽइदं तच्छुक्कमक्षत्रथ यदेतदचिर्द्वाप्यते
यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदन्तत्कृष्णमक्षत्रथ यऽएवऽ
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैप हिरण्यमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मं 'प्रदर्शयत' इति शेषः । अत्रायं विशेषः । मण्डलादित्रय-
स्यायज्ञिकरुक्कमपुष्करपर्णहिरण्यमयपुरुषत्रयस्य च दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृ-
ष्णवर्णद्वयतदन्तर्वर्तिपुरुषेषु तादात्म्येनोपासनमिति । अक्षिति अक्षिश-
ब्दस्यानङ् "सुपां सुलुगि"ति सप्तम्या लुक् । एवं मण्डलादित्रयस्य लो-
चनगतशुक्लादित्रयस्य च तादात्म्येन ध्यानमुक्तम् । पुरुषस्य च द्वे च-
क्षुषी तत्र यथा दक्षिणे तथा सव्यलोचनेऽपि पुरुषो दृश्यते । सोऽयमु-
क्लक्षणादक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वे सम्पद्यत इत्याह ॥ ७ ॥

सऽएवऽएवलोकम्पृणा तामेव सर्वोऽग्निरमिस-
म्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयर्ठे० सव्येऽक्षन्पु-
रुषोऽर्द्धमुद्दैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै
सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नत् कृत्स्नतायै
तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वर्ठे० हि मिथुनं प्रजनन-
न्तस्माद्द्वे द्वे लोकम्पृणेऽउपधीयेते तस्माद्दु
द्वाभ्यान्द्वाभ्याञ्चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सऽ एषऽ एव लोकस्पृणेति । सऽ एव सूर्यमण्डलगतपुरुष एव लोक-
स्पृणा इष्टका, लोकस्पृणेष्टकाया आदित्यात्मत्वम् अप्तमकाण्डावसाने प्र-
तिपादितं, तथाहि-अथ लोकस्पृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकस्पृ-
णाथ होमान् लोकान् पूरयत्यसुमेवादिन्यमुपदधाति तां सूर्यात्मकलोक-
स्पृणेष्टकामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते लोकस्पृणाभिः सर्वाग्निः कृष्णः
संतर्प्यत इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः
पुरुषो मिथुनं योषिदिति “एतन्मिथुनं हि आत्मनोऽर्धः अर्द्धभागः” “अर्द्धा-
वा एष आत्मनो यत्पत्नी” ति तैत्तिरीयश्रुतेः । यतः अर्द्धं स सव्याक्षिपुरुषो
नातिरिक्त इत्यर्थः । यदात्मापि मिथुनेन युक्तस्तदा सर्वः कृत्स्नः पूर्ण
पुरुषद्वयं मिथुनात्मना स्तौति-यत् यदा ते द्वे भवतस्तदा कृत्स्नतायै पू-
र्णत्वाय, द्वे इति व्यक्त्यपेक्षं नपुंसकलिङ्गत्वं यतः पुरुषयोर्द्वन्द्वं मिथुनं
प्रजननं प्रजोत्पादकं ततः सूर्यात्मिके लोकस्पृणे द्वे द्वे उपधीयेते द्वयोर्दशसु
वा मन्त्र इति लोकस्पृणोपधानप्रस्तावे सूत्रमष्टमकाण्डे लोकस्पृणाप्रस्तावे
द्वन्द्वश उपधानमुक्तम् । अथ या द्वितीया मिथुनं तदर्द्धमुद्देतदात्मनो यत्
मिथुनं स यस्यां स्रक्त्यां प्रथमं उपदधाति ततो दशभिर्दशभिः संस्थाप-
यतीति द्वित्वमेवान्यत्रापि दर्शयति । तस्माद्द्वयम्यामिति । तस्मादेव
द्वाभ्यां द्वाभ्यां यजुष्मतो लोकस्पृणाभ्यां चिति प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सऽ एषऽ एवेन्द्रो योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषोऽथे-

यमिन्द्राणी ताभ्यान्देवाऽपतां विधृतिम-

कुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायायाऽअन्ते

नाशनीयाद्वीर्यवान्हास्माज्जायते व्वीर्यवन्तमु-

ह सा जनयति यस्याऽ अन्ते नाशनाति ॥ ९ ॥

यदुक्तमक्षिद्वयपुरुषद्वन्द्वं मिथुनमिति तदेव स्त्रीपुंलिङ्गेन्द्रेन्द्राणीयन्दा-
भ्यां विशदयति-सऽ एषऽ एवेन्द्र इति । दक्षिणाक्षिपुरुष इन्द्र उच्यते । सव्या-
क्षिपुरुष इन्द्राणीत्युच्यते । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी “इन्द्रवरुणभवे” त्यादिना
ढीषानुक्तौ । ताभ्यां स्त्रीपुंसाभ्याम् इन्द्राणीन्द्राभ्याम् अर्थे एतां ना-
सिकां विधृतिं व्यवधायकवस्त्रस्थानीययामकुर्वन्देवाः । यतः स्त्रीपुरुषयो-
र्मध्ये देवा विधृतिं कृतवन्तः । अतो जायाया अन्ते नाशनीयात् । स्त्रियाः
समीपे स्त्रियं पश्यन् भोजनं न कुर्यादित्यर्थः । स्त्रीसमीपभोजनाकरणस्य
फलं दर्शयति-वीर्यवान्हास्मादिति । अस्मात् स्त्रीसमीपभोजनमकुर्वतो
वीर्यवान् सुतो जायते । यस्याः समीपे न भुङ्क्ते । सा उ ह साऽपि
वीर्यवन्तमुत्पादयति ॥ ६ ॥

तदेतद्देवव्रतं० राजन्यवन्धवो मनुष्याणामनुत्तमाङ्गो-
पायन्ति तस्माद् तेषु वीर्यवाञ्जायतेऽमृतवाको

व्यसां० सा क्षिप्रं ज्येनञ्जनयति ॥ १० ॥

एतद्ब्रतमनुतिष्ठतां वीर्यवत्पुत्रोत्पत्तिर्भवतीत्याह—तदेतद्देवव्रतं राज-
न्यवन्धव इति । यदुक्तं जायाया अन्ते नाशनीयादिति तदेतद्देवव्रतं देवक-
लिपतं व्रतम् । एतन्मनुष्याणां मध्ये राजन्यवन्धवोऽनुत्तमां गोपायन्ति ।
अत्यर्थरहस्यत्वेन कुर्वन्ति । तस्मात् उ तस्मादेव । तेषु राजन्यवन्धुषु
वीर्यवान् पुत्रो जायते वयसां पक्षिणां मध्ये अमृतवाकी नामकपक्षिजाति-
रेतद्ब्रतं गोपायति । अतः सा क्षिप्रं शीघ्रगामिनं ज्येनं ज्येननामानं पक्षिणं
जनयति ॥ १० ॥

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा

मिथुनस्यान्तङ्गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषस्तपति तद्यथा

हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा संविदऽइव भवत्येव०

हैवैतदसंविदऽइव भवति दैव० ह्येतन्मिथुनं

परमो ह्येषऽ आनन्दः ॥ ११ ॥

अथेन्द्रेन्द्राणीनाम्नोः स्त्रीपुरुषयोः संगमस्य स्थानं तल्लक्षणानि चाह-
तौ हृदयस्याकाशमित्यादिना । तौ स्त्रीपुरुषौ हृदयाकाशं 'बहरं' प्रत्येव
प्राप्य मिथुनी भवतः । हृदयं मिथुनीकर्मसंभोगं कुरुत इत्यर्थः । तौ यदा
मिथुनकर्मणोऽन्तमवसानं गच्छतस्तदानीमेव पुरुषो जीवात्मा स्वपिति
यथा निश्चितम् इदमेव किं लोके मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा असंविदम्
अज्ञाननिव पुरुषो भवति । एवं तदा तयोर्मिथुनभावे पुरुषोऽसंविदइव
भवति विदेरिगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । न संवेत्तीत्यसंविदः । हि यतः
एतन्मिथुनम् इन्द्रेन्द्राणीद्वन्द्वं दैवं देवनिमित्तम् अतस्तयोर्मिथुनभावे प-
रम आनन्दो भवति ॥ ११ ॥

तस्मादेवैवित्स्वप्न्याल्लोक्य० हैतेऽएव

तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति

तस्माद् ह स्वपन्तन्धुरेव न बोधयेत्तेदेते

देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्माद्

हैतत्सुषुपुषः श्लेष्मणामिव मखं भवत्येतेऽएव

तद्देवते रेतः सिञ्चतस्तस् ॥ सऽइव०

सुर्घर्ठ० सम्भवति यदिदङ्क्षिञ्च ॥ १२ ॥

तस्मादिदं । तस्माद्भूधेतोः । एवंवित् इन्द्रेन्द्रायोः स्वापे मिथुनकर्मणा यस्यानन्दो भवतीति जानन् स्वप्यात् शयीत । एतच्छुचनं लोक्यं स्वर्लोकप्रापकं, ह यतः एवं जानतः एते एव देवते इन्द्रेन्द्रायो समदूर्ध्वयति । केन ? मिथुनेन प्रियेण धाम्ना मिथुनकर्मणा परमानन्दयुक्तौ करोति । अत्र कश्चिद्धर्ममाह-तस्माद्बुह स्वपन्तं धुरेवेति । यतः स्त्रोपुरुषयोर्मिथुनेन पुरुषः स्वपिति तस्मादेव स्वपन्तं स्वापं कुर्वन्तं धुरे षोडशै एव न बोधयेत् न प्रबुद्धं कुर्यात् । धूर्वतेर्हिंसार्थात् क्षिपि राहोपे रूपम् । अत्र एवार्थे । यद्वा धुराह्व जेगेनैव न प्रबोधयेत् । ह्व एवार्थे । अत्याहितकार्ये शनैः प्रबोधयेदित्यर्थः । तत्र कारणं-नेदेते देवते इति । यदि सहस्रा प्रबोधस्ताहि एते देवते इन्द्रेन्द्रायो मिथुनोभवन्त्यौ न इत् नैव हिंसानि । हिंसेर्लोडि उत्तमैकवचने रूपम्, हिनसानीति मनीषया सुप्तस्य सहस्रा प्रबोधनं न कार्यम् । तयोर्दिदानीं मिथुनीभावस्य लक्षणमाह-तस्माद्बु हैतस्सुपुष इति । तस्मात्तयोर्मिथुनभावेन पुरुषस्य भावः । स्वपेःकृदन्तस्य रूपं तस्मात्सुषुषुषः सुप्तवतो जनस्य सुखं श्लेष्मणं श्लेष्मायुक्तमिव भवति । श्लेष्मशब्दान्मत्वर्थे "लोमादी"त्यादिना पामादित्वात्प्रत्ययः । कुतो मुञ्जस्य श्लेष्मयुक्ता तत्राह-एते एव तद्देवते रेतः सिञ्चत इति । तयोर्देवतयोरेतःसैकात्सुप्तसुखं श्लेष्मयुक्तं तदाकारमिव भवतीत्यर्थः । तस्माद्रेतसः सकाशात् इदं सर्वं विश्वं सम्भवति उत्पद्यते । यद्विदं किञ्च । यत्किञ्चित्प्राणिजातम् ॥ १२ ॥

स एष एतस्य मृत्युः र्य एष एतस्मिन्म-

ण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य

हैतस्य हृदये पादावतिहस्तौ तौ हैतदाच्छिद्यो-

त्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो म्प्रियते

तस्माद्बुहैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य मण्डलस्थपुरुषात्मनोपासनीयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमाह-स एष एव मृत्युरिति । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्च दक्षिणनेत्रे पुरुषः स एष मृत्युरेव । तस्यैतस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य पादौ हृदये अतिहस्तौ व्यामौ क्रीलक्रीलितौ भवतः । यदा स पुरुषः उत्क्रामति-गच्छति तदा तौ पादावाच्छिद्य वलादादायोत्क्रामति । स यदोत्क्रामति पुरुषशरीरात्तदाऽयमेव पुरुषो म्रियते तस्मादाच्छेद्यस्य शरीरस्य हृदयस्थौ पादावाच्छिद्य गतस्तस्मादिमंप्रेतमित्याहुः । प्रपूर्वादितेः कप्रत्यये रूपं प्रेत इति ॥ १३ ॥

एषऽउऽएव प्राणः एष हीमाः सर्वाः

प्रजाः प्राणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा

स्वीपत्यथैनमेते प्राणाः स्वाऽअपियन्ति

तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वैतऽस्वम्

ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

ननु कथमक्षिपुरुषनिर्गमे पुरुषस्य मरणमनेकप्रमाणं प्रस्तुत्याम्नातं तस्मिन्नुत्क्रान्ते-इत्यादिना ॥ प्राणनिर्गमनान्तरमेव शरीरपात इत्या-
शङ्क्य तस्यैवाक्षिपुरुषस्य प्राणात्मतामाह एष एव प्राण इति । एषो-
ऽक्षिपुरुष एव प्राणः । निर्घचनमाह-हि यतः एष इमाः प्रजाः सर्वाः
प्रणयति लोकान्तरं प्रापयति तस्मादेष एव प्राणः तस्याक्षिपुरुषस्य प्राण-
रूपस्य एते प्राणापानादयः पञ्चप्राणाः स्वाः ज्ञातयः प्राणत्वेन समानजा-
तीया इत्यर्थः । सोऽक्षिपुरुषो यदा स्वपिति निलीयते तदा एते स्वाः
प्राणा एव अपियन्ति आप्नुवन्ति अनुलीयत इत्यर्थः । स्वानामप्यय इति
स्वाप्ययं स्वप्न इत्याचक्षते परोक्षेण । यतो हि परोक्षकामा देवाः ॥ १४ ॥

सऽ एतैऽः सुप्तो न कस्य चन वेद, न मनसा

सङ्कल्पयति, न वाचान्नस्य रसं विजानाति,

न प्राणेन गन्धं विजानाति, न चक्षुषा

पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतऽ ह्येते तदा-

पीता भवन्ति सऽएषऽएकऽः सन् प्रजासु बहुधा

व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्नि-

मनुविभवत्यथ यदेकऽएव तस्मादेका ॥ १५ ॥

तस्मिन् सर्वेषां प्राणानामप्ययं विशदयति-स एतैरिति । स पुरुष
एतैः प्राणैः सह सुप्तः सन् कस्य चन-कस्यापि न वेद न कञ्चन जाना-
ति । सामान्योक्तं विवृणोति-न मनसेति । सङ्कल्पो नामाध्यवसायः । वाचा
रसनयाऽन्नस्य रसं न विजानाति, न प्राणेन-नासिकया(१)गन्धं, चक्षुषा
न पश्यति, श्रोत्रेण न शृणोति । हि यतः एते मनसाद्यस्तदा एतं पुरुष-
मपीताः प्राप्ता भवन्ति । वस्तुतस्तु एकस्यैवाक्षिपुरुषस्य नानाप्रजास्वा-
वेशाद्बहुत्वमित्याह-स एष एकः सन् प्रजासु बहुधा व्याविष्टः प्रविष्टः ।
तस्मात्लोकम्पृणा सूर्यपुरुषात्मिका वस्तुतो जात्याप्यपि सती सर्वमग्नि-

मनुभवति व्याप्नोति अथ एकएव पुरुषस्तस्मादेका लोकमृणा ॥ १५ ॥

तदाहुः (एको मृत्युर्वहवाऽ इत्येकश्च बहु-

वश्चेति ह ब्रूयाद्यदहासावमुत्र तेनैकोऽथयदिह

प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः (॥ १६ ॥

एवं मण्डलस्य पुरुषात्मनोपासनीयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य च मृत्यु-
रूपत्वं प्राणरूपत्वं चोक्तं, तत्र जन्तोरैकत्वं बहुत्वं चेति प्रश्नोत्तराभ्या-
माह-तदाहुरेको मृत्युरिति । एको मृत्युर्वहवश्च, वहवा इत्यत्र विचारार्थं
प्लुतिः । एकश्च बहवश्चेति वदेत् । अहेति स्फुटत्वे । असौ अमुत्र लोके
आदित्यमण्डलमध्यवर्ती पुरुष एकः । इह भूलोके प्रजासु मनुष्यपश्वादिपु
व्याविष्टस्तेन अत्रावेशादेव बहवो मृत्यवः ॥ १६ ॥

तदाहुरन्तिके मृत्युर्दूराऽइत्यन्तिके च दूरे

चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मन्तेना-

न्तिकेऽथ यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदाहुरन्तिक इति । समोपदूरवत्तित्ववाक्यमपि एवं व्याख्येयं यत्-
इहाध्यात्ममयमक्षिपुरुषस्तेनान्तिके समीपवर्ती, यत् अमुत्र द्युलोकेऽसौ
मण्डलस्थः पुरुषस्तेन उ दूरवर्तीति ॥ १७ ॥

तदेष श्लोको भवति ॥ अन्नेभात्यपश्रितो

रसानां संक्षरेऽमृतऽइति । यदेतन्मण्डल-

न्तपति तदन्नमथ यऽपऽपतस्मिन्मण्डले

पुरुषः (सोत्ता सऽपतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो

भातीत्याधिदेवतम् ॥ १८ ॥

अथ मृत्योरन्तिकत्वे मन्त्रं संवादपूर्वकमाह- तदेष श्लोको भवतीति ।
“अन्ने भात्यपश्रितो रसानां संक्षरेऽमृतः” इत्येतावान् मन्त्रः । तमेव श्लोक-
मधिदेवाध्यात्मपरत्वेन व्याचष्टे-यदेतन्मण्डलं तपतीति । यदेतज्जगत्प्रका-
शकं ज्योतिर्मण्डलन्तदन्नं तन्मध्यवर्ती पुरुषो रसानां संक्षरे रसक्षरणवति
अन्ने मण्डले अपश्रितः स्थितः । सोऽमृतो मरणधर्मरहितः पुरुषो भाति ।
दीप्यते इत्यक्षरेवमर्थः ॥ १८ ॥

अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्नमथ योऽयन्द-

क्षिणेऽक्षन्पुरुषः (सोत्ता सऽपतस्मिन्नन्नेऽ-

पश्रितो भाति ॥ १९ ॥

अथेति । अध्यात्मं तु इदमेव शरीरमज्ञं वक्षिणाक्षिपुरुष पवारा ।
तथा चान्ते शरीरेऽपश्रितोऽमृतोऽक्षिपुरुषोऽत्ता भाति प्रकाशत इति ॥१६॥

तमेतमश्रित्यध्वर्यवऽप्यासते यजुरित्येप
हीदर्थं० सर्व्वशुनक्ति सामेतिच्छन्दोगा

ऽपतस्मिन्हीदर्थं० सर्व्वर्थं० समानमुक्थमिति

वह्वृचाऽपप हीदर्थं० सर्व्वमुत्थापयति

यातुरिति यातुविदऽपतेन हीदर्थं० सर्व्व

य्यंतव्विपमिति सर्पाः(ः, सर्पऽइति सर्पविद,

ऽऊर्गिति देवा, रायिरिति मनुष्या, मायेत्यसुराः(ः,

स्वधेति पितरो, देवजनऽइति देवजंनविदो,

रूपमिति गन्धर्वा, गन्धऽइत्यप्सरसस्तं यथा-

यथोपासते तदेव भवति तद्धैनान्भूत्वावति

तस्मादेनमेववित्सर्व्वैरेतैरुपासीत सर्व्वर्थं०

हैतद्भवति सर्व्वर्थं० हैनमेतद्भूत्वावति ॥ २० ॥

एवमधिदेवमध्यात्मं च यः पुरुषः परमात्मा ध्येयत्वेनोक्तस्तस्य प्रशं-
सायै नानारूपैरुपासनं दर्शयति-तमेतमिति । यः पुरुषः उक्तः स परमा-
त्मेति सर्व्वत्र व्याख्येयः । अतपवैतरेये एकमेवाध्यात्ममधिदैवं चैकं परमा-
त्मानं प्रस्तुत्य समाग्नातम् । ‘एतं ह्येते वह्वृचा महद्बुक्थमीमांस्तराम-
ग्नावध्वर्यव एतं महावते छन्दोगाः तमस्यामन्तं दिध्ये तं घायवे तमाकाश’
इति प्रक्रम्य “सर्व्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत” इति । तत्राध्वर्यवो
याजुषा एतं पुरुषमग्निरिष्टकाचयनेन निष्पावितोऽग्निरित्युपासते ।
यजुरिति च यजुःशब्दस्य परमात्मपरतां दर्शयति “एष हीदं सर्व्वं शुन-
क्ती”ति । एषः पुरुषइदं सर्व्वं जगत् शुनक्ति सर्व्वत्र स्वयं गत इति । अनेन
सर्व्वव्यापकत्वमुक्तं छन्दोगाः सामवेदिनः सामेत्युपासते । सामशब्दस्य
परमात्मपरतां निर्व्वक्ति “एतस्मिन्हीद”मिति । एतस्मिन्परमात्मनि कारणे
इदं सव कार्यजातं समानं, समानमिति सामशब्दनिष्पत्तिः । वह्वृच
ऋचो येषां ते वह्वृचा ऋध्वेदिन इत्युपासते । एष इदं सर्व्वमुत्थापयति
जनयतीति उक्थशब्देन परमात्मोच्यते इत्यर्थः । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः कप्रत्यये
तकारस्य ककारशब्दान्दस इति उक्थशब्दव्युत्पत्तिः । यातुविदो यातुधाना
यातुरित्युपासते । एतेन इदं सव यतं नियतं स्वस्वस्थानमनतिलङ्घ्य

स्थापितं वर्त्तत इति । यातुशब्दः पुरुषवाचकः सर्पाः । विषमित्युपासते
स्वोपजीव्यत्वाद्विषस्यो पासनम् एवमुत्तरत्र । सर्पविदः अहि(१)तुरिड-
काः । ऊर्गुर्दुर्गमं, रयिर्धनं, मायाऽन्तर्दानादिका, स्वधा पितृभ्योदेयम-
न्नं, देवजनविदः किन्नराः । स्वधादेवजन इति, रूपं गानादिकौशलं' गन्धः
स्रगादिभोगः, सर्वे स्वोपजीव्यत्वे सति पुरुषमेवोपासते इति तात्पर्यसंग्र-
हेणाह-यथा यथोपासते तदेव भवतीति । तं परमात्मानं यथा येन रूपेण
उत येन प्रकारेण वा उपासते स तदेवैतत्स्वरूपो भवतीति । यदुक्तं पूर्व-
मुपास्यरूपं तं भूत्वा एतानुपासकानवति । तस्मादेवंवित्पुरुषः सर्वरूपो
भूत्वा जगद्वतीति जानतः एतैः सर्वैः पूर्वोक्तैरूपैरग्न्यादिकैरेनं पुरुषमु-
पासीत स पुरुषः सर्वमेतदग्न्यादिकं भवति सर्वमेतद्भूत्वा एनमु-
पासकमवति ॥ २० ॥

सऽएष त्रीष्टकोऽग्निर्ऋगोका, यजुरेका सामैका,
तद्याङ्गाञ्जात्रर्चोपदधाति रुक्मऽएव तस्या
ऽआयतनमथ यां यजुषा पुरुषऽएव तस्याऽ
आयतनमथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव
तस्या आयतनमेव त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

यदुक्तं पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे एतस्याग्नेर्वास्मिन् ब्राह्मणे एतस्याग्नेर्वाग्ने-
वोपनिषदिति प्रक्रम्य सा वा एषा वाक्त्रेधा विहिता ऋचो यजूठंषि
सामानि, तेनाग्निश्चेधा विहितस्तेन हि त्रयेण चीयत इति । तत्र सूर्यम-
ण्डलाग्निःपुरुषरूपत्वमेव ऋचः । अग्निःसामानि पुरुषो यजूषीति । अथै-
षामधियज्ञमेवमुक्तं “ यदेतन्मण्डलं तपत्ययठं स रुक्मोऽथ यदेतदग्निर्दी-
प्यत इदं तत्पुष्करपर्णमथ यऽएषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयं
हिरण्यमयः पुरुष इति । तत्सर्वं पर्यालोच्येह-सएषत्रीष्टकोऽग्निरिति । एष
चित्याग्निस्त्रीष्टकः त्रिसंख्याकेष्टकः । ता एवेष्टका दर्शयति-ऋगोका, यजु-
रेका, सामैकेति । तद्यां काञ्जात्रर्चोपदधातीत्यादेरयमर्थः । अत्राग्निपर-
कामिष्टकामृत्वा ऋद्धमन्त्रेणोपदधाति सा ऋग्निष्टका, साध्यसाधनयो-
रभेदोपचारादेवमुक्तं, तस्य रुक्म एवायतनम् ऋगात्मकं मण्डलमेवाधि-
यज्ञे रुक्म इत्युक्तं, यां-यामिष्टकां यजुर्मन्त्रेणोपदध्यात्सा यजुरिष्टका
तस्याः पुरुष एवायतनं मण्डलाधिष्ठातुः पुरुषस्याधियज्ञं हिरण्यमयपुरुषत्व-
मुक्तम् । अथ यामिष्टकां साम्नोपदध्यात्सा सामेष्टका तस्याः पुष्करपर्णमे-

वायतनं सामात्मकात्रिणोऽधियद्गुणकरपणात्मत्वमुक्तम् । एवमृगादिभेदेन
श्रीष्टकोऽग्न्याख्योयद्गः ॥ २१ ॥

ते वाऽपतेऽऽमेऽप्य च रुक्मऽपतच्च पुष्करपर्णमेतं
पुरुषमपीतऽऽमे ह्यृक्स्वामे यजुरपीतऽपवम्बेकैष्टकः ॥ २२ ॥

एकैष्टकत्वं सम्पादयितुमाह—ते वा पते उभे इति । अप्य रुक्म एतत्पु-
ष्करपर्णत्वम् । पते उभे एतं पुरुषमपीतः प्राप्नुतस्तदाधारे भवत इत्यर्थः ।
ऋक्स्वामे उभे यजुः श्रपीतः यजुरधीने स्तः। एवं उ एवमेवैकैष्टकः रुक्म-
पुष्करपर्णयोः पुरुषाधारत्वे ऋक्स्वामयोश्च यजुरधीनत्वं तस्मादेकैष्टको-
ऽग्निरित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुऽप्यऽप्य सृष्ट्युयऽप्यऽप्यस्मिन्मण्डले
पुरुषो यद्वायुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषं सुऽप्य
ऽपत्रंविद् आत्मा भवति सु यद्वांविद्स्मा-
ल्लोकात्प्रैत्यैतमेवात्मानमभिसृष्टमवति सोऽमृतो
भवति मृत्युह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

स अप्य एव सृष्ट्युक्त्यादिना वेदितुः फलवर्णनं य एतस्मिन्मण्डले
पुरुषो यश्च दक्षिणनेत्रे स अप्य सृष्ट्युः स च पत्रंविदो नरस्यात्मा भवति ।
स पत्रंविद्स्माल्लोकात्प्रैति त्रियते य एतमेवात्मानमभिसृष्टमवति प्राप्नोति ।
अमृतश्च भवति । हि यतो मृत्युरस्यात्मा भवति स एषोऽग्निर्यजुरात्म-
कोऽधियद्गम् । अथिद्वां मण्डलमध्यवर्ती अद्यात्मं दक्षिणाक्षिर्वाती पुरुषो
सृष्ट्युरुपः । तमारमत्वेन विद्वानस्माल्लोकात्प्रयन्नेवाऽमृतो भवतीत्यर्थः ॥२३॥

इति श्रीछायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीये
शतपथब्राह्मणे दशमकाण्डे अग्निरहस्ये तृतीयप्रपाठके
चतुर्थब्राह्मणस्य माध्वं समाप्तम् ॥

इद्रानीं याज्ञवल्कीयवृद्धदारण्यककारणप्रवर्त्तकगुरुशिष्यपरम्पराक-
थनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकैकादशकं समारभ्यते । तत्र प्रथमान्तः
शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुविति ।

अथ वृष्टंशः समानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो, माण्डूका-
यनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यं कौत्सात्कौत्सो माहित्येर्मा-
हित्थिर्वामकक्षायणाद्दामकक्षायणो द्वात्स्याद्वात्स्यं शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यः कुश्रेण कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्दधञ्च राजस्त-
म्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरं कावषेयं प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

अथ वृष्टंशस्तदिदं वृष्टंशोर्षणाद्याच्छौर्षणाद्यो गौतमाद्गौ-
तमो द्वात्स्याद्वात्स्यो द्वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांक्रत्याच्च
भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽभौदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वै-
जवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणावनः शौनकाच्चात्रेयाच्च
रैभ्याच्च रैभ्यः पैतिमाध्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डि-
न्यायनं कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यं कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यं कौण्डिन्या-
च्चाश्विवेश्याच्च ॥ २ ॥

आश्विवेश्यं सैतवात्सैतवं पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्य-
ज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्द्वैजवापायनः कौशि-
कायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकं पाराशर्यायणात्पा-
राशर्यायणं पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वा-
जाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणे-
स्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रे-
यात् ॥ ३ ॥

आत्रेयो माण्डैर्माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो द्वात्स्याद्वात्स्यं
शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यं कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यं काप्यं कुमारहा-

रितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदभीकौण्डिन्याद्विदभीकौण्डि-
 न्यो वत्सनपातोवाभ्रवाद्दत्सनपाद्द्वाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः
 सौभरो यास्यादाङ्गिरसऽभ्रभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वा-
 ष्ट्राद् विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽअथर्वणाहृद्ध्यङ्ङो-
 थर्वणोऽथर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वर्ठ०सनान्मृत्युः
 प्राध्वर्ठ०सनः प्रध्वर्ठ०सनात्प्रध्वर्ठ०सनऽएकधैरैकषिर्विप्रजित्तेष्वि-
 प्रजित्तेर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनंगा-
 त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

अथध्वर्ठ०शस्तदिदं वयर्ठ०शौर्यणाय्याच्छौर्यणाय्यौ गौतमाद्गौतमो
 वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्य्यः सांक्त्याच्च
 भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैज-
 वापाच्च गौतमाच्च गौतमा वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
 शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्ता-
 यनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च
 कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्याऽऔर्णवाभेभ्यऽ-
 और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डि-
 न्याच्चोशिवेश्याच्च ॥ ५ ॥

आश्रिवश्यः सैतवात् सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्य्यो जातू-
 कर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च
 गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्बलाकाकौ-
 शिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणस्त्रैवाणि-
 रौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः
 कौशिकायनिर्धृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्या-
 यणः पाराशर्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भार-
 द्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवाणि-
 रौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ ६ ॥

आत्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमाद्गौतमो वात्स्याह्या-
 त्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः केशोर्यार्त्काप्यात्केशोर्यः काप्यः
 कुमारहारिताकुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भी-
 कौण्डिन्यो वत्सनपातो वाभ्रवाद्दत्सनपाद्वाभवः पथः सौभरात्प-
 न्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादा-
 भृतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद् विश्वरूपस्तवाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ
 दधीचऽआथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः
 प्राध्वर्ठ० सनान्मृत्योः प्राध्वर्ठ० सनात्प्रध्वर्ठ० सनऽएकर्षेऽरेकाषिर्विप्र-
 जिचेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः
 सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे
 नमः ॥ ७ ॥

अथ वर्ठ० शस्तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद् भारद्वाजीपुत्रो
 वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो
 गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पारा-
 शरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो वाडेयी-
 पुत्राद्वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णी-
 पुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकी-
 पुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ८ ॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौ-
 त्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो वौधीपुत्राद्वौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्का-
 यनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रे-
 यीपुत्राद्वात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो
 भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणी-
 पुत्राद्वाकारुणीपुत्रऽ आर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौ-
 ङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ९ ॥

आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रऽ आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो

जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो मा-
ण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रं शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपु-
त्राद्राथीतरीपुत्रं क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वै-
दभृतीपुत्रोभालुकीपुत्रान्भालुकीपुत्रं प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगी-
पुत्रं साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रं कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ १० ॥

प्राश्नीपुत्रादासुरिवांसिनं प्राश्नीपुत्र ऽथासुरायणादासुरायण ऽ
थासुरेरासुरिर्यान्नवल्क्याद्यान्नवल्क्य ऽउद्दालकाद्दुद्दालको ऽरुणाद्दरुण
ऽउपवेशेरूपवेशिं कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्चसो वाजश्चवाजिह्वावतो वाध्यो-
गाजिह्वावान् वाध्योगो ऽसिताद्द्वार्षगणाद्दसितो द्वार्षगणो हरितात्क्रश्य-
पाद्धारितं क्रश्यपं शिलगात्क्रश्यपाच्छिल्पं क्रश्यपं क्रश्यपात्रैध्रुवे
क्रश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या ऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि
शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ११ ॥

वंशोक्ताऋषयस्त्वृष्यन्ताम् ।

श्रीवेदपुरुषार्पणमस्तु

आदित्येन सूर्येण प्रोक्तवादादित्यानि । वाजिशालावच्छिन्नानां यजुषां
सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं च पुराणेषु प्रसिद्धम् । तत्रा आदित्या-
त्मत्वादादिन्यानीति निवपरितोऽत्यर्थः (१) । आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्य-
गर्भः प्रसिद्धः । तत्र एव हिरण्यगर्भः प्रसिद्धः । तत्र एव हिरण्यगर्भात्स-
म्प्रदायोक्तदादिकान्तर्धानेव प्रतिपारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं
यजुषामादित्यत्वम् । कथम्भूतानि यजूंषि शुक्लानि शुद्धानि । यद्वा ब्राह्म-
णेनामिश्रितमन्त्रात्मकानि इति ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

(१) एष्वन्याख्योपसंहारग्रन्थ उद्देशः प्रतिभाति पुनरुक्तपहलञ्च । अतोऽयम्प्रस्ता
लेखइतिप्रयावस्थित एव स्यापिनोऽत्रमयेतिविदाह्वन्तु चिदन्तः ॥